ષોડશ ગ્રંથો.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
તુળશીદાસ લલ્લુભાઈ.

ધંધુકા શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયદ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથમાળા
ગ્રંથરત્ન ૨.

શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી (શ્રી વલ્લભા-ચાર્યજી) પ્રણીત.

ષોડશ ગ્રંથો.

ઘણીજ સરળ ગુજરાતી સમજણ સહિત.

સાધારણ ભણેલા વૈષ્ણવો તથા વિદ્યાર્થીઓને
અભ્યાસ માટે.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
તુળશીદાસ લલ્લુભાઇ.
શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયના મંત્રી-ધંધુકા.

લેખક—ગિરધરદાસ મુળજી શાહ.
તાલુકા સ્કૂલ માસ્તર—મુ. બરવાળા.

સંવત. ૧૯૭૯. સને ૧૯૨૩.
આવૃતિ બીજી પ્રત ૧૦૦૦.

નોછાવર ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ ૦-૧-૦ જુદો.

" ધી સૂર્ય પ્રકાશ " પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
' પટેલ મુળચંદભાઈ ત્રીકમલાલે ' છાપ્યો.
ઠેકાણું:—ફાળુપુર ટંકશાળ—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

૧ શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ પ્રમાણ ચતુષ્ટય (વેદ, બ્રહ્મસૂત્ર, ભગવદ્ગીતા અને ભાગવત)ની એકવાકયતા કરી, તેના નિશ્ચયરૂપ જુદી જુદી બાબત ઉપર નાના નાના નિબંધો (ગ્રંથો) લખ્યા છે, તેને પ્રકરણ ગ્રંથો કહે છે. તેવા ગ્રંથો મંગળાચરણરૂપ શ્રી યમુનાષ્ટક સુદ્ધાં ૧૬ છે, માટે ષોડશ ગ્રંથોને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

૨ આ ગ્રંથોને પ્રકરણ ગ્રંથો કહેવાનું કારણ કે, આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ પ્રમાણ ચતુષ્ટય અને તેને અનુકૂળ બીજા ગ્રંથો સમજવામાં અને તેની એકવાકયતા કરવામાં ઉત્તમ સાધનરૂપ છે.

૩ ભક્તિમાર્ગના ગ્રંથો પરમતવાળાઓએ પણ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ભાષાંતર કરી બહાર પાડયા છે, તેવા ગ્રંથો વાંચવાથી તેમણે પોતાના મત અનુસાર કરેલા ખોટા અર્થનો ભાસ અંતઃકરણમાં પેસી ગયા બાદ આ ભક્તિમાર્ગનું નિર્દોષ શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણવું ઘણું કઠણ પડે તેમ છે; માટે ભક્તિમાર્ગમાં રહેલ તમામને આ ષોડશ ગ્રંથોનો અભ્યાસ શરૂથીજ ઘણોજ જરૂરનો છે. આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ થયા બાદ બીજા ગ્રંથોનાં વાંચનથી મોહનો સંભવ થોડો રહેશે.

૪ પુષ્ટિમાર્ગીય બીજા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવામાં પણ આ ષોડશ ગ્રંથોનો અભ્યાસ પરમસાધનરૂપ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આ ષોડશ ગ્રંથોના અભ્યાસ વગર બીજા ગ્રંથોમાં પણ મોહ થવાનો સંભવ રહે છે, માટે પ્રથમથીજ આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ ખાસ જરૂરનો છે.

૫ આ સહેલી ભાષામાં અને સાધારણ વિચારવાળા પુસ્તકનો અભ્યાસ થયા બાદ વધારે જિજ્ઞાસા થતાં આ ગ્રંથોની વિસ્તારવાળી અને વધારે ગહન ટીકાવાળા પુસ્તકો પણ સમજી શકાશે.

૬ આ પુસ્તકની સાધારણતા ભાષા અને તેવાજ વિચારો તરફ વિદ્વાન અને ભક્તો અવગુણના નહિ કરતાં મીઠી નજરથી જોશે અને સાધારણ વર્ગમાં ફેલાવો કરવા બનતી મદદ કરશે. વળી તેમના તરફથી કાંઈ સુધારો વધારો કરવા સૂચના થશે તો તે ઘણા ઉપકાર સાથે ગ્રહણ કરવામાં આવશે.

૭ આ પુસ્તક લખવામાં વિશેષે કરીને પરમકૃપાળુ ગોસ્વામી શ્રી નૃસિંહલાલજી મહારાજકૃત આ ગ્રંથોની વ્રજભાષામાં સંક્ષિપ્ત ટીકા છે તેનો આશય લીધો છે, પણ બહુ ઉંડા વિચારોને બદલે શ્લોકના અર્થની હદમાં રહી સહેલા સમજાય તેવા વિચારો જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૮ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થવા ઠામ ઠામ શાળાઓ કાઢવાની જરૂર છે એ બાબત સર્વમાન્ય થએલી છે. તેવી શાળાઓમાં આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરાવવા આ પુસ્તક ઉપયોગી થાય તે માટે બનતી ચીવટ રાખવામાં આવી છે.

૯ આ પુસ્તકની ફક્ત ૧૦૦૦ નકલ છપાવવામાં આવી છે જેથી દરેક નકલનું બંધામણી સાથે લગભગ ૭।। આના ખર્ચ થયું છે, પરંતુ વધારે નકલો એક સાથે છપાવતાં દર નકલે લગભગ ૨।। આના ખર્ચ થાય તેમ છે, તો ધનવાન અને ભાવિક વૈષ્ણવોને આ ગ્રંથોને વિશેષ વિસ્તાર કરવાની ઉત્કંઠા થાય, અને મફત વહેંચવામાં આવે

અથવા ખર્ચ થાય તેથી પણ કાંઈ કમી, નામનું નોછાવર રાખી ફેલાવો કરવામાં આવે, તેવા કરારથી અમારી પાસેની નકલો અમારે થએલ વાસ્તવિક ખર્ચથી અમારી પાસેની સીલીક રહેલી ખરીદી લેવામાં આવશે તો આ ગ્રંથના કાયદેસરના તમામ હક અમો છોડી દેવા ખુશી છીએ.

૧૦ શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે ગ્રંથમાં સુધારો કરવા વિનંતિ છે.

સંવત ૧૯૭૯ ના વૈશાખ સુદિ પૂર્ણિમા.

લેખક

દાસાનુદાસ

ગિરધર મૂળજી શાહ.

તાલુકા સ્કૂલ માસ્તર

બરવાળા (તા. ધંધુકા.)

બીજી આવૃત્તિની

પ્રસ્તાવના.

૧ પ્રથમ આવૃત્તિ ટુંક વખતમાં ખપી ગઇ હતી પરંતુ ત્યાર પછી લડાઇને લીધે કાગળ અને છપામણીની ઘણી મોંઘવારી થઈ જવાથો બીજી આવૃત્તિ છપાવવામાં ઘણી ઢીલ થઈ છે.

૨ દેશ પરદેશથી પણ આ ગ્રંથની માગ ઘણી થવાથી તેમજ શેઠ ગિરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઇ નડીયાદના એ પોતાના તરફથી પાંચસો નકલો વૈષ્ણવોમાં વહેંચવાને માટે છપાવવા માગણી કરવાથી હાલ છપાવવાનું બની આવ્યું છે.

૩ ગઈ આવૃત્તિમાં કેટલાક ગ્રંથમાં સારાંશ લખ્યો નહોતો તે આ આવૃત્તિમાં લખવામાં આવ્યો છે અને તમામ ગ્રંથો માટે ટુંકમાં તે કયા કઈ બાબતમાં સાધનરૂપ થાય છે તે બતાવનાર એક ઉપોદ્ઘાત લખ્યો છે.

૪ કોઇ વૈષ્ણવને કંઇપણ ન્યોછાવર લીધા વિના કે છપામણી ખર્ચ સીવાય કાંઇ પણ રકમ ચડાવ્યા સીવાય આ ગ્રંથની નકલો છપાવવી હશે તો તેમને લેખક તરફથી આ લેખથીજ રજાપાત આપવામાં આવે છે. તેવી રીતે આ ગ્રંથની નકલો છપાવી ફેલાવવામાં ફરીથી લેખકની વધારે રજાપાત લેવાની ફરજ રહેતી નથી.

ઉપોદ્ઘાત.

આ વ્યવહાર (સંસાર) સંનિપાતરૂપ એટલે ત્રિદોષ (કર્મ
ા, જ્ઞાનદોષ અને પ્રેમદોષ) રૂપ છે. તે ત્રિદોષમાંથી મુક્ત
ા માટે આ પ્રકરણ ગ્રંથો સાધનરૂપ છે.

(૧) જીવે કરેલા સાધનથી આ ત્રિદોષ પુરેપુરા મટતા નથી
ણ કે જીવનો સ્વભાવ દોષવાળો છે જેથી પોતાના સ્વભાવ અનુ-
ર જીવ જે સાધન કરે તેથી તે દોષ તદ્દન નિર્મૂલ થાય નહીં.
ટે જીવ શ્રવણાદિક સાધનથી કરે તે ઉપરાંત જ્યારે ભગવત્કૃપા
ા ત્યારેજ તે દોષો નિઃશેષ નાશ પામે છે એમ શ્રી આચાર્યજી
જ્ઞા કરે છે, શ્રી યમુનાજી શ્રી ઠાકોરજીની કૃપા શક્તિ છે માટે
યમુનાજીની કૃપા થાય ત્યારેજ એ દોષો નિઃશેષ નાશ પામે છે
ટે હંમેશ **શ્રી યમુનાષ્ટક**નો પાઠ કરવાની જરૂર છે.

(૨) **બાલબોધ**—આ જગતનો કર્ત્તા એક છે અને એ એક-
જ ઇચ્છા પ્રમાણે આ જગતનો તમામ વ્યવહાર ચાલે છે અને
તેજ આધીન સર્વ છે. વળી તે સર્વ શક્તિમાન્ છે માટે પોતાનું
થવા માટે અનેકના આશ્રયની જરૂર નથી. તે સર્વ સમર્થ
ભુમાંજ અનન્ય ભાવ રાખવો જરૂરનો છે એવો નિશ્ચય રાખ્યા
ના જ્ઞાનની સ્થિરતા થતી નથી એમ બાળબોધગ્રંથથી ઉપદેશે છે.

(૩) **સિદ્ધાંત મુક્તાવલી**—અનન્યતાનો નિશ્ચય થયા પછી તે
નન્યતા જેના પ્રત્યે રાખવાની છે તેવો સર્વ શક્તિમાન્ પ્રભુ કોણ

તે જિજ્ઞાસા સહજ થાય તે આ ગ્રંથમાં બતાવે છે કે તેવા સર્વ ક્તિમાન્ પ્રભુ **શ્રી કૃષ્ણ** છે અને તેમની સેવા કરવી એ મુખ્ય ર્તવ્ય છે. સેવા કરવાથી કર્મ દોષ નાશ પામશે એટલુંજ નહિ પરંતુ ન દોષ અને પ્રેગ દોષ પણ નાશ પામવા માટે આ જગત અને નો પ્રભુ સાથે શો સંબંધ છે તે સંબંધી તથા પ્રભુ અને જીવને સંબંધ છે તેનું જ્ઞાન જોઇએ તે પણ આ ગ્રંથ ઉપદેશે છે.

(૪) **પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ભેદ**–ઉપરના ગ્રંથથી પ્રભુ સંબંધનું ન થયા છતાં જો જીવને સૃષ્ટિ ભેદનું જ્ઞાન ન થયું હોય તો અનેક શય થવાનો સંભવ છે તે સૃષ્ટિ ભેદનું જ્ઞાન **પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા દથી** થાય છે.

(૫) **સિદ્ધાંત રહસ્ય**–બાળબોધથી અનન્યતા, સિદ્ધાન્ત મુ-ાવલીથી પ્રભુ સેવા અને પ્રભુનો જગત સાથે સંબંધ તથા પ્રભુ ને જીવના સંબંધનું જ્ઞાન, પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ભેદથી જીવ સૃષ્ટિ દનું જ્ઞાન થયા પછી પુષ્ટિ જીવની આ વ્યવહારમાંથી અંતઃકરણની વૃત્તિ ઓછી થઇ પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે ત્યારે વ્યવહારમાં ગેલ આત્મા અને આત્મીય પદાર્થ તમામને પ્રભુમાં યોજવાની ત્તિ શ્રી યમુનાજીથી કૃપા થાય છે એટલે તે પુષ્ટિ જીવ પ્રભુ પ્રત્યે ાત્મ નિવેદન કરે છે. ત્યાર પછી જીવે શું કરવું તે આ **સિદ્ધાંત હસ્ય** ગ્રંથ બતાવે છે તેથી પુષ્ટિ જીવની ખાતરી થાય છે કે ત્રિદોષ ઃશેષ મટાડવા માટે અને પ્રભુમાં આશક્તિ થઈ નિવેદન સિદ્ધ વા માટે આ ગ્રંથમાં બતાવેલ અસમર્પિત ભોજનનો ત્યાગ વિગેરે ાય કરવા પરંતુ સહજાદિ પાંચ દોષના નિવારણ માટે પ્રાયશ્ચિ-દિ ક્રિયાઓ આ પુષ્ટિ માર્ગમાં કરવા યોગ્ય નથી.

(૬) **नवरत्न**
(૭) **अंतःकरण प्रबोध** } સેવા કરવામાં અનેક પ્રકારનો

ઉદ્વેગ બાધક થાય છે તેનો નાશ કરવા માટે આ બે ગ્રંથ છે. **नवरत्न** ગ્રંથમાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અને અહંકારના ન્યારા ન્યારા શોધનાના ઉપાય બતાવ્યા છે અને તેથી પણ અવશેષ રહેલ ઉદ્વેગનો નાશ થવા માટે આખા અંતઃકરણને સાવધાન કરી **अंतःकरण प्रबोध** ગ્રંથમાં ઉપદેશ કરેલો છે.

(૮) **विवेक धैर्याश्रय**—ભક્તે પ્રભુ પ્રત્યે કેવો વિવેક રાખવો, આ વ્યવહારમાંથી દેહ ઇંદ્રિય વિગેરેનો અધ્યાસ છોડતાં છતાં કેવું ધૈર્ય રાખવું તે અને દરેક શક્ય અને અશક્ય બાબતમાં હરિનું શરણ વિચારવું એ આશ્રય—આ ગ્રંથમાં બતાવેલો છે.

(૯) **कृष्णाश्रय**—આશ્રયમાં હરિનું શરણ રાખવા ઉપરના ગ્રંથમાં કહેલ છે તો હરિ એટલે ભક્તના ત્રિવિધ દુઃખ હરિ ભક્તને નિર્ભય કરનાર એવો અર્થ છે. હરિ શબ્દને લાયક ફક્ત **श्री कृष्ण** જ છે માટે બીજાનો આશ્રય છોડી શ્રી કૃષ્ણનોજ આશ્રય સિદ્ધ થવા આ ગ્રંથનો શ્રી કૃષ્ણ સાનિધ્ય હંમેશ પાઠ કરવા શ્રી આચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે.

(૧૦) **चतुःश्लोकी**—શ્રી કૃષ્ણના પ્રાગટ્યમાં ચતુર્વ્યૂહનો તેમજ રસાત્મક પુરૂષોત્તમ એ પાંચેનો સમાવેશ થાય છે અને તે પાંચ સ્વરૂપની ન્યારી ન્યારી લીલાઓ છે તો તેમાં કયા સ્વરૂપનો દૃઢ આશ્રય કરવો કે જેથી અલૌકિક પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે રસાત્મક પુરૂષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ શ્રી ગોકુલાધીશનો દૃઢ આશ્રય રાખવા

ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે.

(૧૧) **भक्तिवर्द्धिनी**—ભક્તના સ્વભાવ અને અધિકાર અનુ-ભક્તિનો વધારો થાય તેવા ઉપાય આ ગ્રંથમાં બતાવ્યા છે.

(૧૨) **जलभेद**—વક્તાના ૨૦ પ્રકારના ભેદ બતાવ્યા છે. ગ્રંથના અભ્યાસથી કયા વક્તાની પાસેથી કરેલું શ્રવણ લાભ- છે અને કયા વક્તા પાસેથી કરેલું શ્રવણ નુકસાન કરનાર છે મજાય છે.

(૧૩) **पंचपद्यानि**—શ્રોતાના ભેદ બતાવ્યા છે. આ ગ્રંથના ાસથી શ્રવણથી પોતાની યોગ્યતા કેટલી થઈ છે તે સમજાય પોતાની યોગ્યતા કરતાં પોતે પોતાને માટે ઉંચો મત ધરાવતા ો તો આ ગ્રંથથી તે ભ્રમ નાશ પામે છે.

(૧૪) **संन्यास निर्णय**—ત્યાગનું ખરૂં સ્વરૂપ આ ગ્રંથ ે છે.

(૧૫) **निरोधलक्षण**—પ્રભુમાં ભક્તનો પોતાનો અંતઃકરણનો ્ર કેવો થયો છે તે આ ગ્રંથથી જણાય છે અને નિરોધ ા ઉપાય પણ આ ગ્રંથમાં બતાવ્યા છે.

(૧૬) **सेवाफल**—શ્રી ઠાકોરજીની સેવાનું અધિકાર પ્રમાણે પ્રકારના ફળ બતાવ્યા છે અને તેવું ફળ મલવામાં પ્રતિબંધો ાત્ર છે તે અને તે પ્રતિબંધો નાશ કરવાના શું શું ઉપાય છે તાવ્યું છે.

એ પ્રમાણે ત્રિદોષનો નાશ થવા માટે આ પુષ્ટિમાર્ગીય સાધન

બતાવ્યાં છે આ ષોડશ ગ્રંથોનો અભ્યાસ થયા પછી પુષ્ટિ માર્ગના રહસ્ય ગ્રંથોમાં ભ્રમ થતો નથી એટલુંજ નહીં પણ મન નિઃશંક બનવાથી સાધનરૂપ કરેલી સેવા ભગવદીઓની કૃપાથી ફળ રૂપ સાક્ષાત્સ્વરૂપના સંબંધવાળી થાય છે.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ अथ श्रीयमुनाष्टकम् ॥

नमामि यमुनामहं सकलसिद्धिहेतुं मुदा ।
मुरारिपदपंकजस्फुरदमंदरेणूत्कटाम् ॥
तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पांबुना ।
सुरासुरसुपूजितस्मरपितुः श्रियं बिभ्रतीम् ॥ १ ॥

આ શ્લોકમાં શ્રીયમુનાજીનાં ત્રણ વિશેષણ આપ્યાં છે.

(१) सकलसिद्धिहेतुम्–સકળ અલૌકિક સિદ્ધિઓના કારણરૂપ,

(२) मुरारिपदपंकजस्फुरदमंदरेणूत्कटाम्–મુરારિના ચરણકમળની અમંદ (જલ સમૂહથી વધારે) ઘણી રજ જેમાં છે એવાં,

(३) तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पांबुनासुरासुरसुपूजितस्मरपितुः श्रियं बिभ्रतीम् પ્રભુનું સ્મરણ થાય એવી શોભાને ધારણ કરનાર હોવાથી, તટમાં રહેનાર નવીન વનમાંના પ્રકટ સુગંધયુક્ત હર્ષ રૂપી ફળ સહિત જલવડે, સુર (દીનતા ભાવવાળા) અને અસુર (માન ભાવવાળા) ભક્તોએ, સારી રીતે પૂજા કરાયેલાં એવાં,

यमुनाम् अहं मुदा नमामि–શ્રીયમુનાજીને હું હર્ષથી નમું છું.

कलिंदगिरिमस्तके पतदमंदपूरोज्ज्वला ।
विलासगमनोल्लसत् प्रकटगंडशैलोन्नता ॥
सघोषगतिदंतुरा समधिरूढदोलोत्तमा ।
मुकुंदरतिवर्द्धिना जयति पद्मबंधोः सुता ॥ २ ॥

આ શ્લોકમાં ૭ વિશેષણ આપી શ્રીયમુનાજીનો આવિર્ભાવ બતાવ્યો છે.

(१) कलिंदगिरिमस्तके पतदमंदपूरोज्ज्वला–(સૂર્ય મંડળમાં જે નારાયણ સ્વરૂપ છે, તેના આનંદાત્મક હૃદયથી દ્રવીભૂત રસાત્મક પ્રકટ થયેલાં શ્રીયમુનાજી તે સૂર્યમંડળથી) કલિંદ ગિરિ ઉપર પડવાથી તીવ્ર પૂરથી ઉજ્વળ દેખાતાં,

(२) विलासगमनोल्लसत्प्रकटगंडशैलोन्नता–વિલાસગતિ રૂપ સુશોભિત અને પ્રકટ ગંડશૈલોવડે ઉંચાં દેખાતાં,

(अ) વિલાસગતિ–ઉંચે નીચે પર્વતમાં ચડવું ઉતરવું, એ રૂપી વિલાસગતિ તેવડે સુશોભિત,

(आ) પ્રકટ–સ્પષ્ટ દેખાતાં.

(इ) ગંડ શૈલોન્નતા–ફેંકાતા પાષાણુથી ઉંચાં દેખાતાં;

(૩) सघोषगतिदंतुरा–શબ્દ સહિત પ્રવાહની ગતિથી દરીઆનાં મોજાંની પેઠે ચડતા ઉતરતા વિવિધ વિકારવાળાં,

(४) असमधिरूढदोलोत्तमा—ઉત્તમ દોલામાં જાણે સારી રીતે

આરોહણ કરાએલાં હોય નહિ શું ? એવાં બીરાજમાન,

(૫) मुकुंदरतिवर्द्धिनी–મુકુંદ (મોક્ષદાતા શ્રીકૃષ્ણ)ની પ્રીતભક્ત પ્રત્યે વધારનારાં, તથા ભક્તની પ્રીતિ મુકુંદમાં વધારનારાં,

(૬) पद्मबन्धोः सुता–પદ્મના ભાઈ સૂર્ય તેમનાં સુતા શ્રીયમુનાજી जयति સર્વથી શ્રેતષ્ઠાથી બિરાજે છે.

भुवं भुवनपावनीम् अधिगतामनेकस्त्वनैः ।
प्रियाभिरिव सेवितां शुकमयूरहंसादिभिः ॥
तरंगभुजकंकणप्रकटमुक्तिकावालुका ।
नितंबतटसुंदरीं नमत कृष्णतूर्यप्रियाम् ॥ ३ ॥

શ્રીયમુનાજી પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા પછીનાં પાંચ વિશેષણ આપ્યાં છે.

(૧) भुवनपावनीम्–જગત્માં સ્વજનને પાવન કરનારાં,

(૨) भुवं अधिगताम्–પૃથ્વી ઉપર પધારેલાં,

(૩) प्रियाभिः इव अनेकस्वनैः शुकमयूरहंसादिभिः सेवितां–પ્રિય શ્રીગોપીજનોએ (શ્રીયમુનાજીનું) સેવન કરેલછે, તેની પેઠે અનેક સ્વરવડે શુક, મયૂર અને હંસોવડે સેવાયેલાં,

(૪) तरंगभुजकंकणप्रकटमुक्तिकावालुकानितंबतटसुंदरीम्–તરંગ રૂપી શ્રીહસ્તમાં પહેરેલ કંકણ મધ્યેના જણાતા મોતી રૂપી વેણુયુક્ત નિતંબ રૂપી તટવાળાં સુંદરી,

(૫) कृष्णतूर्यप्रियाम्–શ્રીકૃષ્ણનાં ચોથાં પ્રિયા, શ્રીયમુનાજીને नमत હે ભકતો તમે નમો.

अनंतगुणभूषिते शिवविरंचिदेवस्तुते ।
घनाघननिभेसदा ध्रुवपराशराभीष्टदे ॥
विशुद्धमथुरातटे सकलगोपगोपीवृते ।
कृपाजलधिसंश्रिते मम मनः सुखं भावय ॥ ४ ॥

આ શ્લોકમાં શ્રીયમુનાજીને સંબોધનથી સાત વિશેષણ આપેલાં છે.

(૧) अनंतगुणभूषिते-અનંત ગુણોથી શોભાયમાન,
(૨) शिवविरंचिदेवस्तुते-શિવબ્રહ્માદિ દેવવડે સ્તુતિ કરાયેલાં,
(૩) घनाघननिभे-ગાઢ મેઘના સરખી કાંતિવાળાં,
(૪) सदाध्रुवपराशराभीष्टदे-ધ્રુવ અને પરાશરને ઇચ્છિત ફળ આપનાર
(૫) विशुद्धमथुरातटे-વિશુદ્ધ મથુરાજી જેમના તટ ઉપર આવેલાં છે એવાં,
(૬) सकलगोपगोपीवृते-સકળ ગોપ અને ગોપીથી વીંટાએલાં,
(૭) कृपाजलधिसंश्रिते-કૃપાજલધિ જે શ્રીકૃષ્ણ, તેમનો આશ્રય કરીને રહેલાં,

શ્રીયમુનાજી મમમનઃસુખંભાવય મારા મનના સુખને વિચારો.

ययाचरणपद्मजा मुररिपोः प्रियंभावुका ।
समागमनतोऽभवत् सकलसिद्धिदासेविताम् ॥
तया सदृशतामियात् कमलजा सपत्नीवयत् ।
हरिप्रियकलिंदया मनसि मे सदास्थीयताम् ॥ ५ ॥

સર્વથી શ્રીયમુનાજીની શ્રેષ્ઠતા બતાવાય છે.

(૧) यया समागमनतः चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियंभावुका अभवत् જેની સાથે સમાગમ થવાથી શ્રીઠાકોરજીના ચરણકમળમાંથી પ્રગટ થયેલાં શ્રીગંગાજી મુરારિના પ્રિય ભાવવાળાં થયાં, (च यः) અને જે,

(૨) सेविताम् सकलसिद्धिदा अभवत्-પોતાની સેવા કરનારને સકળ સિદ્ધિ આપનાર થયાં,

(૩) तया सदृशता का इयात् તે શ્રીયમુનાજીની સાથે બરાબરી કોણ પામે ?

(૪) यदि इयात् (तर्हि) कमलजा सपत्नी इव इयात् જો બરાબરી પામે તો સપત્ની (શોકય) શ્રીલક્ષ્મીજીજ કાંઇક પામે. (इव થોડાપણું બતાવનાર અવ્યય છે.)

(૫) हरिप्रियकलिंदया मे मनसि सदा स्थीयताम्-હરિના પ્રિય ભકતોના કલેશને ખંડન કરનારાં શ્રીયમુનાજી મારા મનમાં હમેશાં બિરાજો.

नमोऽस्तु यमुने सदा तव चरित्रमत्यद्भुतं ।
न जातु यमयातना भवति ते पयः पानतः ॥
यमोऽपि भगिनीसुतान् कथमुहंति दुष्टानपि ।
प्रियो भवति सेवनात् तव हरेर्यथा गोपिकाः ॥६॥

(૧) हे यमुने सदा नमः अस्तु-હે યમુનાજી તમને સદા નમન હો,

(૨) तव चरित्रम् अति अद्भुतं–આપનું ચરિત્ર અતિ અદ્ભુત છે,

(૩) ते (तव) पयपानतः यमयातना जातु न भवति–તમારા પય (જળ) પાનથી યમ સંબંધી દુઃખ ક્યારે પણ થતું નથી.

(૪) यमः अपि भगिनीसुतान् दुष्टान् अपि कथम् उ हन्ति? યમ પણ ભાણેજ દુષ્ટ છતાં પણ તેને અરે શું મારે છે ? ના.

(૫) यथागोपिकाः तव सेवनात् हरेः प्रियाः अभवन् तथा तव सेवनात् जीवः हरेः प्रियः भवति–જે પ્રમાણે ગોપી-જનો તમારા સેવનથી હરિને પ્રિય થયાં છે તે પ્રમાણે તમારા સેવનથી જીવ હરિને પ્રિય થાય છે.

ममास्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमेतावता ।
न दुर्लभतमारतिः मुररिपौ मुकुंदप्रिये ॥
अतोऽस्तु तव लालना सुरधुनी परं संगमात् ।
तवैव भुवि कीर्तिता न तु तदापि पुष्टिस्थितैः ॥७॥

(१) हे मुकुंदप्रिये तवसन्निधौ ममतनुनवत्वम् अस्तु एतावता मुररिपौ रतिः दुर्लभतमा न–હે મુકુંદપ્રિયે આપની સમીપમાં મારા શરીરનું નવાપણું હો. (સેવોપયોગી નવીન દેહ થાઓ) એટલાથી મુરારિમાં પ્રીતિ થવી અતિ દુર્લભ નથી.

(૨) अतः तव लालना अस्तु–એ પ્રમાણે આપનું મારા પ્રત્યે લાલન હો,

(૪) सुरधुनी परं तव एव संगमात् भुवि कीर्तिता पुष्टिस्थितैः तु कदापि तव विना कीर्तिता न–શ્રીગંગાજી પણ કેવળ આપનાજ સંગમથી પૃથ્વીમાં વખણાયેલાં છે, પણ આપના વિના એકલાંને વખાણેલાં નથી, તેમાં પણ પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) માર્ગમાં રહેલા જીવો એ તો આપના વિના ક્યારે પણ વખાણેલા નથી.

स्तुतिं तव करोति कः कमलजा सपत्निप्रिये ।
हरे र्यदनुसेवया भवति सौख्यमामोक्षतः ॥
इयं तव कथाधिका सकलगोपिकासंगम ।
स्मरश्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः संगमः ॥ ८ ॥

(૧) हे कमलजा सपत्नि हे प्रिये तव स्तुति कः करोति–લક્ષ્મીજીનાં શોક્ય હે પ્રિયે (શ્રીયમુનાજી) તમારી સ્તુતિ કોણ કરે છે–કરી શકે છે–કોઈ કરી શકતું નથી.

શ્રી લક્ષ્મીજી અને શ્રીયમુનાજીની સેવા કરવાના ફળની સરખામણી કરાય છે કે,

(૨) यद् अनुसेवया आमोक्षतः सौख्यम्–શ્રીલક્ષ્મીજીનું પ્રભુની સાથે સેવનવડે મોક્ષ પર્યંત સુખ થાય છે, પરંતુ તમારી સેવાથી,

(૩) सकलगात्रजैः सकलगोपिकासंगमस्मरश्रमजलाणुभिः संगमः भवति—સર્વ શ્રી અંગથી ઉત્પન્ન થયેલાં, સર્વ

ગોપીજનના સમાગમથી થયેલાં કામ સંબંધી જે શ્રમ જલનાં બિંદુઓ, તે સાથે સમાગમ થાય છે.

(૪) इयं तव कथा अधिका—આ તમારી કથા અધિક છે.

तवाष्टक मिदं मुदा पठति सूरसूतेसदा ।
समस्तदुरितक्षयो भवति वै मुकुंदे रतिः ॥
तया सकलसिद्धयो मुररिपुश्च संतुष्यति ।
स्वभावविजयो भवेद् वदति वल्लभः श्रीहरेः ॥ ९ ॥

(१) हे सूरसूते तव इदं अष्टकं यः पठति तस्य समस्तदुरितः क्षयः भवति च मुकुंदे रतिः भवति च तया (रत्या-प्रीत्या) सकलसिद्धयः भवन्ति च मुररिपुः संतुष्यति च स्वभाव-विजयः भवेत्—હે સૂર્યનાં પુત્રી આપનાં આ અષ્ટકનો જે પાઠ કરે છે તેનાં (૧) બધાં પાપોનો નાશ થાય છે, (૨) મુકુંદમાં પ્રીતિ થાય છે, (૩) તે પ્રીતિવડે સકલ અલૌકિક સિદ્ધિ થાય છે, (૪) મુરારિ સારી રીતે પ્રસન્ન થાય છે અને છેવટ (૫) સ્વભાવનો વિજય થાય છે. એ અનુક્રમે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

(२) इति श्रीहरेः वल्लभ वदति—એ પ્રમાણે શ્રીહરિના વ-હાલા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે.

॥ इति श्री यमुनाष्टकम् संपूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीबालबोध ग्रन्थः ॥

नत्वा हरिं सदानंदं सर्वसिद्धांतसंग्रहम् ॥
बालप्रबोधनार्थाय वदामि सुविनिश्चितम् ॥ १ ॥

અર્થઃ—સદા આનંદરૂપ હરિને નમીને, સારી રીતે વિશેષે કરીને નિશ્ચય કરેલા સર્વ સિદ્ધાંતના સંગ્રહને બાળકોને માટે કહું છું.

બાળ કે વૃદ્ધ, અજ્ઞાની કે જ્ઞાની, વગેરે તમામ અવસ્થામાં અને સર્વકાળ દરેકનો સ્વાભાવિક ધર્મ એ છે જે—હરિને નમન કરવું, માટે પ્રથમ હરિને નમન કરીને નિશ્ચય કરેલો સર્વ સિદ્ધાંતનો સંગ્રહ કહે છે.

આ ગ્રન્થમાં પોતાને ઈષ્ટ સિદ્ધાંત બતાવ્યો નથી, કારણ કે આ સિદ્ધાંત તો બાળબુદ્ધિ (શાસ્ત્ર વિષયમાં અજાણ્યા) મનુષ્યોના લાભ માટે છે, જેથી તેને લાયક સર્વ સિદ્ધાંત બતાવ્યા બાદ મન જ્યારે ભમતું અટકે, ત્યાર પછી ભક્તિમાર્ગમાં ક્યો સિદ્ધાંત ઈષ્ટ (સૌથી વધારે ઇચ્છવા લાયક) છે, તે હવે પછીના ગ્રંથ સિદ્ધાંત મુક્તાવલીમાં બતાવ્યો છે.

धर्मार्थकाममोक्षाख्याः चत्वारोर्था मनीषिणाम् ॥
जीवेश्वरविचारेण द्विधातेहि विचारिताः ॥२॥

અર્થ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ નામે મનુષ્યોના ચાર અર્થો જીવવિચારવડે અને ઇશ્વરવિચારવડે, એમ બે પ્રકારે વિચારાયેલા છે.

જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે, છતાં સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ઇશ્વરના જેવા શુદ્ધ વિચારવાળો નથી. જો કે ઋષિ મુનિઓને કેટલેક દરજે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન નાશ પામેલું હોય છે, જેથી જેટલે દરજે તેમનું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું હોય તેટલે દરજે તેમના વિચાર શુદ્ધ હોય છે, જેથી ઋષિઓમાં જીવ બુદ્ધિ હોયજ, માટે તેમના વિચારમાં આવેલા ચાર પુરૂષાર્થ અને ઇશ્વરના શુદ્ધ વિચારમાં આવેલા ચાર પુરૂષાર્થ એ બેમાં તારતમ્ય (ગૌણ અને વિશેષપણું) છે, માટે બે પ્રકારના પુરૂષાર્થો છે, એમ કહેલું છે.

अलौकिकास्तु वेदोक्ताः साध्यसाधनसंयुताः ॥
लौकिका ऋषिभिः प्रोक्ताः तथैवेश्वर शिक्षया ॥ ३ ॥

અર્થ—સાધ્ય અને સાધનસહિત અલૌકિક પુરૂષાર્થ (ઇશ્વરવિચારિત) વેદમાં કહેલ છે, અને ઇશ્વરની પ્રેરણા વડે તેજ મુજબ (સાધ્ય અને સાધન સહિત) લૌકિક પુરૂષાર્થો ઋષિઓએ કહેલા છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ નામે ચાર પુરૂષાર્થ

છે તે દરેકના બે વર્ગ છે. (૧) જીવ વિચારત (૨) ઈશ્વર વિચારિત.

જીવ વિચારિત (ઋષિઓએ વિચારેલા) ધર્માદિ ચાર પુરૂષાર્થો સ્મૃતિ નામે ગ્રંથોમાં બતાવ્યા છે.

ઈશ્વર વિચારિત ધર્માદિ ચાર પુરૂષાર્થો વેદમાં કહેલા છે.

સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં વિચારેલા પુરૂષાર્થો ગૌણ છે, અને વેદમાં વિચારેલા પુરૂષાર્થો મુખ્ય છે.

સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં કહેલ ચાર પુરૂષાર્થોના દરેકના સાધ્ય (સાધવા લાયક) અને તે માટેના સાધન (સાહિત્યો) કરતાં વેદમાં કહેલ ચારે પુરૂષાર્થોના સાધ્ય અને સાધન વિલક્ષણ છે, તે બધી બાબત જેમ જેમ જીવની યોગ્યતા થતી જશે તેમ તેમ બીજા ગ્રંથો અને સત્સંગથી જણાતું જશે.

लौकिकांस्तु प्रवक्ष्यामि वेदाद्यायतः स्थिताः ॥
धर्मशास्त्राणि नीतिश्च कामशास्त्राणि च क्रमात् ॥ ४ ॥
त्रिवर्ग साधकानीति नवनिर्णय उच्यते ॥

અર્થ—ઈશ્વર વિચારિત વેદમાં સ્થિત છે, (અને તે સાધન છે) જેથી (આ ગ્રંથમાં) લૌકિક પુરૂષાર્થને કહું છું—તે લૌકિક પુરૂષાર્થ પૈકી ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ માટે અનુક્રમે ધર્મશાસ્ત્રો, નીતિશાસ્ત્રો, અને કામશાસ્ત્રો એ પ્રમાણે ત્રિવર્ગનો નિર્ણય હું (અહીં) કહેતો નથી.

વેદમાં જે પુરૂષાર્થો કહેલા છે તે ગહન છે, બાળક જેવી બુદ્ધિવાળાને તે સમજાય તેવા નથી, અને આ ગ્રંથ બાળબોધ છે, એટલે ધર્મ વિષયમાં જેની બુદ્ધિ બાળક બરોબર છે તેવાને માટે વેદમાં કહેલા પુરૂષાર્થો આ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવતા નથી. તેમજ ઋષિઓવડે કહેવાએલા સ્મૃતિમાં જે પુરૂષાર્થો છે, તેમાંના ત્રણ પુરૂષાર્થ નિત્ય ફળ આપનાર નથી, અનિત્ય છે, માટે શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે તે લૌકિક ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ કરવા માટે તે તે માટેના ગ્રંથો જોઇ લેશે, પણ મોક્ષ એ નિત્ય છે, માટે મોક્ષનો નિર્ણય અત્રે કરાય છે.

मोक्षे चत्वारि शास्त्राणि लौकिके परतः स्वतः ॥५॥
द्विधा द्वे द्वे स्वतस्तत्र सांख्ययोगौ प्रकीर्त्तितौ ॥
त्यागात्याग विभागेन सांख्ये त्यागः प्रकीर्त्तितः ॥६॥
अहंता ममता नाशे सर्वथा निरहंकृतौ ॥
स्वरूपस्थो यदा जीवः कृतार्थः स निगद्यते ॥७॥

અર્થ—લૌકિક પુરૂષાર્થ મધ્યેના મોક્ષમાં ચાર શાસ્ત્રો છે, તેમાં પ થી મોક્ષ અને સ્વતઃ (પોતાથી) મોક્ષ એમ બે પ્રકાર છે. તે દરેક પ્રકારનાં બબ્બે શાસ્ત્ર છે, જે સ્વતઃ મોક્ષનાં શાસ્ત્રો છે, તે ત્યાગ અને અત્યાગ એમ બે વિભાગ વડે અનુક્રમે સાંખ્ય અને યોગ નામે બે શાસ્ત્રો કહેલાં છે.

સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં ત્યાગ કહેલો છે. અહંતા મમતાનો નાશ થયે છતે સર્વ પ્રકારે અહંકારથી રહિત થઈ જ્યારે જીવ સ્વરૂપ જ્ઞાનમાં રહેનારો થાય ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે.

(અ) પોતાનાં સાધન બળથી મોક્ષ મેળવવાનાં બે શાસ્ત્ર.

૧ સાંખ્યશાસ્ત્ર-તેમાં ત્યાગની બાબત મુખ્ય છે, અને તે વડે અંતઃકરણમાંથી જ્યારે અહંતા મમતાનો નાશ થઇ તદ્દન અહંકાર રહિત થવાય ત્યારે જીવ પંચપર્વા અવિદ્યાથી રહિત થઇ પોતાના સ્વરૂપમાં રહેનારો થાય ત્યારે કૃતાર્થ (મોક્ષ પ્રાપ્તિ) થાય છે. વિશેષ વર્ણન ૮ મા શ્લોકમાં છે.

(૨) યોગશાસ્ત્ર તે અત્યાગવાળો (દેહાદિની પ્રવૃત્તિવાળો) છતાં તેમાં મનવડે ત્યાગ છે. તેની વિશેષ હકીકત ૯ મા શ્લોકમાં બતાવી છે.

(૨) પરથી મોક્ષ મેળવવાનાં બે શાસ્ત્ર—

(૧) શિવથી મોક્ષ મેળવવાનાં શાસ્ત્ર-પાશુપત શાસ્ત્ર વગેરે.

(૨) વિષ્ણુથી મોક્ષ મેળવવાનાં શાસ્ત્ર-નારદ પંચરાત્ર વગેરે.

આ બંનેનું વિશેષ વર્ણન ૧૦ મા શ્લોકથી ૧૯ મા શ્લોક સુધી આપ્યું છે.

तदर्थं प्रक्रिया काचित् पुराणेऽपि निरूपिता ॥
ऋषिभिर्बहुधा प्रोक्ता फलमेकमबाह्यतः ॥ ८ ॥

અર્થ—તે અહંતા મમતાના નાશને માટે પુરાણમાં પણ કેટલીક પ્રક્રિયા નિરૂપણ કરેલી છે, તે પ્રક્રિયા ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે કહેલી છે.

અબાહ્ય સાંખ્ય શાસ્ત્રથી ફળ એકજ છે.

સાંખ્ય શાસ્ત્રના બે પ્રકાર છે. ૧ અબાહ્ય એટલે સેશ્વર સાંખ્ય, તે ઈશ્વરનું સર્વ કર્ત્તાપણું માને છે. ૨ બાહ્ય સાંખ્ય એટલે નિરીશ્વર સાંખ્ય, તે આ જગતના કરનાર ઇશ્વરનોજ ઇનકાર કરે છે. આમાંથી સેશ્વર સાંખ્યનું ફળ અને ઋષિઓએ પુરાણમાં ઘણા પ્રકારે કહેલી અહંતા મમતા નાશક પ્રક્રિયાનાં ફળ એકજ છે, જેથી તે, બધા શિષ્ટોએ આદર કરેલાં છે, કારણકે બધાનું ફળ (આગલા શ્લોકમાં કહેલું અહંતા મમતાનો નાશ થઈ સર્વથા અહંકાર વગરના થઈ જયારે જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં રહેનાર થાય છે, ત્યારે કૃતાર્થ થાય છે.) આ એકજ છે.

જે બાહ્યસાંખ્યશાસ્ત્ર નિરીશ્વરવાદી છે તેનું ફળ તો નર્ક છે, માટે તે અનાદર કરવા યોગ્ય છે.

अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोऽपि मनसैवहि ॥
यमदमस्तु कर्त्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ९ ॥

અર્થ—યોગમાર્ગ અત્યાગવાળો છતાં મનવડે ત્યાગ છે. યજ્ઞાદિક કર્ત્તવ્ય છે, જેથી યોગ સિદ્ધ થતાં કૃતાર્થપણું છે.

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધ, એ આઠ યોગનાં અંગ કહેવાય છે. આ અષ્ટાંગ યોગમાં ગૃહનો ત્યાગ કરવાની જરૂર જણાવી નથી, પણ મનની સર્વ વૃત્તિઓનો નિગ્રહ રાખી ધ્યાન કરવા

યોગ્ય ઇષ્ટ સ્વરૂપમાં યોગ સિદ્ધ થતાં આપોઆપ અવિદ્યાનો નાશ થઇ જીવને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઇ પોતાના આત્મામાં રમનાર થાય છે, ત્યારે તેને કૃતાર્થપણું મળે છે.

पराश्रयेण मोक्षस्तु द्विधा सोऽपि निरूप्यते ॥
ब्रह्मा ब्राह्मणतां यातः तद्रुपेण सुसेव्यते ॥ १० ॥

અર્થ—પરાશ્રયવડે મોક્ષ તે પણ બે પ્રકારનો નિરૂપણ કરાએલો છે. બ્રાહ્મણપણાને પામેલા છે જેથી તે રૂપવડે સારી રીતે સેવાય છે.

આ જગતના નિયામક દેવ ત્રણ છે. છતાં પરાશ્રયવડે બે પ્રકારનો મોક્ષ કહેલો છે. તે શંકાના નિવારણ માટે કહે-છે કે ત્રણ દેવ પૈકી બ્રહ્મા બ્રાહ્મણપણાને પામેલા છે અને લોકમાં તે સન્માન, દાન, દક્ષિણા ભોજન વગેરે પ્રકારે બ્રાહ્મણપણાથી બ્રહ્માની સેવા સારી રીતે થાય છે.

બ્રાહ્મણરૂપે બ્રહ્માની સેવા મોક્ષની ઇચ્છાથી થતી નથી, પણ વેદ વગેરેના અધ્યયન માટે, બ્રહ્મજ્ઞાન થવા માટે, અથવા બ્રહ્મતેજ (બ્રાહ્મણપણાના તેજ) ની પ્રાપ્તિ માટે બ્રાહ્મણની સેવા કરવામાં આવે છે.

ते सर्वार्थां न चाद्येन शास्त्रे किंचिदुदारतम् ॥
अतः शिवश्च विष्णुश्च जगतो हितकारकौ ॥ ११ ॥
वस्तुतः स्थितिसंहारौ कार्यौ शास्त्रप्रवर्त्तकौ ॥

અર્થ—તે સર્વ અર્થ આદ્ય (બ્રહ્મા) વડે નથી મળતા,

(વૈખાનસતંત્ર વગેરેમાં) સહેજસાજ મોક્ષનું વર્ણન છે, જેથી (બાકીના) શિવ અને વિષ્ણુ એ બે જગતના હિતકારી દેવ છે. તેઓ બંને મોક્ષશાસ્ત્રના પ્રવર્ત્તક છે, અને વસ્તુ-માત્રની સ્થિતિ અને સંહારના કરનાર છે.

સર્વ પ્રકારના અર્થ (ચારે પ્રકારના પુરૂષાર્થો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) બ્રહ્માથી મળતા નથી. જો કે વૈખા-નસતંત્ર વગેરેમાં બ્રહ્માએ સહેજસાજ મોક્ષ મેળવવા સંબંધી વર્ણન કરેલું છે, જેથી જગતના હિતકારી એટલે જગતના જિજ્ઞાસુ જીવોને મોક્ષ આપવાવાળા શિવ અને વિષ્ણુ એ બે દેવ છે, અને તે બંને મોક્ષશાસ્ત્રના પ્રવર્ત્તક છે, વસ્તુનું પાલન કરવું એ વિષ્ણુનું અવશ્ય કાર્ય છે, અને સંહાર કરવો એ શિવનું અવશ્ય કાર્ય છે. મતલબ કે પાલન કરવું એ સત્વગુણનું કાર્ય છે, જેથી સત્વગુણના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ છે, અને સંહાર કરવો એ તામસગુણનું કાર્ય છે, જેથી શિવ તામસ ગુણના અધિષ્ઠાતા દેવ છે, જેથી વિષ્ણુ પાસે સાત્વિક ગુણનાં સાહિત્યો હોય છે, અને શિવજી પાસે તામસગુણનાં સાહિત્યો હોય છે.

ब्रह्मैव तादृशं यस्मात् सर्वात्मकतयोदितौ ॥ १२ ॥

અર્થ–કેટલેક ઠેકાણે શિવજીને સર્વાત્મકપણાથી વર્ણવેલા છે તેમજ કેટલેક ઠેકાણે વિષ્ણુને સર્વાત્મકપણાથી નિરૂપણ કરેલ છે. આ પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન તે તે સ્થળે શિવ તથા

વિષ્ણુરૂપથી બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ છે. કાંઈ ગુણાત્મક શિવ તથા વિષ્ણુનું સર્વાત્મકપણાથી વર્ણન કરેલ નથી.

શિવ અને વિષ્ણુનું (તે તે શાસ્ત્રોમાં) સર્વાત્મકપણાથી વર્ણન કરેલું છે, જેથી બ્રહ્મજ તેવું છે, એમ વર્ણન કરેલ છે એમ સમજવું.

निर्दोषपूर्णगुणता तत्तत् शास्त्रे तयोः कृता ॥
भोगमोक्षफलेदातुं शक्तौ द्वावपि यद्यपि ॥ १३ ॥
भोगः शिवेन मोक्षस्तु विष्णुनेति विनिश्चयः ॥

અર્થ—તે તે શાસ્ત્રમાં તે બંનેનું નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણપણું નિરૂપણ કરેલું છે. જો કે ભોગ અને મોક્ષ બંને ફળ આપવાને સર્વથા શક્તિમાન છે, પરંતુ શિવવડે ભોગ મળે છે, અને વિષ્ણુવડે મોક્ષ મળે છે, એમ નિશ્ચય છે.

ઉપર કહેવા પ્રમાણે શિવ અને વિષ્ણુ બંનેનું વર્ણન તે તે ગ્રંથોમાં નિર્દોષપૂર્ણગુણપણાથી કહ્યું છે. પૂર્ણ ગુણપણાને લીધે સર્વ સમર્થ બંને દેવ છે, એટલે ભોગ અને મોક્ષ બંને આપવાને દરેક સમર્થ છે, પણ સાધારણ નિયમ પ્રમાણે ભોગ શિવથી અને મોક્ષ વિષ્ણુથી મળે છે.

બંને સર્વ સમર્થ છતાં સાધારણ નિયમથી આ સૃષ્ટિનો કાર્યભાર ચલાવે છે. કોઇ વખત સાધારણ નિયમ ઉપરાંત અતિપ્રિય ભક્તોપર વિશેષ પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે પોતાના સર્વ સામર્થ્યનો તે ભક્ત પ્રત્યે ઉપયોગ કરે છે. તે વખતે

શિવજી પોતાના ભક્તને મોક્ષ પણ આપે છે, અને :વિષ્ણુ ભોગ પણ આપે છે. સાધારણ રીતથી તેમ થતું નથી.

लोकेऽपि यत्प्रभुर्भुंक्ते तन्नयच्छति कर्हिचित् ॥ १४ ॥

અર્થ—લોકમાં પણ સ્વામી જે ભોગવે છે તે ક્યારે પણ (સેવકને) આપતા નથી.

સાધારણ બુદ્ધથી સમજ પડે એવો દાખલો આપે છે કે–આ લોકમાં રાજા, શેઠ વગેરે પણ જે વસ્તુ પોતાને ખાસ તરીકે ભોગવવાની હોય તે વસ્તુ સેવક (નોકર, ચાકર) ને આપતા નથી, પણ જે ચીજ પોતાને ખાસ ભોગવવાની ન હોય તે ચીજ સાધારણ નિયમ તરીકે સેવકને આપે છે.

વિષ્ણુ લક્ષ્મીજીની સાથે ભોગ ભોગવે છે, અને શિવજી સદા વૈરાગ્યયુક્ત રહીને મોક્ષને ભોગવે છે જેથી વિષ્ણુને ભોગવવાની વસ્તુ ભોગ છે, અને શિવજીને ભોગવવાની વસ્તુ મોક્ષ છે, તે સાધારણ નિયમ તરીકે પોતાના સેવકને આપતા નથી પણ તેથી બીજી વસ્તુ એટલે વિષ્ણુ મોક્ષ અને શિવજી ભોગ સાધારણ નિયમ તરીકે આપે છે.

अतिप्रियाय तदपि दीयते क्वचिदेवहि ॥
नियतार्थप्रदानेन तदीयत्वं तदाश्रयः ॥ १५ ॥
प्रत्येकं साधनं चैतद् द्वितीयार्थे महान् श्रमः ॥

અર્થ—ક્યારેક અતિપ્રિય (ભક્ત) ને તે પણ આપે

છે; નિયમ પૂર્વક અર્થના (ભોગ અને મોક્ષ) દાનવડે તેમના તેમના દાસપણું અને તેમનો તેમનો આશ્રય (સિદ્ધ થાય છે.) દરેક અર્થ મેળવવાનું સાધન પ્રત્યેક છે. દરેકને બીજા અર્થદાનમાં મહાન શ્રમ પડે છે.

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે જ્યારે ભક્તપર અતિ પ્રિયપણું થાય ત્યારેજ સાધારણ નિયમ ઉપરાંત પોતે પોતાને ભોગવવાની વસ્તુ આપે છે. મતલબ કે શિવજી પોતાના અનન્ય ભક્તપર અતિ પ્રસન્ન થાય ત્યારે મોક્ષ આપે છે, અને વિષ્ણુ પણ પોતાના અનન્ય ભક્તપર અતિ પ્રસન્ન થાય ત્યારે ભોગ આપે છે.

સાધારણ નિયમને અનુસરીને દાન કરવામાં આવે તે પ્રમાણે જો ભોગનીજ ઇચ્છા હોય તો શિવજીનું તદીયપણું એટલે શિવજીનું દાસપણું અને શિવજીનોજ આશ્રય કરવો જોઇએ, અને મોક્ષની અપેક્ષા હોય તો વિષ્ણુનું દાસપણું અને વિષ્ણુનો આશ્રય કરવો જોઇએ. એ પ્રમાણે ખાસ એક અર્થ મેળવવા માટે ખાસ સાધન છે, એટલે ભોગ મેળવવા માટે શિવભજન સાધન છે, અને મોક્ષ મેળવવા માટે વિષ્ણુ ખાસ સાધન છે, સાધારણ નિયમ તરીકે બંને અર્થ એકજ દેવથી મળતા નથી.

વિશેષ નિયમ તરીકે એકજ દેવ બંને અર્થ આપી શકે છે, પણ તે આપવાને દરેકને વધારે શ્રમ પડે છે.

કારણ કે:—

શિવજી તમોગુણના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તેમની સામગ્રી પણ બધી તેમજ છે. જેથી તમોગુણી વર્ગને શિવજીમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તમોગુણીને ભોગ આપવો ઘણો સહેલો છે, કારણ ભોગ એ પણ રાજસ અને તમોગુણનું જ કાર્ય છે, પરંતુ તેવા ભક્તનો તમોગુણી અને રજોગુણી સ્વભાવ બદલી સત્વગુણથી પણ શ્રેષ્ઠ નિર્ગુણ બનાવે ત્યારે મોક્ષ અપાય છે. જેથી તે ભક્તને તેવો નિર્ગુણ બનાવવાને શિવજીને વધારે શ્રમ પડે છે.

તેજ મુજબ વિષ્ણુ સત્વગુણના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તેમની સામગ્રી પણ તેવીજ છે. જે સત્વગુણી હોય છે તેમને વિષ્ણુમાં ભક્તિ થાય છે, તેમને તે સ્વભાવ ફેરવી નિર્ગુણ બનાવવું ઘણું સુગમ છે, પણ રજોગુણ અને તમોગુણના પરિણામરૂપ ભોગ આપવો વિષ્ણુને પસંદ નથી, જેથી તે પોતાના ભક્તને કરૂણા કરી આપતા નથી, છતાં પોતાનું સર્વ સામર્થ્યપણું બતાવવા માટે અનન્ય ભક્તને કવચિત ભોગ આપે છે, પણ તે ભોગમાં પોતાનો ભક્ત આસક્ત થઇ જાય તો તેનું અહિત થાય, જેથી ભોગમાં આસક્ત ન થાય તેવું તેનું પૂર્ણ વૈરાગ્ય યુક્ત મન કરી પછી કાર્ય પ્રસંગે ભોગ આપે છે.

जीवाः स्वभावतो दुष्टा दोषाभावाय सर्वदा ॥ १६ ॥
श्रवणादि ततः प्रेम्णा सर्वं कार्यं हि सिध्यति ॥

અર્થ—જીવો સ્વભાવવડે દુષ્ટ છે જેથી દોષના અભાવને માટે સર્વદા પ્રેમવડે શ્રવણાદિ કરવું તેથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે.

ભોગ મેળવવાનું સાધન શિવભક્તિ છે, અને મોક્ષ મેળવવાનું સાધન વિષ્ણુભક્તિ છે. એ પ્રમાણે ઉપર કહેવામાં આવ્યું પણ તેવી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જીવનો દુષ્ટ સ્વભાવ બાધક છે. જો કે જીવ જાતે દોષવાળો નથી, તે તો પ્રભુનો અંશ છે. જેથી જીવનું સ્વરૂપ તો શુદ્ધ છે પણ જીવનો સ્વભાવ દોષવાળો છે, માટે તે દોષના અભાવ માટે પ્રેમવડે શ્રવણ કીર્તન વગેરે નવધા સાધન ભક્તિ કરવી જેથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ આજ્ઞા છે.

શિવભક્તિમાં કે વિષ્ણુભક્તિમાં બંનેમાં આ સાધન ભક્તિની જરૂર છે. તે વગર તે તે દેવ પ્રસન્ન થતા નથી, તેમ તે સાધન ભક્તિ વગર તેમાં અનન્ય ભક્તિ થતી નથી. અનન્ય ભક્તિ વગર ભક્તની ધારણા પ્રમાણેનું ફળ પણ તે તે દેવ આપતા નથી માટે શ્રવણાદિક સાધને ભક્તિ કરવી જોઈએ.

मोक्षस्तु सुलभो विष्णोर्भोगश्च शिवतस्तथा ॥ १७ ॥
समर्पणे नात्मनोहि तदीयत्वं भवेद् ध्रुवम्.

અર્થ—મોક્ષ તો વિષ્ણુથી સુલભ છે, તેજ પ્રમાણે ભોગ શિવથી છે, પોતાના સમર્પણવડે તદીયપણું નક્કી થાય છે.

જો મોક્ષની સિદ્ધિની ઇચ્છા હોય તો વિષ્ણુથી મોક્ષ સહેલાઇથી મળે છે, માટે વિષ્ણુની શ્રવણાદિક સાધનભક્તિ કરવી જોઇએ. ભોગની ઇચ્છા હોય તો તે શિવજીથી સહેલાઇથી મળે છે, અને તે મેળવવામાં શિવજીની શ્રવણાદિક સાધનભક્તિ કરવી જોઇએ. આ નવ પ્રકારની ભક્તિમાં જ્યારે છેલ્લી નવમી આત્માનું સમર્પણ તે દેવમાં થાય, ત્યારેજ તેમનું દાસપણું (તદીયપણું) નક્કી થાય છે. જ્યાં સુધી આત્માનું સમર્પણ થતું નથી, ત્યાં સુધી તેમનું દાસપણું સિદ્ધ થતું નથી.

अतदीयतया चापि केवलश्चेत्समाश्रितः ॥ १८ ॥
तदाश्रयतदीयत्व बुध्यै किंचित्समाचरेत्
स्वधर्ममनुतिष्ठन्वै भारद्वैगुणमन्यथा ॥ १९ ॥

અર્થ—અતદીયપણા વડે પણ જો કેવળ સારી રીતે આશ્રયજ હોય તો અને તે આશ્રય તદીયપણાની બુદ્ધિપૂર્વક (આગળ ઉપર તદીય થવાય તો ઠીક એવી બુદ્ધિપૂર્વક) કાંઇક આચરણવાળો હોવો જોઇએ, અને વર્ણાશ્રમના ધર્મને અનુસરતો હોવો જોઇએ, અન્યથા (બીજે પ્રકારે) કરવામાં આવે તો બમણો ભાર થાય.

આત્મસમર્પણ કરવા જેટલી મનની સ્થિતિ ન થઇ હોય, તોપણ ભોગ કે મોક્ષની ઇચ્છા મુજબ તે તે દેવનો સારી રીતે આશ્રય રાખવો જોઇએ. ફક્ત આશ્રયથીજ સંતોષ પામવો ન જોઇએ, પણ મનમાં એમ આવવું જોઇએ

કે આ આશ્રયવડે મન તે ઇષ્ટદેવમાં લાગી તદ્રીયપણું પ્રાપ્ત થશે, એવી ઇચ્છાથી થવું જોઇએ. તેમજ પોતાના મનની અચી સ્થિતિમાં મનમાં પાખંડનો પ્રવેશ ન થાય માટે વર્ણા-શ્રમના ધર્મને અનુસરતી રીતે ચાલવું જોઇએ. જો આ રસ્તે ન ચાલતાં સ્વચ્છંદ રીતે વર્તે તો બમણો ભાર થાય એટલે કે,

મનુષ્ય જન્મ મળ્યા પહેલાં પોતાને માથે અવિદ્યારૂપી જે ભાર હતો, તેમાં આ મનુષ્ય જન્મમાં પણ સ્વચ્છંદથી ચાલી અવિદ્યાની વૃદ્ધિ થાય, તેવી રીતે ચાલવામાં આવે તો અવિદ્યારૂપી જે ભાર પ્રથમ હતો તેથી બમણો ભાર થાય.

इत्येवं कथितं सर्वं नैतद् ज्ञाने भ्रमः पुनः

અર્થઃ—એ પ્રમાણે સર્વ કહ્યું, આટલા જ્ઞાનથી ફરીથી ભ્રમ થશે નહિ.

બાળબોધ ગ્રંથનો સાર.

૧ આ ગ્રંથમાં પુષ્ટિમાર્ગીય માટે કશું કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ જેનું મન અનેક દેવ દેવીઓ અને ભૂત પ્રેત તથા દોરા ધાગામાં લાગેલું હોય તેની પ્રવૃત્તિ નિયમિત કરવા માટે આ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે. જે મોક્ષ કહેવામાં આવ્યો છે તે પણ લૌકિક મોક્ષ છે, મોક્ષ આપનાર દેવ પોતપોતાના લોક સુધીનો મોક્ષ આપે છે.

૨ પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરનારની ઇચ્છા અક્ષર બ્રહ્મથી પર પુરૂષોત્તમ પ્રાપ્તિ માટે છે. તેમને લૌકિક ભોગ તો તદ્દન ત્યાજ્ય છે. પુષ્ટિભક્તો માટે હવે પછીના સિદ્ધાંતમુક્તાવલી ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

૩ આ બાળબોધ ગ્રંથ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, જેને ધર્મને રસ્તે ચાલવાનું છે તે હરેકને પછી તે ચાહે તો વિષ્ણુનો ભક્ત હોય, કે ચાહે તો શિવભક્ત હોય તો હરેકને અનન્ય વ્રતની જરૂર છે.

૪ ગુણાભિમાની દેવની ભક્તિ કરતાં નિર્દોષપૂર્ણગુણ-યુક્ત સર્વાત્મકનું ભજન વધારે ઇષ્ટ છે.

૫ ઋષિઓએ કરેલ શાસ્ત્ર (સ્મૃતિ વગેરે) કરતાં વેદ શાસ્ત્ર વધારે બલિષ્ઠ છે.

૬ અનન્યવ્રતથી બીજા દેવની નિંદા થતી નથી, પણ પોતાના ઇષ્ટમાં બીજાનો અંતરભાવ આવી જાય છે માટે ફક્ત જુદા પૂજનનો અનાદર છે.

૭ સાંખ્ય, અને યોગ સાધન બળથી મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છનાર અને ઈષ્ટદેવની કૃપા બળથી મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છનારના માર્ગ જુદા છે, પણ એ ચારે માર્ગ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં વિહિત (કલ્યાણકર્તા) છે, પરંતુ એક માણસ બધામાં થોડું થોડું ચિત્ત રાખી કલ્યાણ ઇચ્છે તે ન બનવાજોગ છે. કારણકે પોતાનું મન અમુક બાબતમાં પુરેપુરૂ રોકયા વગર તે માર્ગે ચડાતું નથી, અને તેવી રીતે માર્ગે ચડયા વગર કલ્યાણ પણ દૂર છે.

આ વગેરે બાબતનું આ ગ્રંથના અભ્યાસથી જ્ઞાન થતાં ફરીથી અનેક ભ્રમણા થતી નથી

अथ सिध्धांतमुक्तावली.

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धांतविनिश्चयम् ॥
कृष्णसेवा सदाकार्या मानसी सा परामता ॥ १ ॥

અર્થઃ—હરિને નમીને પોતાના સિદ્ધાંતના વિશેષે કરીને નિશ્ચયને હું કહું છું. કૃષ્ણ સેવા હમેશાં કરવી, માનસી સેવા તે ઉત્તમ માનેલી છે.

હરિને નમન કરવું એ દરેકનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. નમન કર્યા પછી મુખ્ય સિદ્ધાંત કહે છે કે-સદા શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી, તેમાં પણ માનસી સેવા (ચિત્ત પ્રભુમાં પરોવાય) તે ઉત્તમ માનેલી છે.

આવી માનસી સેવા સિદ્ધ થવા માટે શું ઉપાય કરવો, તે હવેના શ્લોકમાં કહેવાય છે.

આખા ગ્રંથના સારરૂપ મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, ચિત્તની તમામ વૃત્તિ પ્રભુમાંજ લાગે ત્યારે તે માનસી સેવા થઇ કહેવાય, અને માનસી સેવા થઇ તે પછી બીજું કાંઇ કર્તવ્ય નથી. માનસી સેવાથી દીનતા પ્રાપ્ત થઇ પ્રભુ મળવામાં છેવટ ફળરૂપ વિરહ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી વિરહ દશા અહર્નિશ રહે એવી સ્થિતિ થાય તોજ માનસી સેવા થઇ ગણાય.

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्धयै तनुवित्तजा ॥
ततःसंसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

અર્થ—ચિત્તનું તેમાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) પરોવાવું તેનું નામ સેવા. તેવી સેવાની સિદ્ધિને માટે તનુજા અને વિત્તજા સેવા છે, તેથી સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, અને બ્રહ્મનો બોધ થાય છે.

ચિત્તનું શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવાવું, એટલે શ્રીકૃષ્ણ સિવાય ચિત્ત બીજા કાર્યમાં ન જોડાય, એવી ચિત્તની સ્થિતિ થાય તેનું નામ સેવા—તેજ માનસી સેવા.

ચિત્તની આવી સ્થિતિ થવા માટે સાધનરૂપે તનુજા અને વિત્તજા સેવા છે. તનુજા એટલે શરીરથી સેવા થાય તે, અને વિત્તજા એટલે પૈસાથી સેવા થાય તે, ગૃહસ્થને આ બે સાધનમાંથી એક સાધનથી માનસી સેવા સિદ્ધ થતી નથી. દેહવડે સેવાથી દેહ અને ઇંદ્રિયો પ્રભુમાં જોડાવાથી દેહાધ્યાસ અને ઇંદ્રિયાધ્યાસ મટી જાય છે અને ધનવડે સેવા થવાથી ધનમાં લાગેલું અંતઃકરણ પણ ધનની સાથેજ પ્રભુમાં જોડાવાથી અંતઃકરણનો અધ્યાસ મટી જાય છે. માટે દેહવડે અને ધનવડે એ બંનેવડે ગૃહસ્થે સેવા કરવી જોઇએ. એ બંને સાધનથી સેવા કરવાથી ચિત્ત પુરેપુરૂં ભગવત પરાયણ થાય ત્યારે માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ ગણાય.

ધન સંકોચવાળા વૈષ્ણવોએ એમ ન સમજવું કે ધન વગર યથાર્થ સેવા ન બની શકે.

સંસારનાં દુઃખો અહંતામમતારૂપી અવિદ્યાને લીધે જીવને વેઠવાં પડે છે, પણ તનુજા વિત્તજા સેવા કરવાથી માનસી સેવા સિદ્ધ થયા પહેલાં વચમાંજ સંસારના દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમજ બ્રહ્મનો બોધ થાય છે. એ રીતે સેવામાં એ બે ફળ અવાંતર ફળ છે. મુખ્ય ફળ તો ભગવાનની પ્રાપ્તિ છે.

શરીરને તાવ વગેરે પીડાથી થતું દુઃખ, સગાં સંબંધીને સેવા દુઃખથી થતું દુઃખ, ધન વગેરે સાધનો જવાથી થતું દુઃખ વગેરે દુઃખો અહંતામમતાવાળા સાધારણ માણસને થાય છે. પરંતુ ભક્તને આમાંનું કાંઈ થતું નથી. મતલબ કે ભક્તના ચિત્તમાં ગમે તેવા લૌકિક બનાવથી સુખ કે દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી. સેવાની મધ્યદશામાં બ્રહ્મનો બોધ શી રીતનો થાય છે, તે હવે પછીનાં ૩ જા થી ૧૩ા સુધીના શ્લોકથી વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. અને સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ ત્યાર પછી ૩ શ્લોકથી જણાવી છે.

परं ब्रह्म तु कृष्णोहि सच्चिदानंदकं बृहत्
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यात् एकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

અર્થ—કૃષ્ણ તો પરંબ્રહ્મ છે, અને અક્ષર સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. તે અક્ષરબ્રહ્મનાં પણ બે રૂપ છે. એક જગત છે અને એક તેનાથી વિલક્ષણ છે.

બૃહત્ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે. આ અક્ષરબ્રહ્મમાં આનંદ ગણત્રીમાં આવે તેટલો છે,

તે બાબત તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં મનુષ્યથી સોસોગણા આનં-દની ગણત્રી કરતાં છેવટ અક્ષરબ્રહ્મ સુધી આનંદની ગણત્રી કરેલી છે. તેનાથી અનંતગણો આનંદ શ્રીકૃષ્ણનો છે, તેની ગણત્રી થઇ શકે તેમ નથી. તે પૂર્ણાનંદ છે. શ્રીકૃષ્ણ અક્ષર-બ્રહ્મથી પર છે. અક્ષરમાંથીજ આ જગત થએલ છે, છતાં અક્ષરબ્રહ્મના મૂળ સ્વરૂપમાં કાંઈ વિકાર થતા નથી. જેમ ચિંતામણિ કલ્પવૃક્ષ ઇચ્છિત ફળ આપે છે છતાં તેમાં કાંઇ ન્યૂનતા થતી નથી, તેમ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી આ પ્રપંચ (જગત) થયેલ છતાં તેમાં કાંઇ ન્યૂનતા થતી નથી. આ જગતના સ્વરૂપથી અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ વિલક્ષણ છે. જગત કરતાં અક્ષરબ્રહ્મમાં વિલક્ષણતા એ છે જે જગત અક્ષરબ્રહ્મનો અંશ છે, છતાં પ્રલયકાળમાં અક્ષરબ્રહ્મમાં તેનો લય થાય છે, એટલે અક્ષરબ્રહ્મમાં તે મળી જાય છે, પણ અક્ષરબ્રહ્મ તો સર્વકાળમાં નિર્વિકાર કાયમ રહે છે.

अपरं तत्र पूर्वेस्मिन् वादीनो बहुधा जगुः
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेतिनैकधा ॥ ४ ॥

અર્થ—ત્યાં પહેલામાં (અક્ષરબ્રહ્મજ જગતના રૂપથી પ્રગટ થયું છે તે જગતરૂપમાં) વાદી લોકો (વેદ મતથી વિરૂદ્ધ) બહુ પ્રકારે કહે છે. કોઈ માયિક કહે છે, કોઇ સગુણ કહે છે, કોઇ (પરમાણુનું) કાર્ય કહે છે, કોઇ સ્વતંત્ર કહે છે એ પ્રમાણે વળી બીજા અનેક પ્રકારથી કહે છે.

मायिक—દોરીમાં સર્પની ભ્રતિ થાય છે, અથવા

સીપમાં જેમ ચાંદીની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં આ જગતની ભ્રાંતિ થઇ છે. એમ માયાવાદીઓ કહે છે. આ સિદ્ધાંત શ્રીશંકરાચાર્યનો છે અને તે શાંકરમત કહેવાય છે.

सगुण—સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ આ ત્રણ ગુણથી જગતની ઉત્પત્તિ થઇ છે એમ સેશ્વર સાંખ્યમતવાળા અને પાતંજલ-યોગ, શાસ્ત્રીઓ માને છે.

कार्य—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ સર્વના પરમાણુઓનો સંયોગ, ઈશ્વરની ઇચ્છાથી તેમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થવાથી થાય છે, ત્યારે એકબીજામાં મળવાથી આ કાર્યરૂપ જગત થયું છે, એમ તર્કશાસ્ત્રવાળા અને ન્યાયશાસ્ત્રવાળા (ગોતમ, કણાદ) કહે છે.

स्वतंत्र—કર્મવાળા મીમાંસક (જૈન) કહે છે કે આ જગત જેવું દેખાય છે તેવું અનાદિ છે અને કાયમ રહે છે, તેનો કોઈ કર્ત્તા નથી જગત પોતેજ સ્વતંત્ર છે.

આ પ્રમાણે બીજા અનેક પ્રકારે કહે છે તે નિબંધ, વિદ્વન્મંડન, શુદ્ધાંદ્વૈત માર્તંડ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી બતાવેલ છે. પરંતુ તે સર્વ સિદ્ધાંત વેદ વિરૂદ્ધ છે એમ તે ગ્રંથોમાં સાબીત કરેલું છે. હવે શ્રુતિનો ખરો સિદ્ધાંત બતાવે છે -

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम्
द्विरूपं चापि गंगावद् ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ९ ॥

माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुद्ध्यताम् ॥ ६ ॥

અર્થ—તે (અક્ષરબ્રહ્મ) જ તે (જગત્)ના પ્રકારવડે થાય છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિનો મત છે, અને તે બે રૂપ પણ ગંગાની પેઠે જાણવાં. જલરૂપિણી ગંગાની પેઠે જગત છે, અને માહાત્મ્ય સંયુક્ત સેવનારા નરને મર્યાદામાર્ગના વિવિધ ભોગ અને મોક્ષ દેનાર જેમ ગંગાજીનું આધ્યાત્મિક-તીર્થ-સ્વરૂપ-શક્તિસ્વરૂપ છે, તેમ અક્ષરબ્રહ્મ જાણવું.

ગંગાજીનો જે દૃષ્ટિગોચર પ્રવાહ છે, તે જલરૂપે છે તે વૃષ્ટિથી વધે છે, ને તાપથી ઘટે છે, તેમ આ જગતરૂપ સ્વરૂપ છે, અને ગંગાજીનું બીજું પાપમોચન આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે, તે ગંગાજીનું માહાત્મ્ય જાણીને જે માણસ ગંગાજીની સેવા (ધ્યાન) કરે તેને મર્યાદામાર્ગની રીતે ભોગ અને મોક્ષ દેનાર સ્વરૂપ છે, તે પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. એટલે અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ્ઞાની તથા મર્યાદભક્તો (સાધનબળવાળા) ને પોતામાં મોક્ષ આપે છે, અને ગંગાજીના જલરૂપથી તીર્થરૂપ જુદું છે, છતાં અભિન્ન છે. તેમજ જગત અક્ષરથી જુદું છે, છતાં અભિન્ન છે.

જેમ દૂધમાં સાકર મળેલી હોય તે સાકર દૂધથી ગુણમાં જુદી છે, છતાં દૂધની સાથે ઓતપ્રોત (વાણાતાણાની

પેઠે) ભળેલી છે, તેમજ જગત ને અક્ષર જુદું છતાં અ-
ભિન્ન વાણુતાણુાની પેઠે ઓતપ્રોત છે, જુદું નથી.

तत्रैव देवता मुर्त्तिर् भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ॥
गंगायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले
विहिताच्च फलात्ताद्धि प्रतीत्याऽपि विशिष्यते ॥ ८ ॥

અર્થ—પ્રવાહમાં અભેદ (પ્રવાહથી ગંગાજી ભિન્ન નથી એવી) બુદ્ધિને લીધે વિશેષપણાથી ગંગાજીમાં ભક્તિ-વડે કયારેક તે સ્થળમાં (ગંગા તીરને વિષે) ગંગાજીની દેવમૂર્તિ (ગંગાજીનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ) દેખાય છે. તે સ્વરૂપ સર્વને પ્રત્યક્ષ થતું નથી, છતાં તે વડે (ગંગાજીના દેવતાઇ સ્વરૂપવડે) જલમાં પ્રાકામ્ય (ફળપણું) છે, અને (તે બાબત) વિહિત (શાસ્ત્રમાં કહેલા) ફલથી અને (ગંગાજીના અનન્ય ભક્તોની) પ્રતીતિવડે વિશેષથી જણાય છે.

આપણી ચર્મચક્ષુને ગંગાજીનો પ્રવાહ પ્રત્યક્ષ છે, પ-રંતુ તેમાં રહેલા આધ્યાત્મિક પાપમોચક દેવતા અને આધિ દૈવિક સાક્ષાત્ સ્વરૂપાત્મક ગંગાજી એ પ્રત્યક્ષ નથી, અને આપણે આવા મલિન અંતઃકરણથી ગમે તેટલા ઉપાયવડે તે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ તેમ નથી. તેને માટે તો અંતઃકરણ-માંથી આ સંસારનો મલિન અભ્યાસ જયારે મટી જઇ અંતઃકરણ ગંગાજીના સ્વરૂપ જાણુવામાંજ તલ્લીન બની જાય

તો તે ભક્તિને લીધે જ્યારે દીનતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ગંગાજી પ્રસન્ન થઇ પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. આટલી હદે પહોંચવા માટે પ્રથમ તો શાસ્ત્ર ઉપર અને ભક્તનાં વચનો ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી આગળ વધવું જોઇએ તે વગર બીજો કોઇ ઉપાય નથી.

यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ॥
यथा देवी तथा कृष्णः तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणोत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥

અર્થ—જે પ્રમાણે (ગંગાજીનુ) જલ છે, તે પ્રમાણે સર્વ (જગત) છે. જે પ્રમાણે ગંગાજીનું પાપમોચન શક્તિ સ્વરૂપ (આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ) છે, તે પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મ છે અને જે પ્રમાણે સ્વરૂપાત્મક દેવી ગંગાજી છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ છે. ત્યાં પણ તેજ પ્રમાણે કહેવાય છે.

આ રીતે જગત ત્રણ પ્રકારે (ત્રિગુણાત્મક) કહેલું છે. તેથી તે ગુણના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ દેવતારૂપપણાથી કહેલા છે. એજ પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મમાં રહેલા હરિ માનેલા છે.

ગંગાજીનાં ત્રણ સ્વરૂપ સાથે શ્રીકૃષ્ણના ત્રણ સ્વરૂપની સરખામણી આ પ્રમાણે કરાય છેઃ—

આધિભૌતિક. આધ્યાત્મિક. આધિદૈવિક.

ગંગાજીનાં સ્વરૂપ. પ્રવાહરૂપ. પાપમોચની ભક્તગમ્ય
શક્તિ. સાક્ષાત્ સ્વરૂપ.
શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપ. જગતરૂપ. અક્ષરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ.

જેમાં ગંગાજીના પ્રવાહરૂપથી સ્નાનાદિ બાહ્ય વ્યવહાર ચાલે છે, તેમ જગતરૂપથી બાહ્ય વ્યવહાર ચાલે છે.

જેમ પાપમોચની શક્તિસ્વરૂપ ગંગાજીનું દર્શન થતું નથી, તેમ અક્ષરબ્રહ્મનું દર્શન પણ થતું નથી.

જેમ ગંગાજીનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ભક્તગમ્ય છે, તેમજ શ્રીકૃષ્ણનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ભકતગમ્ય દર્શનીય છે.

જેમ ગંગાજીનું પ્રવાહી સ્વરૂપ, પાપમોચની સ્વરૂપ, તથા સાક્ષાત્ દર્શનીય સ્વરૂપ એકબીજાથી અભિન્ન છે, તેમજ જગત, અક્ષર અને શ્રીકૃષ્ણ અભિન્ન છે.

જેવી રીતે જગતના અધિષ્ઠાતા—ગુણાધિષ્ઠાતા ત્રણ દેવ છે, તેજ મુજબ અક્ષરમાં શ્રીકૃષ્ણ છે. એટલે જગત અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચે જેવો સંબંધ છે, તેવો સંબંધ ગુણાધિષ્ઠાતા ત્રણે દેવ અને શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચે છે. મતલબ કે અક્ષરમાંથી જગતરૂપ પ્રભુઇચ્છાથી થયેલ છે, તેમજ કૃષ્ણની ઇચ્છાથી અક્ષરમાંથી જગતના નિયામક ત્રણ દેવ પણ ઉત્પન્ન થયેલા છે, અને તે ત્રણેના નિયામક શ્રીકૃષ્ણ છે, એટલે ખરી રીતે તો જગતના ખરા નિયામક તો શ્રીકૃષ્ણજ છે. તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે ત્રણે દેવો જગતનો કારભાર ચલાવે છે.

कामचारः लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ॥

परमानंदरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ॥

અર્થ:—આ બ્રહ્માદિથી આ લોકમાં લૌકિક કામચાર થાય છે. અન્યથા (બીજા પ્રકારનો)-અલૌકિક કામચાર થતો નથી. (ભક્તનો કામચાર) તો પોતાના આત્મારૂપ પરમાનંદ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં થાય છે. (આ લોકમાં થતો નથી) એ નિશ્ચય છે, તેથી બ્રહ્મવાદવડે શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ વિશેષે કરી ધારણ કરવી.

આ જગતના કામચારને માટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ દેવ છે તે ગુણાભિમાની દેવ છે, તેમનાથી આલોક સંબંધી કાર્ય થાય છે, પણ અલૌકિક કાર્ય એટલે ચાદ લોકથી પર જે અક્ષરબ્રહ્મ અને તે અક્ષરબ્રહ્મથી પર જે પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ તેમની પ્રાપ્તિ તેમનાથી થતા નથી.

વળી જેઓ પુરૂષોત્તમના ભક્ત છે, તેમનો આ લોક અને પરલોક સંબંધી સર્વ કામચાર શ્રીપુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણથીજ થાય છે. આ લોકના કામચાર માટે પણ આ લોકના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા વગેરે દેવોમાં તે ભક્તોને લગારે નિષ્ઠા રહેતી નથી, કારણકે રાજા પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે જે રાજદ્વારી અમલદારો નીમે, તેમની સત્તા તે રાજાના મહેલમાં કાંઇ ચાલતી નથી, ત્યાંતો સર્વ વ્યવહાર રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણેજ થાય છે. તેમને કોઇ ચીજની ઇચ્છા માટે રાજાનીજ પ્રસન્નતા મેળવવાની હોય છે, પણ રાજદ્વારી

અમલદારોની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવાની કશી જરૂર પડતી નથી. તેમજ પુરૂષોત્તમના ભક્તોનો સર્વ વ્યવહાર શ્રીપુરૂષોત્તમની ઇચ્છા પ્રમાણેજ થાય છે, અને ભક્તોને તેમનીજ પ્રસન્નતા મેળવવાની હોય છે, માટે પાછળ કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે બ્રહ્મવાદવડે આખા જગતના નિયામક પૂર્ણપુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ છે, એમ બુદ્ધિમાં નિશ્ચય કરવો.

उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ॥ १२ ॥
गंगातीरस्थितो यद्वद् देवतां तत्र पश्यति ।
तथा कृष्णं परंब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ॥ १३ ॥

અર્થ—ગંગાતીરમાં રહેલો ગંગાજીનો અનન્ય ભક્ત જે પ્રમાણે ત્યાં (ગંગાજીના પ્રવાહમાં) સ્વરૂપાત્મક ગંગાજીનાં દર્શન કરે છે, તે પ્રમાણે ઉપાધિનો નાશ થયે છતે, અને વિજ્ઞાન થયે છતે, તથા જગત અને પોતાના આત્માને અક્ષરાત્મક જાણવાવાળો થયે છતે, જ્ઞાની પોતામાં શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપને જુએ છે.

જીવને જ્યાં સુધી અહંતા મમતારૂપ ઉપાધિ લાગી છે ત્યાંસુધી જીવભાવ રહે છે. જ્યારે પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઇ ઉપાધિનો નાશ થાય અને પોતે અક્ષરનો અંશ છે, તેમજ આ જગત પણ અક્ષરનો અંશ છે, માટે અક્ષરબ્રહ્મ એ પોતાનો આત્મા છે એમ જાણે, ત્યારે પોતાના અંતરમાં રહેલા પરબ્રહ્મનાં તે જ્ઞાનીને દર્શન થાય છે. કારણકે અક્ષરબ્રહ્મ એ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ છે, અને પોતાના આત્માને

અક્ષર સ્વરૂપ જાણ્યું, તો પછી આત્મામાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણના પ્રગટ સ્વરૂપથી દર્શન થાય છે. તે બાબતમાં ગંગાજી અને તેમના ભક્તનો દાખલો આપ્યો છે કે ગંગાને કાંઠે રહેલો ગંગાજીનો અનન્યભક્ત જે પ્રમાણે સાક્ષાત્ ગંગાજીના સ્વરૂપનાં દર્શન કરે છે, તેજ પ્રમાણે બધી ઉપાધી મટી જઈ જે અક્ષરબ્રહ્મ સ્વરૂપને આત્મા માને છે, અને અનન્ય મન-વડે તે આત્મામાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણને જે ભજે છે, તેને આત્મામાં રહેલા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ દર્શન આપે છે.

आत्मनि ब्रह्मरूपेतु छिद्राव्योम्निव चेतना ॥

અર્થ—આકાશમાં છિદ્રો (અનેકપણું) છે એવી બુદ્ધિ (ચારણી વગેરે) ઉપાધિથી થાય છે; તેના સરખી આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપમાં અનેકપણાની બુદ્ધિ પણ ઉપાધિથી થાય છે.

પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, દેહાધ્યાસ, ઇંદ્રિયાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ, અને પ્રાણાધ્યાસ એ પંચપર્વ અવિદ્યારૂપી ઉપાધિ જીવને લાગેલી છે જેથી આ જગતમાં અનેકપણું દેખાય છે, પણ જ્યારે પંચપર્વ વિદ્યાવડે આ અવિદ્યાનો નાશ થઈ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે ત્યારે તેને આ સર્વ જગત પ્રભુનુજ કાર્ય છે, અને પ્રભુ પોતેજ જગતરૂપ થયા છે, આવું સર્વમાં બ્રહ્મરૂપ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જગતમાં અનેકપણાનો ભ્રમ નાશ પામી જાય છે ત્યારે બ્રહ્મભાવ થયો ગણાય છે.

બ્રહ્મભાવ થવો એ મુખ્ય ફળ નથી. સેવાનું મુખ્ય ફળ તો સર્વાત્મભાવ છે. સેવાથી માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ

પ્રભુ મળવામાં સતત વિરહભાવ થાય ત્યારે પ્રભુ સિવાય રહ્યું ન જાય તેવી દશા થાય ત્યારે સર્વાત્મભાવ થયો ગણાય. ગોપીજન અને ઉદ્ધવના સમાગમ પ્રસંગમાં ઉદ્ધવ ને જે બ્રહ્મ-ભાવ હતો, તે બંનેનો ભેદ ભાગવત દશમસ્કંધમાં તે પ્રસં-ગમાં બતાવેલ છે.

આ પ્રમાણે ત્રીજા શ્લોકથી ૧૩।। શ્લોક સુધી ૧૧।। શ્લોક વડે સેવાની મધ્ય દશામાં થતો બ્રહ્મબોધ કહ્યો. હવે સેવાના મધ્યકાળમાં સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે તે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनाम् अभावात्तत्र दुःखभाक् ॥

અર્થ—જે પ્રમાણે ગંગાથી દૂર રહેલો છતાં ગંગા-જળની અપેક્ષાવાળો માણસ ત્યાં ગંગાજળના અભાવથી દુઃખ ભોગવે છે, તે પ્રમાણે સ્વરૂપ સંબંધની અપેક્ષા છતાં સંસારી (અહંતા મમતા છૂટયા વગરનો) શ્રીકૃષ્ણને ભજે, છતાં તેને સંસારનાં દુઃખો તો ભોગવવાંજ પડે છે.

ગંગાજીથી દૂર રહેલો ગંગાજીનો ભક્ત છતાં, ગંગા-જળ મેળવી શકતો નથી, તેમજ ગંગાજીના પ્રવાહમાં સ્નાનવડે પાપમુક્ત થવારૂપી કલ્યાણ, તેમજ ઉત્તમ ફળ, ગંગાજીનાં સક્ષાત્ દર્શન, એ ત્રણે ફળ વિનાનો રહે છે, તે પ્રમાણે જેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું નથી, જેથી શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ પરોવાયું નથી, એવા સંસારાસક્ત ભક્ત

પ્રભુ ભજે તોપણ પોતાની સંસાર આસક્તિ (પંચપર્વ અવિદ્યા) ને લીધે સંસા નાં દુઃખ ભો ાવનાર થાય છે. પોત ના અને જગતના સ્વરૂપને ઓળખી શકતો નથી, જેથી કૃષ્ણના સાક્ષાત્ સ્વરૂપનાં દર્શન પણ થઇ શ ાં નથી.

આ પ્રમાણે ગંગાજીના સ્વરૂપવડે આ જગત, અક્ષર-બ્રહ્મ તથા શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ ઓળખાવે છે. અને તેના અ-ભાવવડે સંસારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે, તે બતાવ્યું છે.

तस्मात् श्रीकृष्णमार्गस्थो ि मु क्तः सर्वलोकतः ॥१५॥
आत्मानंदसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिंतयेत् ॥

અર્થ—ત (૧૩, ૧૪ શ્લોકમાં કહેલ) કારણથી શ્રીકૃષ્ણના માર્ગ (પુષ્ટિમાર્ગ) માં રહેલો અને સર્વ લોકથી મુકાએલો ભક્ત આત્મારૂપ આનંદસમુદ્ર (અક્ષર) ને વિષે રહેલા શ્રીકૃષ્ણનુંજ ચિંતન કરે.

પાછળના બંને શ્લોક ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે, ગંગાજીના અનન્ય ભક્તને ગંગાજીના સાક્ષાત્ સ્વરૂપના દર્શન માટે બીજા સ્થાનનો આશ્રય ત્યાગ કરવો જોઇએ, અને શ્રીગંગાજીના તટ પાસે રહીનેજ શ્રીગંગાજીના સ્વરૂપનાં દર્શન માટે અંતઃકરણ ગંગાસ્વરૂપમાંજ તલ્લીન કરવું જોઇએ.

તેજ મુજબ શ્રીકૃષ્ણના સાક્ષાત્ દર્શનની અપેક્ષા-વાળાએ શ્રીકૃષ્ણના માર્ગમાં (પુષ્ટિમાર્ગમાં) રહી અન્ય આશ્રય (સર્વલોક સંસાર) થી વિમુક્ત થવું જોઇએ, એટલુંજ નહિ પણ અંતઃકરણ આનંદાત્મક અક્ષરમાં રહેલા પૂર્ણાનંદ

શ્રીકૃષ્ણમાંજ તલ્લીન કરવું જોઇએ. સંસાર આસક્તિથી છૂટ્યા વગર શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થતી નથી, અને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થયા પછી પણ અંતઃકરણનો વિષય શ્રીકૃષ્ણજ થાય, તે માટે સંસારને તદ્દન ભૂલવો જોઇએ.

लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा

અર્થ—જો લોકાર્થી કૃષ્ણને ભજે, તો સર્વથા ક્લેશ થાય છે, પરંતુ ક્લેશ થયા છતાં (દૃઢ મન રાખી) કૃષ્ણને ભજે, તો તેનો લોક (સંસાર) સર્વથા નાશ પામે છે.

૧૪ મા. શ્લોકમાં કહ્યું કે સંસારમાં આસક્તિવાળાને દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે, તો પછી શ્રીકૃષ્ણના ભજનથી શું કલ્યાણ થાય ? આમ શંકા થાય તે શંકાનું નિરાકરણ આ શ્લોકમાં કરે છે કે જો સંસારઆસક્તિ છતાં શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો સંસારના દુઃખથી અંતઃકરણ દુઃખી થાય છે, આવી દુઃખી અવસ્થામા શ્રીકૃષ્ણના ભજનથી કાંઈ લાભ થતો નથી, એમ સમજી ભજન છોડીદે તો તે સંસારનો—દુઃખનો અનુભવ કર્યા કરે છે, પરંતુ સંસારના દુઃખનો અંતઃકરણને દુઃખી અનુભવ કરવો પડતો છતાં શ્રીકૃષ્ણના ભજનથી મારૂં કલ્યાણ થશેજ, એમ જો મનમાં વિશ્વાસ રાખે તો દુઃખી છતાં શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવાથી તેનો સંસારસર્વથા નાશ પામે છે, મતલબ કે સંસારથી મુકાઇ જાય છે. જ્યારે સંસારનાં દુઃખોથી અંતઃકરણ મુકાય છે, એટલે પછી નિરૂપધિભજનબળથી આત્મારૂપ અક્ષરમા રહેલા શ્રીકૃષ્ણના દર્શન થાય છે.

હવે કેવળ જ્ઞાની કરતાં અજ્ઞાની ભક્તની ઉત્તમતા ૨॥ શ્લોક વડે બતાવે છે.

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गंगायां श्रीभागवततत्परः ॥
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥

અર્થ—જ્ઞાનના અભાવમાં પુષ્ટિમાર્ગી શ્રીભાગવતમાં તત્પર થઇને પૂજા (સેવા) અને ઉત્સવાદિકમાં રહે, અને મર્યાદામાં રહેલો ભક્ત શ્રીભાગવતમાં તત્પર રહી ગંગાજીને કાંઠે રહે. પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુગ્રહ નિયામક છે, (જેથી અમુક દેશનું નિયામકપણું નથી.) એ પ્રમાણે સ્થિતિ કરવી. (જ્યાં ભગવત ભજનમાં મન પરોવાય એવા નિરૂપાધિ સ્થાનમાં સ્થાત કરવી.)

જ્ઞાની ભકતની સ્થિતિ ૧૩ મા. શ્લોકમાં કહી, ૧૪ મા. શ્લોકમાં સંસાર આસક્ત ભકતની સ્થિતિ કહી, પછી ૧૫ મા. શ્લોકમાં સંસાર આસક્તિને છોડી શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરવા કહ્યું, અને એક શ્લોકથી સંસારી દુઃખ ભોગવતો છતાં દૃઢ મન રાખી શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરે, તો સંસારથી મુકાય છે એ હકીકત કહી.

હવે ૧॥ શ્લોકથી અજ્ઞાન અવસ્થાવાળા મર્યાદામાર્ગી અને પુષ્ટિમાર્ગી ભકતે પોતાના કલ્યાણ માટે શું કરવું તેના ઉપાય માટે બતાવે છે કે—

પુષ્ટિમાર્ગી ભકતે શ્રીભાગવતમાં તત્પર રહેવું, એટલે

તેના વાંચન અને મનનમાં તત્પર રહેવું, અને ઠાકુરજીની સેવા તથા ઉત્સવોમાં પ્રવૃત્ત રહેવું, ક્યાં રહેવું તેનો નિયમ નથી. કારણકે પ્રભુ અનુગ્રહ (કૃપા) થીજ કલ્યાણ કરવાના છે.

મર્યાદામાર્ગી અજ્ઞાન અવસ્થાવાળા ભકતે શ્રીભાગવતમાં તત્પર રહી ગંગાજીના કાંઠપર રહેવું, કારણકે તેને પ્રભુના અનુગ્રહનું બળ નથી, પણ સાધનનું બળ છે, માટે ઉત્તમ ગણાતા સ્થાનમાં રહેવું જોઇએ. તેને પ્રભુની સેવામાં અને ઉત્સવાદિકમાં હર્ષ આવતો નથી. તેમાં સ્નેહપૂર્વક તે પ્રવૃત્ત થતો નથી. પોતાના મનની વૃત્તિ–અધોગતિ ન થવા માટે સત્સંગ જડે તવા ઉત્તમ સ્થાનમાં રહેવાની જરૂર છે.

પુષ્ટિમાર્ગીને પણ સત્સંગની જરૂર છે, પણ તેના મનની પ્રવૃત્તિ સેવા અને ઉત્સવાદિક દ્વારા પ્રભુમાં લગાડવાની છે, માટે જ્યાં રહી સેવામાં અને ઉત્સવમાં આનંદથી ભાગ લઇ શકે અને મનમાં ઉદ્વેગ ન રહે, તે સ્થાનમાંજ તેને રહેવાની આવશ્કયતા છે, માટે અમુક સ્થાનમાં રહેવાનો તેને નિર્ણય નથી.

उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ॥

ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

અર્થ—ઉભયને ક્રમવડે પહેલાં કહેલી માનસી સેવારૂપી ફળ મળે છે. જ્ઞાનથી અધિક ભક્તિમાર્ગ છે તેથી એ પ્રમાણે નિરૂપણ કરેલું છે.

પોતાના સ્વરૂપનું અને અક્ષરનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં

ભક્તિમાર્ગ (સ્નેહમાર્ગ) થી કલ્યાણ થવાની તે બંને (મર્યાદ ભક્ત અને પુષ્ટિભક્ત) ની અંતઃકરણની વૃત્તિ હેવાથી તેને ફળ એકદમ ન મળતાં ક્રમવડેજ મળે છે, પરંતુ મળવાનું ફળ પહેલાં કહેલી માનસી સેવારૂપ ફળ મળે છે; કારણ કે પ્રભુમાં સ્નેહવડે આગળ વધવાથી મન પ્રભુમાંજ જોડાય છે, જેથી માનસી સેવાજ સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગનું ફળ અક્ષર પ્રાપ્તિ છે એટલે જ્ઞાની અક્ષરમાં સાયુજ્ય પામે છે. ભક્તિ માર્ગમાં જે મર્યાદા ભકતો છે તેને પ્રથમ જો કે અક્ષર પ્રાપ્તિ છે પણ જ્ઞાની કરતાં તેને અક્ષર પ્રાપ્તિમાં વિલક્ષણતા છે. જ્ઞાનીને ફક્ત સંસારના દુઃખનાં નિવૃત્તિનીજ અપેક્ષા હોવાથી જેમ નદી સમુદ્રમાં મળી જાય છે પણ મર્યાદા ભકતોને તો અક્ષર સ્વરૂપના દર્શન સ્પર્શ અને તેની સાથે સંભાષણની ભાવના હોવાથી તેને તેવી પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેવા મર્યાદા ભકતોપર વિશેષ કૃપા થતાં પુરૂષોત્તમનાં દર્શનાદિક પણ ક્રમે ક્રમે થાય છે.

भक्त्यभावे तु तारस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ॥
अन्यथा भावमापन्नः तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥

અર્થ—જે પ્રમાણે ગંગાતીરને વિષે રહેલો પોતાના દુષ્ટ કર્મથી અન્યથા ભાવને પામેલો તે સ્થાનથી નાશ પામે છે, તે પ્રમાણે ભકિતના અભાવમાં પણ ઉત્તમસ્થાનમાં એટલે બ્રહ્મયોનિમાં અથવા ભકતને ત્યા જન્મ થયા છતાં પોતાના દુષ્ટ કર્મવડે નાશ પામે છે.

ભક્તિ ન હોય તો ફક્ત ઉત્તમ સ્થાનમાં રહેવાનું કશું ફળ નથી જેમકે ગંગાજીમાં ભક્તિ વગરના ગંગાજીને કાંઠે રહેનારા પોતાના દુષ્ટ કર્મવડે અન્યથા ભાવને પામેલા (સંસારાસક્ત થએલા અથવા પાપાચરણના આસક્ત થયેલા) તે સ્થાનમાં રહ્યા છતાં પોતાની હાલની સ્થિતિથી નાશ પામે છે.—હેઠા પડે છે.--નીચ યોનિમા પડે છે. તેમજ ભગવાન પ્રત્યે ભક્તિ વગરનો બ્રાહ્મણ કુળમાં કે ભકતને ત્યાં જન્મ પામેલો છતાં કાંઈ ફળ મેળવી શકતો નથી. પોતાના દુષ્ટ કર્મવડે તે મળેલા સારા ઠેકાણેથી નાશ પામે છે. નીચ યોનિમાં પડે છે કે નરકમાં પડે છે.

एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ॥
एतद्बुध्या विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે મેં પોતાના શાસ્ત્રનું સર્વસ્વ ગુપ્તનિરૂપણ કર્યું તે જાણીને પુરૂષ સર્વ સંશયથી વિશેષે કરીને મુકાય છે.

સિદ્ધાંત બાબતની મનની તમામ શંકાઓનું આ ગ્રંથથી નિરાકરણ થઈ જાય છે. તેમજ પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે બાબતનું પણ આ ગ્રંથથી નિરાકરણ થઈ જાય છે, જેથી સિદ્ધાંત અને કર્તવ્ય બાબત મનમાં સંશય રહેતા હોય, તે આ ગ્રંથના અભ્યાસથી પુરેપુરા નાશ પામી જાય છે.

સિદ્ધાંતમુક્તાવલીનો સારાંશ.

૧ શ્રીકૃષ્ણની સેવા સદા કરવી.

૨ મન પરોવી સેવા થાય તે ઉત્તમ છે, અથવા મન સેવા પરાયણજ રહે તે ઉત્તમ છે.

૩ માનસી સેવાના સાધનરૂપ તનુજા અને વિત્તજા સેવા છે.

૪ મન પરોવી સેવા કરવાથી સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મનો બોધ એ બે અવાંતર ફળ થાય છે, મુખ્ય ફળ તો મન સેવા પરાયણ રહે તેજ છે.

૫ જેમ ગંગાજીના (૧) જળરૂપ, (૨) તીર્થરૂપ, અને (૩) સાક્ષાત્ ભક્ત ગમ્ય સ્વરૂપ એ ત્રણ સ્વરૂપ છે, તેમજ શ્રીકૃષ્ણના પણ (૧) જગતરૂપ, (૨) અક્ષરરૂપ, અને (૩) ભક્ત ગમ્ય સાક્ષાત્ સ્વરૂપ એ ત્રણ સ્વરૂપ છે.

૬ જગતના નિયામક ત્રણ દેવ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ફક્ત જગતના કામચાર માટે છે, તેઓ સ્વતંત્ર નથી, માટે બ્રહ્મવાદીઓએ શ્રીપૂર્ણપુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ રાખવી.

૭ જીવ અક્ષરબ્રહ્મનો અંશ છે, છતાં અવિદ્યાને લીધે પોતાનું સ્વરૂપ જાણતો નથી.

૮ અવિદ્યાને લીધે સંસારમાં આસક્ત રહી શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો ગંગાજીથી દૂર રહેલા માણસને ગંગાજીના અભાવથી દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે, તેમજ સંસાર આસક્ત માણસને સંસારનાં દુઃખ ભોગવવા પડે છે. પણ જો અવિદ્યાથી મુકાઇ શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરવામાં આવે તો તેને સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ થાય છે,

માટે શ્રવણાદિકથી પ્રભુનું મહાત્મ્યજ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, જેથી અવિદ્યા નાશ પામે છે.

૯ અવિદ્યા છતાં શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવાવાળાને જો કે સંસારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે, છતાં તે દુઃખથી કંટાળી શ્રીકૃષ્ણનું ભજન ન છોડી દે તો તે કૃષ્ણ ભજનજ તેની અવિદ્યા મટાડી દે છે, અને સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવે છે.

સેવા સાથે શ્રવણાદિક હોય તો અવિદ્યાથી વહેલો મૂકાય છે, અને શ્રવણાદિક વગર ફક્ત સેવામાં આગ્રહી હોય તો સતત શ્રીકૃષ્ણભજનથી પણ અવિદ્યાથી મુકાઇ પ્રભુનું મહાત્મ્યજ્ઞાન થાય છે, પણ તેમાં લગાર વધારે કાળ જાય છે.

૧૦ જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો સાધનબળવાળા મર્યાદા ભકતોએ ગંગાજી વગેરે પવિત્ર સ્થાનમાં રહી ભગવાનની કથાવાર્તામાં ચિત્ત રાખી રહેવું પરન્તુ પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતોએ તો જ્ઞાનનો અભાવ છતાં ભગવાનની કથાવાર્તામાં ચિત્ત રાખીને પણ પ્રભુની સેવાજ કરવી, તેમને અમુક જગોએ રહેવાનું અવશ્યપણું નથી.

૧૧ મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની અને ભકત બંને ક્રમે ક્રમે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત થઇ શકે છે. જ્ઞાની કરતાં ભક્તનું ઉત્તમપણું છે. એ ભક્તિ શબ્દની વ્યાખ્યાથીજ જણાય છે. પ્રભુનું મહાત્મ્યજ્ઞાન થયા પછી સર્વથી અધિક અને સુદૃઢ સ્નેહ પ્રભુમાં થાય તેવા સ્નેહને ભક્તિ કહે છે.

૧૨ ઉત્તમ સ્થાનમાં રહ્યો છતાં જો ભગવદ્ ભજન ન કરે, તો પોતાના દુષ્ટ કર્મવડે પોતાની ચાલુ સ્થિતિથી પણ હેઠે પડે છે, માટે ઉત્તમ સ્થાનમાં રહેવાનું પ્રધાનપણું નથી, પણ ભગવદ્ભજનનુંજ પ્રધાનપણું છે.

श्री कृष्णाय नमः

॥ अथ श्रीपुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद. ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ॥
जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥
वक्ष्यामि सर्वसंदेहा न भविष्यन्ति यत् श्रुतेः ॥

અર્થ—પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદા એ મુખ્ય ત્રણ ધર્મમાર્ગને તે દરેક ધર્મમાર્ગમાં રહેલા જીવ, દેહ અને ક્રિયાના ભેદ સહિત પ્રવાહ (સર્ગ-પરંપરા) વડે અને ફળવડે વિશેષથી પ્રથક્ પ્રથક્ (જુદા જુદા) કહું છું. જે સાંભળવાથી સર્વ સંદેહ ન હોય. (સર્વ સંદેહ નિવૃત્ત થઇ જાય.)

ચૈતન્યરૂપ જીવ ભગવદ્ અંશપણાથી સર્વ સરખા છતાં કોઇને શ્રીપુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઇને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઇને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને કોઇ અંધતમસમાં પડે છે. એમ શાસ્ત્રો ઉપરથી જણાય છે. તો આવી રીતે ફળમાં ભેદ કેમ પડે છે. (૧)

કેટલાકનો દેહ ઉત્તમ સ્થાનીય છતાં તેમની ક્રિયા હીન હોય છે અને કેટલાકનો દેહ હીન સ્થાનીય છતાં તેમની ક્રિયા ઉત્તમ હોય છે તેનું શું કારણ ? (૨)

કેટલાક સંસારના સુખનીજ ઇચ્છાવાળા હોય છે, અને

કેટલાક પરલોકના સુખની ઇચ્છાવાળા હોય છે, અને કેટલાક આલોકની અને પરલોકના સુખ દુઃખની કશી ઇચ્છા ન કરતાં મોક્ષની ઇચ્છાવાળા હોય છે, વળી કેટલાક મોક્ષની પણ ઇચ્છા ન કરતાં ભગવત સેવામાંજ મગ્ન હોય છે. આવી રીતે જુદી જુદી વૃત્તિ હોવાનું શું કારણ, (૩) વગેરે ઘણા પ્રકારની શંકા આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાથી દૂર થાય છે.

સર્ગથી ત્રણે માર્ગના જીવ જુદા છે, ત્રણેના દેહ જુદા છે, અને ત્રણેની ક્રિયા જુદી છે, તેમજ ત્રણે માર્ગના જીવને થવાનું ફળ એટલે ગતિ જુદી છે, એ બધી બાબત શ્રવણ કર્યા બાદ જ્યારે પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહ એ ત્રણે માર્ગ ભિન્ન છે એમ સમજાય છે, ત્યારે અનેક પ્રકારના જીવ અને તેઓ જુદી જુદાં બાબતમાં ગુંથાયેલા કેમ રહે છે, બધાને અમુક બાબતજ પ્રિય કેમ લાગતી નથી, તે બાબતના સર્વ સંદેહ દૂર થાય છે. અથવા તે સાંભળ્યા પછી એવા સંદેહ મનમાં થતા નથી.

હવે દોઢ શ્લોકથી પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદા એ ત્રણે માર્ગ વિદ્યમાન છે તેની ખાત્રી આપે છે.

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥
"द्वौभूतसर्गौ" वित्युक्तेः प्रवाहोपिव्यवस्थितः ॥
वेदस्य विद्यमानत्वात् मर्यादापिव्यवस्थिता ॥ ३ ॥

અર્થ—ભક્તિમાર્ગના કથનથી પુષ્ટિમાર્ગ છે એ પ્રમાણે

નિશ્ચય છે. તેમજ ગીતાજીના ૧૬ મા. અધ્યાયનો ૬ ઠ્ઠો શ્લોક द्वौभूतसर्गौ એ પ્રમાણેનો છે, તેમાં પ્રવાહ માર્ગની પણ વ્યવસ્થા છે, તેમજ વેદનું વિદ્યમાનપણું છે તેથી મર્યાદામાર્ગની પણ વ્યવસ્થા છે.

(૧) ગીતાજીના ૧૨ મા. અધ્યાયમાં ખાસ ભક્તિમાર્ગ કહેલ છે. તે અધ્યાયમાં અને બીજા અધ્યાયમાં પ્રસંગે પ્રસંગે ભક્તિમાર્ગનું ઉત્કૃષ્ટપણું વર્ણવેલ છે. ભકિતમાર્ગ તેજ પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) માર્ગ છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચય છે.

(૨) ગીતાજીના ૧૬ મા. અધ્યાયના ૬ ઠ્ઠા શ્લોકમાં કહેલ છે કે આલોકમાં પ્રાણી માત્રના બે સર્ગ છે. ૧ દૈવ, ૨ આસુર. આસુરનું વર્ણન ૭ થી ૨૦ મા શ્લોક સુધીમાં બતાવ્યું છે, આસુર તેજ પ્રવાહી કારણ કે આસુર લોકોને આ સંસાર પ્રવાહમાં ભટકવાનું છે, માટે તે :પ્રવાહ માર્ગ કહેવાય છે.

(૩) ઉપર બે પ્રકારના સર્ગ કહ્યા તેમાં દૈવ સર્ગના જીવો મધ્યે કેટલાકની વૃત્તિ વેદમાં કહેલી મર્યાદા પ્રમાણેજ ચાલવાના આગ્રહવાળી હોય છે, માટે તે દૈવી જીવો મર્યાદામાર્ગી કહેવાય છે

ત્રણે માર્ગનું વિદ્યમાનપણું બતાવી હવે ત્રણેની ભિન્નતા બતાવે છે.

कश्चिदेव हि भक्तो हि "योमद्भक्त" इतीरणात् ॥
सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

न सर्वोऽतःप्रवाहाद्धि भिन्नोवेदाच्चभेदतः ॥
"यदायस्येति" वचनात् "नाहंवेदै" रितीरणात् ॥५॥

અર્થઃ—ગીતાજીના ૧૨ મા. અધ્યાયમાં ૧૩ મા શ્લોકથી ૨૦ મા. શ્લોક સુધીમાં ઉત્તમ ભકત જે કોઈકજ હોય છે, તેમનાં લક્ષણુ બતાવ્યાં છે. તે હરેક શ્લોકને અંતે "योमद्भक्तःसमेप्रियः" જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે, એમ જણાવ્યું છે. આવી રીતે સર્વ ઠેકાણે ઉત્તમતાના કથનથી પુષ્ટિમાર્ગ છે, એમ નિશ્ચય છે. ॥ ૪ ॥

સર્વલોક (પ્રવાહ)નો આ પુષ્ટિમાં સમાસ થતો નથી, જેથી પ્રવાહથી પુષ્ટિમાર્ગ ભિન્ન છે, અને વેદ (મર્યાદામાર્ગ) થી પણ ભિન્ન છે, તેને માટે ભાગવત ૪ થા. સ્કંધમાં ૨૯ મા. અધ્યાયનો यदायस्य એ પ્રમાણેનો શ્લોક કહેલો છે તે વચનથી, અને ગીતાજીમાં અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૫૩ માં "नाहं वेदैः" એ પ્રમાણે શ્લોક છે, તેથી જણાય છે કે મર્યાદા દૈવી જીવોથી પણ પુષ્ટિ દૈવી જીવો જુદા અને ઉત્તમ છે. ॥ ૫ ॥

ગીતાજીના ૧૨ મા. અધ્યાયમાં ૧૩ મા. શ્લોકથી ૨૦ મા. શ્લોક સુધીમાં ભક્તનાં નીચે પ્રમાણે ૩૨ લક્ષણો જણાવ્યાં છે.

(૧) કોઇ પ્રાણીનો દ્વેષ નહિ કરનાર, (૨) સઘળાઓનો મિત્ર, (૩) દયા રાખનાર, (૪) મમતા રહિત, (૫) અહંકાર રહિત, (૬) સુખ અને દુઃખમાં સમાન રહેનારો, (૭) ક્ષમાવાળો, (૮) મારી પ્રસાદીનાં દ્રવ્યોથી દેહને નિભાવીને સંતોષ

માનનાર, (૯) હમેશાં ચિત્તની એકાગ્રતા રાખનારો (૧૦) ચિત્તને રોકનારો, (૧૧) કેવળ મારી સેવામાંજ દ્દઢ નિશ્ચયવાળો, (૧૨) મારામાં મન અને બુદ્ધિને અર્પણ કરનાર, (૧૩) જેનાથી લોક ઉદ્વેગ પામે નહિ અને જે લોકથી ઉદ્વેગ પામે નહિ, (૧૪) હર્ષ ક્રોધ, ભય અને ઉદ્વેગથી રહિત હોય તે મને પ્રિય છે.

(૧૫) મારી સેવા સિવાય મુક્તિ પર્યંતની પણ જેને ઈચ્છા નથી, (૧૬) પવિત્ર આચારવાળો, (૧૭) સેવાના મનોરથમાં ચતુર, (૧૮) સેવાથી પ્રતિકૂળ ગૃહાદિકમાં ઉદાસીન, (૧૯) જેને લૌકિક કલેશ નાશ પામ્યો છે તેવો (૨૦) પ્રતિકૂળવાળા અનુકૂળ બંને તેવો પ્રયત્ન કરવાના આરંભનો ત્યાગ કરનાર, જે મારો ભક્ત તે મને પ્રિય છે.

(૨૧) જે પ્રતિકૂળ હોય તેને દુઃખ દેવામાં હર્ષ ન કરે, (૨૨) તેને સુખ થવામાં દ્વેષ ન કરે, (૨૩) ધનાદિક જતું રહે તેમાં શોક ન કરે, (૨૪) ધનાદિક પ્રાપ્તિની ઈચ્છા ન કરે, (૨૫) શુભ અશુભનો પરિત્યાગી જે ભક્તિવાળો હોય તે મને પ્રિય છે.

(૨૬) શત્રુ અને મિત્રમાં, માન અને અપમાનમાં, અને શીતોષ્ણાદિક સુખ દુઃખમાં સરખી વૃત્તવાળો, (૨૭) દુઃસંગથી રહિત, (૨૮) પોતાની સ્તુતિ નિંદામાં તુલ્ય બુદ્ધિ રાખનાર, (૨૯) વાણીને નિયમમાં રાખનાર, (૩૦) જે કાંઇ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સંતોષ રાખીને મારી સેવામાં તેનો ઉ-

પ્રયોગ કરનાર. (૩૧) પ્રભુમાં વ્યસન થયા બાદ બાધક ઘરને છોડનાર, અને (૩૨) મારામાં સ્થિરબુદ્ધિયુક્ત ભક્તિવાળો નર મને પ્રિય છે.

મર્યાદામાર્ગમાં અક્ષરબ્રહ્મની સાથે આત્માની એકતાની ભાવના કરતાં પુષ્ટિભક્તિયોગમાં નિષ્ઠાવાળો પોતાને અત્યંત પ્રિય છે એમ ઉપસંહાર કરે છે.

ભાગવતના ૪ થા. સ્કંધના અધ્યાય ૨૯ માના શ્લોક **यदायस्य** થી શરૂ થાય છે, તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

આત્મભાવિત (અંતઃકરણમાં ભાવના કરાયેલા) ભગવાન જ્યારે જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, ત્યારે તે ભક્ત લોકમાં અને વેદમાં ચોંટેલી બુદ્ધિને છોડી દે છે.

તેમજ ગીતાજીના ૧૧ મા. અધ્યાયના ૫૩મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે-તેં જે સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યા, તે નિરતિશય અને અક્ષરઐશ્વર્યવાળો હું છું. તે વેદના પ્રવચનથી, તપથી, દાનથી, અને યજ્ઞ કરવાથી મારૂં દર્શન થઈ શકે તેમ નથી, પણ જેના પર મારી કૃપા થાય છે તેજ મારાં દર્શન કરી શકે છે.

આ બધાં પ્રમાણ વાક્યોથી પ્રવાહી અને મર્યાદા જીવોથી પુષ્ટ જીવો ભિન્ન છે, એમ સાબીત થાય છે.

હવેના શ્લોકમાં વાદીની શંકા અને તેનું સમધાન છે.

मार्गैकत्वेऽपिचेदंत्यौ तनूभक्त्यागमौ मतौ ॥
न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

અર્થઃ—ભક્તિમાર્ગ એ એકજ માર્ગ છે, અને પછીના બે તે ભક્તિમાર્ગના અંગ માનેલા છે. આમ કોઇ કહે ત્યાં કહે છે કે તે કહેવું વાજબી નથી, વૈદિકમાર્ગ સૂત્રથી અને યુક્તિથી નિશ્ચય ભિન્ન છે.

જેમ એકજ દેહમાં માથું, પેટ, છાતી, હાથ, પગ એ વગેરે જુદા જુદા અવયવ છે, તેમ ભક્તિમાર્ગ એ મુખ્ય એકજ માર્ગ છે, અને તેના અવયવરૂપ બાકીના બે વૈદિક અને પ્રવાહ માર્ગ છે. આમ કોઇ કહે, તો તે બાબત કહે છે કે એમ નથી, પણ ત્રણે માર્ગ એક બીજાથી જુદા છે. ભક્તિમાર્ગમાં જેની સ્થિતિ છે તેને ખરી રીતે વૈદિક કે પ્રવાહી સાધનની અપેક્ષા નથી. મર્યાદામાર્ગવાળા સાધન બળથી કૃતાર્થ થવાના વિચારવાળા છે. તેમનો નિઃસાધન ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ નથી, તેમજ તેમને પ્રવાહીની અપેક્ષા નથી, તેમજ પ્રવાહી જીવોનો મર્યાદા કે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ નથી, કારણ કે તેઓ તો આસુરી જીવો છે, તેમનો દૈવોમાં પ્રવેશ નથી. આવી રીતે ત્રણે માર્ગ એક બીજાથી ભિન્ન છે.

जीव[illegible]तिनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ॥
यथा तद्वत्पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥
[illegible] भिन्नो हि [illegible]ष्टिमार्गो निरूपितः ॥

અર્થઃ—જે પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનું, તેમના દેહનું, અને તેમની કૃતિનું બીજાથી ભિન્નપણું શ્રુતિથી સિદ્ધ છે,

તેજ મુજબ પુષ્ટિમાર્ગનું નિત્યપણું શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. પ્રવાહી અને મર્યાદા બંનેને ભગવત્પ્રમેયના નિષેધથી અને જુદા જુદા પ્રમાણભેદથી પુષ્ટિમાર્ગ નિશ્ચય ભિન્ન છે એમ નિરૂપણ કરેલછે.

પ્રવાહમાર્ગીય, મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય એ ત્રણે પ્રકારના જીવો જુદા છે, તેમજ દેહ જુદા છે, અને તેમની કૃતિ જુદી છે. આ બધી બાબત શ્રુતિથી સાબીત છે. વળી પુષ્ટિમાર્ગનું નિત્યપણું પણ શ્રુતિથી સાબીત છે, જેથી પુષ્ટિમાર્ગ આધુનિક છે એમ કહેનારનું કહેવું તદન ખોટું છે. સૂર્યનો ઉદય પૂર્વ દિશામાં થાય છે તે સૂર્ય નવો પ્રગટ થતો નથી પણ અમુક કાળ આપણાથી અપ્રત્યક્ષ થઇ પાછો પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમજ પુષ્ટિમાર્ગ નિત્ય છતાં પ્રભુ ઇચ્છાથી અમુક કાળ બહુધા તિરોધાન થઇ પાછો પ્રભુ ઇચ્છાથીજ આવિર્ભાવ પામે છે. પ્રભુ ઇચ્છાથી અને તેમની આજ્ઞાથીજ પ્રભુના શ્રીમુખસ્વરૂપ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ તિરોધાનથઇ ગયેલ પુષ્ટિમાર્ગનો ઉદય થતા સૂર્યની પેઠે આવિર્ભાવ કરેલ છે.

વિસ્તારવાળા ટીકા ગ્રંથોમાં શ્રુતિ, સૂત્ર, ગીતાજી અને ભાગવતનાં અનેક પ્રમાણ આપીને પુષ્ટિમાર્ગનું નિત્યપણું અને બીજાથી ભિન્નપણું સાબીત કરેલું છે, તે જાણવાની ઇચ્છા થતાં તેવા ગ્રંથો જોવા અને મનન કરવાની જરૂર છે.

આ પ્રમાણે ૭મા શ્લોકથી ત્રણે માર્ગની ભિન્નતા બતાવી હવે ત્રણેના સર્ગભેદ ૮ શ્લોકથી બતાવે છે.

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान्हरिः ॥
वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

અર્થઃ—ત્રણે માર્ગના સર્ગ (સૃષ્ટિ) ભેદને સ્વરૂપ, અંગ અને ક્રિયા સહિત કહુ છું.

(૧) ઇચ્છા માત્રથી મનવડે પ્રવાહી સૃષ્ટિ હરિએ બનાવી છે.

(૨) વાણીવડે વેદમાર્ગને(મર્યાદાસૃષ્ટિ) હરિએસૃજેલ છે.

(૩) શ્રીઅંગવડે પુષ્ટિસૃષ્ટિ હરિએ સૃજી છે તે નિશ્ચય છે.

ભાગવત એકાદશસ્કંધમાં અહંકારના કાર્યરૂપ મનથી સૃષ્ટિ થઈ છે, તેમાં ઇચ્છાશક્તિ કારણ છે. તે આસુર–પ્રવાહસૃષ્ટિ છે.

માંડુક્યઉપનિષદ્માં ઓંકારથી ઉત્પત્તિ લખી છે, અને ભાગવત એકાદશસ્કંધમાં પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર પ્રકારની વાણી અને તેથી જગતની ઉત્પત્તિ કહી છે. પ્રભુની વાણીરૂપી વેદ છે, અને વેદ સાક્ષાત નારાયણનું સ્વરૂપ છે, માટે વેદથી સૃષ્ટિ છે તે મર્યાદા સૃષ્ટિ છે.

પુરૂષવિધ બ્રાહ્મણની શ્રુતિમાં એક આત્માના બે વિભાગ થયા, તેમાંથી પતિ અને પત્નિ થયાં એમ લખ્યું છે, તેથી આનંદાત્મક સ્વરૂપથી જે સૃષ્ટિથઇ તે પુષ્ટિસૃષ્ટિ થઇ.

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના જીવ અને તેમના સર્ગ પણ જુદા જુદા છે, તેજ બાબત તેમના દેહભેદવડે પણ સર્ગ જુદા જુદા છે, એમ હવના શ્લોકમાં બતાવે છે.

मूलेच्छातःफलंलोके वेदोक्तं वैदिकेपिच ॥
कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोपिनैकधा ॥ १० ॥

અર્થ:—પ્રવાહીસૃષ્ટિને મૂલેચ્છાથી લૌકિક ફળ થાય છે, વૈદિક સૃષ્ટિને વિષે વેદમાં કહેલું ફળ થાય છે, અને પુષ્ટિ સૃષ્ટિને વિષે પ્રભુના શ્રીઅંગવડે ફળ થાય છે, આ પ્રમાણે ભિન્ન ઇચ્છાથી પણ એક પ્રકારની સૃષ્ટિ નથી પણ જુદી જુદી છે.

પ્રવાહી સૃષ્ટિ સૃષ્ટિના અંત સુધી આ સંસાર પ્રવાહમાંજ રાખવાની ઈચ્છાથી કરેલી છે, જેથી તેમની ગતિ સ્વર્ગથી નરક પર્યંત સારા નઠારા કૃત્ય પ્રમાણે થાય છે, સ્વર્ગથી આગળ મહર લોકાદિમાં તેમની ગતિ નથી.

મર્યાદાસૃષ્ટિ જો કે સૃષ્ટિની શરૂઆતથી થએલી છે, પરંતુ તેમને કલ્પના અંત સુધી આ લોકમાંજ ભમવાનું નથી. તેઓ સાંત છે, એટલે કલ્પ પહેલાં આ લોકમાંથી તેમની સ્થિતિનો અંત આવી જાય અને મોક્ષ થાય તેવી ઈચ્છાથી આ સૃષ્ટિમાં તેમનો સર્ગ છે, તેમને વેદમાં કહેલું મોક્ષ સુધીનું ફળ મળે છે.

પ્રભુની લીલામાં અનુકૂળતા માટે અથવા દંડ તરીકે પ્રભુની ઈચ્છા હોય તેટલો વખત ફક્ત આ સૃષ્ટિમાં પુષ્ટિ જીવનું આવવું થાય છે, તેથી તેમને ફળ પણ પ્રભુના સ્વરૂપ વડેજ થાય છે. તેમને લોકની કે વેદના ફળની અપેક્ષા નથી.

"तानहंद्विषतो" वाक्याद् भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः ॥

अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्ष प्रवेशतः ॥ ११ ॥
तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ॥
भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

અર્થ:—ગીતાજીના અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૧૯ મો तानहं **द्विषतोथी શરૂ થાય છે** તે વાકયથી પ્રવાહી જીવો જુદા છે. મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય બંને હોવાથી સાંત મોક્ષમાં પ્રવેશવાળા છે, તેથીજ પ્રવાહી જીવોથી તેઓ ભિન્ન છે. પુષ્ટિમાર્ગના જીવો ભગવાનની સેવાને માટે છે, તે વગર તે સૃષ્ટિજ ન હોય, તેથી તે સૃષ્ટિના જીવો ભિન્ન છે, તેમાં સંશય નથી.

ગીતાજીના ૧૧ મા અધ્યાયમાં ૧૯ મા શ્લોકમાં કહેલ છે કે,-શ્લોક ૭ થી ૧૮ મા શ્લોક સુધી ગણાવેલા લક્ષણુવાળા જીવો દ્વેષી, ક્રૂર અને અધમ હોય છે, તેથી તેમને સદા અશુભ એવી આસુર યોનિમાં નાંખુ છું. આમાં સદા પદ છે, જેથી સૃષ્ટિની શરૂથી અંત સુધી તેમની તેમાંજ સ્થિતિ છે, તેમનો મોક્ષ નથી, પણ મર્યાદા અને પુષ્ટિ એ બંને દૈવી છે તેઓ મોક્ષના પ્રવેશવાળા હોવાથી સાંત એટલે અંતવાળા છે, એટલે મર્યાદા દૈવીજીવો વેદોક્ત રીતે મોક્ષરૂપ ફળ મેળવે છે, અને પુષ્ટિ જીવો પ્રભુના અનુગ્રહપૂર્વક પુરૂષોત્તમને પામે છે, માટે પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા જીવો ભિન્ન છે. આ પુષ્ટિ જીવને પ્રવાહી જીવની પેઠે લોકમાં નિષ્ઠા હોતી

નથી, પણ ફક્ત ભગવાન સ્વરૂપની સેવામાંજ તેમની નિષ્ઠા હોય છે, જેથી આ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ ભગવાનના શ્રીઅંગની સેવા માટેજ છે. જો તેમ ન હોય તો કોઇ બીજી રીતે પુષ્ટિ સૃષ્ટિનું આ જગતમાં વિદ્યમાનપણું હોય નહિ.

स्वरूपेणावतारेण लिंगेन च गुणेन च ॥
तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत् क्रियासु वा ॥ १३ ॥
तथापि यावता कार्यं तावत् तस्य करोति हि ॥

અર્થઃ—ભક્તના સ્વરૂપવડે, અવતારવડે, લિંગ (ચિન્હ) વડે અને ગુણવડે તારતમ્ય (ન્યૂનાધિકપણું) નથી, તોપણ જેટલું કાર્ય કરાવવું હોય, તેટલું તારતમ્ય તેના સ્વરૂપમાં, દેહમાં અને તેની ક્રિયોમાં પ્રભુ કરે છે.

નોટકમાં, સૂત્રધારે નિર્માણ કર્યા મુજબ જુદાં જુદા પાત્રને જુદું જુદું કાર્ય કરવાનું હોય છે, તેમજ લીલોપયોગીપણાથી હરેકને જે જે કાર્યમાં પ્રભુએ જોડયા હોય તે તે કાર્યમાં ભક્ત જોડાય છે. ભક્તોના અમુક અમુક કાર્યમાં જોડાવા ઉપરથી તેમના સ્વરૂપ અને ગુણનું ન્યૂન આધકપણું સમજવાનું નથી. આપણી બુદ્ધિથી તેમનું ખરૂં સ્વરૂપ જણાતું નથી, માટે પ્રભુના ખરા ભક્તોમાં આપણી બુદ્ધિ અનુસાર ન્યૂન અધિકપણું સમજવાનું સાહસ કરવું નહિ.

મતલબ કે જેને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા સુદૃઢ ભક્તિવાળા ભક્તો સર્વસમાન અને સર્વશક્તિમાં[illegible] હતા [illegible] પોતાની 'અનુકૂળતા પ્રમાણે [illegible]

કાર્યમાં પ્રેરે છે, જો કે તે ભક્તોને અન્ય કાર્યમાં પ્રભુ પ્રેરે તો તે કાર્ય પણ સંપૂર્ણ રીતેજ કરવામાં તેમની કશી ન્યૂનતા હોતી નથી.

ઉપરના શ્લોકથી પુષ્ટિ માર્ગમાં પ્રવેશ થયેલા બધા જીવો સરખા ગણવાના નથી. ઉપરની બાબત તો શુદ્ધ પુષ્ટિજીવ માટે છે એમ બતાવવા માટે હવેના શ્લોકમાં પુષ્ટિ જીવના ભેદ બતાવે છે.

तेहि द्विधा शुद्धमिश्र भेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥
प्रवाहादि विभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ॥
पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥
मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ॥

અર્થઃ—તે (પુષ્ટિજીવો) શુદ્ધ અને મિશ્ર એમ બે પ્રકારના છે. વળી મિશ્રના ત્રણ પ્રકાર છે (૧) પુષ્ટિ મિશ્ર પુષ્ટિ. (૨) મર્યાદા મિશ્ર પુષ્ટિ અને (૩) પ્રવાહી મિશ્ર પુષ્ટિ. આ ભેદો ભગવત્ કાર્યની સિદ્ધિને માટે છે.

(૧) જે પુષ્ટિવડે મિશ્ર પુષ્ટિજીવો છે તે સર્વજ્ઞ હોય છે.

(૨) પ્રવાહવડે મિશ્ર પુષ્ટિજીવ છે તે ક્રિયામાં પ્રીતિવાળા હોય છે.

(૩) મર્યાદાવડે મિશ્ર પુષ્ટિજીવ છે તે ભગવત ગુણને જાણવાવાળા છે.

પ્રથમ બતાવેલા શુદ્ધ પુષ્ટિજીવ તો પ્રેમવડે શુદ્ધ હોય છે તે તો અતિ દુર્લભ છે.

જે શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તો છે તે તો પ્રભુની લીલામાં અનુકૂળતા માટેજ આ સૃષ્ટિ ઉપર આવેલા છે, તેમને દંડનો સંભવજ નથી. તેઓ ભગવાનની આજ્ઞાથી મિશ્ર પુષ્ટિજીવોના કલ્યાણને માટેજ આવેલ હોય છે, તેઓ અતિ દુર્લભ હોય છે.

મિશ્ર પુષ્ટિજીવો પણ ભગવત્કાર્ય (લીલા)ની સિદ્ધિને માટે એટલે અનુકૂળતાને માટેજ છે. પરંતુ તેઓ કોઇ અપરાધને લીધે દંડ થવાથી આ સૃષ્ટિમાં આવેલ હોય છે.

આ પ્રમાણે ૮ શ્લોકથી સર્ગ ભેદનું વર્ણન કરી હવે ૫ શ્લોકવડે ફળ ભેદનું નિરૂપણ કરે છે.

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥
भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद् भुवि ॥
गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

અર્થઃ—એ રીતે સર્ગનું નિરૂપણ કર્યું. હવે ફળનું નિરૂપણ કરાય છે. પુષ્ટિજીવોને ભગવાનજ ફળ છે, ને ગુણ અને સ્વરૂપના ભેદવડે જે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર આવિર્ભાવ થાય, તે પ્રમાણે પુષ્ટિજીવોને ફળ થાય છે.

આ શ્લોકમાં પુષ્ટિજીવોને મળવાનું ફળ કહે છે.

તેમને ફળ ભગવાનજ છે. ભગવાનના સ્વરૂપ સિવાય અન્ય મોક્ષ, સ્વર્ગાદિક ફળની અપેક્ષા તેમને છે જ નહિ.

કોઇ ભક્તની ભાવના ભગવાનનાં બાળસ્વરૂપમાં હોય, કોઇની કિશોર સ્વરૂપમાં હોય, અને કોઇની પ્રૌઢ સ્વરૂપમાં

ભાવના હોય, તેમજ લીલા પરત્વે જે જે ગુણગાનમાં ભક્તની આસક્તિ હોય તે તે ભાવના પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર સ્વરૂપ અને ગુણથી પ્રભુ પ્રગટ થાય, તે તે પ્રમાણે તે ભક્તને સ્વરૂપ દર્શનાદિ ફળ થાય છે.

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति क्वचित् ॥
अहंकारऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥ १८ ॥
न ते पाखंडतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवाः ॥
महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्व हेतवे ॥ १९ ॥

અર્થ:—મિશ્ર પુષ્ટિજીવો લૌકિકમાં આસક્તિવાળા થતા છતાં ભગવાનજ ક્યારે શાપ દેવરાવે છે, ક્યારેક અહંકાર થયા છતાં શાપ દેવરાવે છે, અને ક્યારેક લોકમાં તે માર્ગને સ્થાપવાસારૂ શાપ દેવરાવે છે.

જેને શાપ થયો હોય તે પાખડી થતો નથી, તેને રોગાદિક બાધા કરતા નથી, પરંતુ ઘણું કરીને શાસ્ત્રને વિષે મહા અનુભવી હોય છે, તેમાં ભગવાનનો હેતુ તેની શુદ્ધિને માટે છે.

નલકુબેર અને મણિગ્રીવને નારદ દ્વારા શાપ થયો હતો, તે લૌકિકઆસક્તિને લીધે થયો હતો. તે શાપને લીધે બંને યમલાર્જુન વૃક્ષ થયા, તેમાંથી તેમનો ભગવાને ઉદ્ધાર કર્યો.

અહંકારને લીધે ચિત્રકેતુને પાર્વતીથી શાપ થયો, તે વૃત્રાસુર નામે રાક્ષસ થયો, તેમાંથી ભગવાને ઈંદ્ર સાથેના યુદ્ધ વખતે દર્શન દઇ ઉદ્ધાર કર્યો.

નૃગ રાજાને ગૌદાનની ગાફલતાથી લોકમાં તે માર્ગનું સ્થાપન કરવા માટે બ્રાહ્મણદ્વારા શાપ થયો હતો, તેનો પણ ભગવાનેજ કરચલાની યોનિમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો.

આ પ્રમાણે શાપ આપેલા બધાની પ્રથમ કરતાં શુદ્ધતા કરેલી છે, માટે તે શાપ અનુગ્રહ રૂપજ છે.

भगवत्ता म्यन तारतम्यं भजन्ति हि ॥

અર્થ:—ભગવાનના તારતમ્યથી તારતમ્યને ભજે છે

ગૌણ કે મુખ્યપણાથી ભગવાન કાર્ય અને લીલા માટે અનેક સ્વરૂપથી બિરાજે છે, તે સ્વરૂપ મધ્યે જે સ્વરૂપમાં ભક્તની આસક્તિ થઇ ભજન થતું હોય, તે ભક્તને શાપ થયા પછી પણ તેજ સ્વરૂપથી તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. જેમ કે ચિત્રકેતુ સંકર્ષણ સ્વરૂપનો ભક્ત હતો, તેને પાર્વતીજીનો શાપ થયા બાદ વૃત્રાસુરરૂપે ઇંદ્રની સામે યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે પણ તેણે સંકર્ષણના ચરણમાં મનનો પ્રવેશ કર્યો હતો.

ઇંદ્રદ્યુમ્ન રાજા નિર્ગુણ ઉપાસક હતો તે અગસ્ત્યમુનિના શાપથી ગજેંદ્ર થયો, તે અવસ્થામાં નિર્ગુણ ભગવાનનીજ સ્તુતિ કરેલી છે, અને દર્શન પણ નિર્ગુણ પ્રમાણેજ હરિ સ્વરૂપે આપેલાં છે.

वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेनान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि सहजं ततोन्यत्र विपर्ययः ॥

અર્થ:—પુષ્ટિ જીવોને વૈદિકપણું અને લૌકિકપણું ક-

પટથી છે, બીજે પ્રકારે નથી. પરંતુ વૈષ્ણવપણું સહજ છે. અને મર્યાદા જીવોને વૈદિકપણું સહજ છે, અને વૈષ્ણવપણું તેમજ લૌકિકપણું કપટથી છે, અને પ્રવાહી જીવોને લૌકિકપણું સહજ છે, પણ વૈષ્ણવપણું અને વૈદિકપણું કપટથી છે.

એક મ્યાનમાં બે તરવાર રહેતી નથી. વૈષ્ણવપણું એ પ્રભુ ઉપર અત્યંત સ્નેહને લીધે છે, વૈદિકપણું એ વૈદિક કાર્ય ઉપર આગ્રહ રાખી વર્તવા ઉપર છે, અને લૌકિકપણું એ સંસારમાં આસક્તિને લીધે છે.

જેને પ્રભુમાં સ્નેહ પુરેપુરો રાખવો હોય તેનથી વૈદિક કાર્ય ઉપર તેવો આગ્રહ રાખી શકાય નહિ, અને લૌકિક તો અનિત્ય છે જેથી ત્યાગ કરવા યોગ્યજ છે માટે વૈષ્ણવોને પ્રભુમાં સ્નેહ સ્વાભાવિક છે, જેથી બાકીના બેમાંથી વૈદિક કાર્ય ગૌણરૂપે કરે છે, અને લૌકિક કર્ય તો લૌકિકમાં નિંદા થઇ ઉદ્વેગ ન થાય માટેજ કરે છે. તેજ મુજબ મર્યાદા જીવોની નિષ્ઠા વૈદિક કાર્યોમાં હોય છે, તેથી તેમને પ્રભુમાં નિરવધિ (અપાર) સ્નેહ હોતો નથી, જેથી ભક્તિ ગૌણ રૂપે કરે છે, અને લૌકિક તો તે પણ અનિત્ય જાણી લોકનિંદા ન થાય માટેજ કરે છે. ભક્તની પેઠે તે ભગવત સેવામાં આસક્ત ન થતાં પોતાની નિષ્ઠાવાળા વૈદિક કાર્યમાં બરાબર નિયમસર રહે છે.

પ્રવાહી જીવો લૌકિક કાર્ય આસક્તિપૂર્વક કરે છે, અને તેને બાકીના બેની નિત્યપણાની ખબરજ નથી, જેથી તે

લોકમાં નિંદા થાય માટે દેખાવને માટે ઉપર ટપકે કરે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણે માર્ગના ફળનો ભેદ બતાવ્યો. હવે આ ત્રણેમાં અનાસક્ત ચર્ષણી નામે જીવોની સ્થિતિ અને તેના ફળની હકીકત બે શ્લોકથી કહે છે.

संबंधिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्थास्तथापरे ॥ २१ ॥
चर्षणी शब्द वाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ॥
क्षणात्सर्वत्रमायांति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥
तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ॥

અર્થ:—બધા માર્ગમાં સંબંધવાળા પ્રવાહમાં રહેલા કેટલાક જીવો ક્ષણક્ષણમાં સર્વ માર્ગમાં આવી જાય છે, પણ કોઈ જગોએ તેને રૂચી થતી નથી. આવા જીવો **ચર્ષણી** (ભટકનારા) કહેવાય છે, તેઓ કર્મને આધિન છે, ને સર્વ ઠેકાણે તેને કર્માનુસાર જ સર્વ ફળ મળે છે.

પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહી જીવો પોતપોતાના માર્ગમાં રૂચીવાળા હોય છે, પણ પ્રવાહી મધ્યેના કેટલાક જીવો કોઇ જગોએ પ્રેમરહિત તદન સુકા અંતઃકરણવાળા હોય છે, તેઓ જો કે બધા માર્ગમાં આવી જાય છે, પણ તેમનું કોઇ જગોએ મન ઠરતું નથી, તેમને ભક્તિમાર્ગમાં રૂચી થતી નથી, તેમજ મર્યાદ માર્ગમાં રૂચી થતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ પ્રવાહીમાર્ગમાં પણ પરોપકારાદિ સત્કૃત્યો કરવામાં કે વૈદિક સકામ યજ્ઞાદિ કરવામાં કે એવા બીજામાં

કથામાં તેમનું મન ચોંટતું નથી. જેમ કુલણીયો ગુંદર બીલકુલ ચીકાશ વગરનો હોય છે જેથી કોઇ ઠેકાણે ચોટતો નથી તેમ આવા ચર્ષણી પ્રવાહીજીવનું અંતઃકરણ પ્રેમ લાગણી રહિત હોવાથી કોઇ જગોએ ચોંટતું નથી, જેથી કોઈ વખતે કોઈપણ જગોએ તેનું અંતઃકરણ ચોંટવા સંભવ નથી. તેઓ પ્રેમરહિત છતાં જ્યાં જ્યાં રહી જે જે કાર્યો કરે છે તે કાર્યોનું તેમને ફળ મળે છે. એમનું કાર્ય સ્નેહરહિત હોવાથી અથવા વિધિ વગરનું હોવાથી પુષ્ટિ કે મર્યાદામાર્ગનું ફળ મળતું નથી ફક્ત લૌકિક ફળ કાર્ય અનુસાર મળે છે.

આ પ્રમાણે ચર્ષણીના ફળની હકીકત બતાવી હવે જીવોનું સ્વરૂપ, અંગ અને ક્રિયા બતાવે છે.

प्रवाहस्थान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपांगक्रियायुतान् ॥ २३ ॥
जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिताः ॥
ते च द्विधा प्रकीर्त्यंते ह्यज्ञदुर्ज्ञ विभेदतः ॥ २४ ॥

અર્થઃ—સ્વરૂપ, અંગ અને ક્રિયા સહિત પ્રવાહસ્થાનને કહું છું. પ્રવાહીમાં રહેલા જીવો આસુરો છે, અને ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયના ૭ મા શ્લોકથી "प्रवृत्तिं च" એ શ્લોકથી તે આસુરોનું વર્ણન કરાયેલું છે. તે આસુરો પણ (૧) અજ્ઞ, અને (૨) દુર્જ્ઞ એમ બે પ્રકારના છે.

ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયના ૭ મા શ્લોકથી આસુર જીવોનાં [illegible] નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે.

(૧) પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના સ્વરૂપને નહિ જાણુનાર, (૨) શૌચ વગરના, (૩) આચાર રહિત, (૪) સત્ય રહિત, (૫) જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠિત, અનિશ્વર, પુરૂષ અને પ્રકૃતિના અરસપરસ સંયોગથી થનાર, અને કામહેતુક છે એમ કહેનારા, (૬) ઉપર પ્રમાણેની દૃષ્ટિનું અવલંબન કરીને આત્માને નાશ કરનાર, (૭) અલ્પબુદ્ધિવાળા, (૮) ઉગ્રકર્મ કરનારા, (૯) જગતના ક્ષયને માટે અહિત કરનાર, (૧૦) ન પુરી શકાય તેવા કામના આશ્રયી, (૧૧) દંભ, માન અને મદ યુક્ત, (૧૨) મોહને લીધે અવળા નિશ્ચયને પામી આશુચિ વ્રત કરનારા, (૧૩) અનંત લય સુધી ચિંતાને ધારણ કરનારા, (૧૪) કામ, ઉપભોગને માટે આ દેહ અને જગત છે એમ નિશ્ચય કરાયેલા, (૧૫) સેંકડો આશાપાશથી બંધાએલા, (૧૬) કામ ક્રોધ પરાયણ, (૧૭) કામ અને ભોગને માટે અન્યાયથી અર્થ મેળવનાર, (૧૮) મેં આ આજે મેળવ્યું, હું આ મનોરથ પામીશ, આ મારૂં ધન થશે એવી બુદ્ધિવાળા, (૧૯) આ શત્રુને મેં માર્યો અને બીજાને પણ મારીશ, હું સમર્થ છું, હુંજ ભોગી છું, હું સિદ્ધ છું, હુંજ સુખીઆ છું, હું બળવાન છું, એમ માનનારા, (૨૦) હું કુટુંબયુક્ત છું, મારા જેવું કોણુ છે, હું પૂજાઉં છું, હું પ્રાજ્ઞ છું, હું ખુશ થઇ આપીશ, એ પ્રમાણે અજ્ઞાનવડે મોહિત, (૨૧) ચિત્તમાં અનેક જાતની ભ્રમણાવાળા, અને મોહજા-

ળમાં વીંટાએલા, (૨૨) નામ માત્ર યજ્ઞવડે જે યજે છે, તે દંભપૂર્વક અને અવિધિપૂર્વક યજે છે તેવા, (૨૩) અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ અને ક્રોધનો આશ્રય કરાયેલા, (૨૪) સર્વેશ્વર, લીલા કર્તા, સર્વત્ર વર્તમાન, ચેતનાત્મક એવા પુરૂષોત્તમનો દ્વેષ કરનાર, (૨૫) સારે રસ્તે ચાલનાર માણસ ઉપર દોષનો આરોપ મૂકનાર, આવા લક્ષણવાળા અસુર જીવો દ્વેષી, અધમ ને ક્રૂર હોય છે. આસુર યોનિમાં જન્મ પામેલામાંના કેટલાક સહજ આસુર છે, તેઓ દુર્જ્ઞ આસુર છે, અને કેટલાક અજ્ઞ આસુર છે. તેઓ ખરી રીતે દૈવી છતાં અપરાધને લીધે આસુરમાં જન્મેલા હોય છે.

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननुये पुनः॥
प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तैर्न युज्यते ॥ २८॥
सोऽपितैस्तत्कुलेजातः कर्मणा जायते ततः ॥

અર્થઃ—દુર્જ્ઞ પ્રવાહી જીવો ભગવાને ગીતાજીમાં કહેલા છે, અને અજ્ઞો તો પ્રવાહી ન છતાં તેઓ પ્રવાહીને અનુસરનારા હોય છે. મિશ્ર પુષ્ટિમાં રહેલા જીવો પ્રવાહમાં આવી ગયા છતાં તેની સાથે જોડાઇ જતા નથી, પણ વેદની નિંદા કરવાથી કે દુષ્કૃત્યથી તે આસુર કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, આગળના શ્લોકમાં આસુર જીવોના જે લક્ષણ જણાવ્યા છે તે દુર્જ્ઞ આસુરી જીવના 'લક્ષણનું' વર્ણન કરાયેલું છે તે સહજ આસુર છે. અજ્ઞ આસુર એ વાસ્તવિક રીતે આસુર

નથી, છતાં આસુર જીવને અનુસરનાર હોય છે, તેઓ ખરી રીતે તો દૈવી જીવ હોય છે, પણ અહંકારને લીધે અથવા બીજા દુષ્કૃત્યથી તેને પ્રભુએ કોઇ દેવ કે મહાપુરૂષદ્વારા શાપ દેવડાવી દંડ તરીકે થોડી મુદત માટે આસુર યોનિમાં નાંખેલા હોય છે. જો કે દંડ થવાથી આસુર યોનિમાં પડે છે, પણ તે દંડ અનુગ્રહરૂપજ હોય છે, જેથી પોતાના ગુનાનું તે જીવને ભાન રહે છે, ને થયેલ દંડને લીધે તેમને પોતાના દોષની સ્ફુરણા થાય છે, જેથી આસુર યોનિમાં આવતા છતાં તેઓ આસુરની સાથે તદન મળી જતા નથી, ઉલટું તેમનામાં દીનતા પ્રાપ્ત થવાથી આસુર તરીકેની દંડની મુદત પુરી થતાં પ્રથમ કરતાં પણ ઉચ્ચ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ પ્રવાહી પુષ્ટિમાં હોય તો આ દંડ થયા પછી મર્યાદા પુષ્ટિમાં આવે છે અને મર્યાદા પુષ્ટિમાં પ્રથમ હોય તો આ દંડ થયા પછી પુષ્ટિ પુષ્ટિમાં આવે છે. આવી રીતે પુષ્ટિ જીવો ઉપર પ્રભુનો દંડ તે અનુગ્રહરૂપજ હોય છે.

આ ગ્રંથ અધુરો છે એમ શ્રી ગોકુળનાથજી વગેરે સંસ્કૃત વિવૃત્તિ કર્ત્તાઓનો મત છે.

સમાપ્ત.

श्रीपुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद ग्रंथनो सारांश.

૧ જીવોના ભેદ–૧ દૈવી. ૨ આસુરી.

૧ દૈવી. આ સૃષ્ટિ સાંત એટલે મોક્ષ અધિકારવાળી છે. તેના પણ બે ભેદ છે.

(૧) પુષ્ટિસૃષ્ટિ. પ્રભુ સ્વરૂપમાં આસક્ત હોય છે. અને તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રભુ સ્વરૂપની સેવા કરવામાંજ હોય છે.

(૨) મર્યાદાસૃષ્ટિ–વેદાજ્ઞામાં આસક્ત હોવાથી તે આજ્ઞા વાળી મર્યાદામાંજ તેમની પ્રવૃત્તિ છે.

૨ આસુરી–એટલે પ્રવાહી. આ સૃષ્ટિ લૌકિક પ્રવાહમાંજ આસક્ત છે.

૨ પુષ્ટિના ભેદ.

૧ શુદ્ધપુષ્ટિ. ફક્ત પ્રભુ આજ્ઞાથી તેમની લીલોપયોગી અનુકૂળતા માટેજ પ્રગટેલ હોય છે, તે આજ્ઞા પ્રમાણેનું કાર્ય કરી પાછા પ્રભુ સમીપ તેમની સેવામાં પહોંચે છે.

૨ મિશ્રપુષ્ટિ. અપરાધથી પ્રભુએ કૃપા દંડ કરવાથી ભૂલોકમાં આવે છે તેના ત્રણ ભેદ છે.

(૧) પુષ્ટિ મિશ્ર પુષ્ટિ–તેઓ સર્વ ભગવાનના સ્વરૂપ તથા તેમના ગુણને તેમની લીલાને તથા પોતાના ઉપર થયેલ દંડને તથા પોતાને હવે શું કર્તવ્ય છે તે સર્વને જાણનાર હોય છે.

(૨) મર્યાદા મિશ્રપુષ્ટિ. ભગવાનના ગુણને જાણવા વાળા હોય છે.

(૩) પ્રવાહ મિશ્ર પુષ્ટિ. તેમનામાં સ્નેહ કમી હોય તેમજ ભગવદ્ ગુણનું જ્ઞાન પણ કમી હોય છે. લૌકિક આસક્તિને લીધે તેઓ પ્રભુ સેવા સંબંધી કાર્ય સ્નેહ રહિત કરનાર હોય છે. તેઓ આરત વાળા થતાં સ્નેહ અને ભગવદ્ ગુણ ગાનમાં ક્રમે ક્રમે આગળ વધી શકે છે.

આ ત્રણે પ્રકારના મિશ્ર પુષ્ટિ જીવોનો ક્રમે ક્રમે ચડી શુદ્ધપુષ્ટિમાં પ્રવેશ થઇ શકે છે.

(૩) મર્યાદા જીવો-આ જીવો માટે ઉપર કહેલ છે તેથી વિશેષ કાંઇ વર્ણન આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું નથી. તેઓ પુષ્ટિ જીવથી તદ્દન જુદા છે માટે મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો સાથે પણ તેમની એકતા કરવી નહિ.

(૪) પ્રવાહી જીવો-તેના બે ભેદ છે.

(૧) સહજ આસુર-તેમનું વર્ણન ગીતાજીના સોળમા અધ્યાયમાં ૭ થી ૨૦ શ્લોક સુધીમાં બતાવ્યું છે.

(૨) અજ્ઞ આસુર-આ અજ્ઞ અસુરો ખરી રીતે દૈવી છે. તેઓનો મિશ્ર પુષ્ટિ પૈકીના પ્રવાહ મિશ્ર પુષ્ટિ જીવોમાં સમાસ થાય છે. તેઓ સહજ આસુરમાં કેવળ મળી જતા નથી. તેઓ ભક્તિ માર્ગને

અનુસરનાર હોય છે અને દંડ ભોગવી ક્રમે ક્રમે કૃતાર્થ થાય છે.

(૫) પુષ્ટિ સૃષ્ટિ પ્રભુના શ્રી અંગથી થઇ છે માટે તેમની ક્રિયા પ્રભુ સ્વરૂપની સેવા અને આસક્તિ પણ તે સ્વરૂપમાંજ હોય છે જેથી છેવટ ફળ પણ પ્રભુ સ્વરૂપનીજ પ્રાપ્તિ છે. મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો પણ ક્રમે ક્રમે છેવટ શ્રી પ્રભુ સ્વરૂપને પામી શકે છે.

(૬) મર્યાદા સૃષ્ટિ–પ્રભુની વાણીદ્વારા થયેલી છે, તેથી વાણીરૂપ વેદમાંજ જીવોને આસક્તિ રહે છે. પ્રભુ સ્વરૂપમાં તેમની આસક્તિ હોતી નથી. ફક્ત વેદમાં શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનમાંજ તેઓ આસક્ત હોય છે અને તેનેજ મુખ્ય ફળ તરીકે માનતા હોવાથી જ્ઞાનરૂપ વેદ તેમને ફળ આપે છે. પ્રભુના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું ફળ તેમને મળતું નથી.

(૭) આસુરી (પ્રવાહિ) સૃષ્ટિ પ્રભુની ઇચ્છાથી આ જગતના પ્રારંભથી અંત સુધી મહાપ્રલય કાળ સુધી લૌકિક સુખ દુઃખમાંજ આસક્ત રહી તેમાંજ ભટક્યા કરે છે તેઓ સહજ આસુર છે.

આ આસુર પૈકી કેટલાક ચર્ષણી જીવો પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહ માર્ગમાં ફરે છે. તે તે માર્ગની દીક્ષા, લઇ તેમાં કહેલ કર્મ કરે છે પણ તેઓનું ચિત્ત એકેમાં ચોટતું નથી. તેઓને ફક્ત બહારની ક્રિયા પ્રમાણે લૌકિક ફળજ મળે છે.

अदेयदानदक्षाय नमः

॥ अथ सिध्धांत रहस्यग्रथः ॥

સિદ્ધાંત મુક્તાવલીમાં બતાવ્યા મુજબ જીવ પ્રભુનો અંશ છે. અંશે અંશીની સેવા કરવી જોઈએ એ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. એ સિદ્ધાંતનું રહસ્ય એટલે સિદ્ધાંતમાં ઉઘાડી રીતે ન આપ્યું હોય, પરંતુ ગુપ્તપણે સિદ્ધાંતમાં રહેલું હોય, તે રહસ્ય શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી પુષ્ટિ જીવોપર કૃપા કરી બતાવે છે. આ રહસ્ય શ્રી ઠાકોરજીએ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈ પુષ્ટિ જીવોપર અનુગ્રહ કરવા માટે શ્રી મહાપ્રભુજી મારફત બતાવેલ છે. ઠાકોરજીએ બતાવેલ તે રહસ્યજ અક્ષરે અક્ષર શ્રી મહાપ્રભુજી આ ગ્રંથમાં બતાવે છે.

श्रावणस्यामलेपक्षे एकादश्यां महानिशि
साक्षाद्भगवताप्रोक्तं तदक्षरस उच्यते ॥ १ ॥

અર્થ:—શ્રાવણ માસની અમલ (સુદિ) અગીઆરસની મધ્ય રાત્રિએ સાક્ષાત્ ભગવાને જે કહ્યું તે અક્ષરે અક્ષર કહેવાય છે.

પ્રભુના અનુગ્રહલાયક પુષ્ટિજીવોના ઉદ્ધાર માટે શ્રી પૂર્ણપુરૂષોત્તમના મુખારવિંદ સ્વરૂપ શ્રી મહાપ્રભુજીનું પૃથ્વી

ઉપર પધારવું થયું છે. તેવા જીવોને આસુરાવેષયુક્ત જોઇને શ્રી મહાપ્રભુજીને ચિંતા થઈ કે આ જીવોની લૌકિકમાંથી આસક્તિ મટી પ્રભુમાં શી રીતે લાગે. તે ચિંતાનું સમાધાન કરવા શ્રી ઠાકોરજીએ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઇ શ્રી મહાપ્રભુજીને જે આજ્ઞા આપી તે આ ગ્રંથમાં કહી છે.

આપેલી આજ્ઞા બે પ્રકારની છે. (૧) આસુરાવેષ પુષ્ટિ જીવોને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થાય તેવો ગદ્યાત્મક મંત્ર જે બ્રહ્મસંબંધ મંત્ર કહેવાય છે તે, અને (૨) આ મંત્ર મળ્યા પછી ભક્તોએ શી રીતે વર્તવું તે બાબત.

આ ગ્રંથમાં બીજી આજ્ઞા બતાવેલ છે. ભક્તના ઉપર પ્રભુકૃપાનું સિંચન થાય, ત્યારેજ પ્રભુ આજ્ઞામાં ભક્તને રુચિ થઇ તે પ્રમાણે વર્તવાનો ઉત્સાહ થાય છે. તે કૃપાનું સિંચન બતાવવા માટે શ્રાવણ માસમાં આ આજ્ઞા થઇ છે, અને ભક્તની અગીઆરે ઇંદ્રિયોને નિર્મળ બનાવવા માટે આ આજ્ઞા થઈ છે, એમ બતાવવા માટે અમલપક્ષ એટલે મેલ વિનાની શુદ્ધ (સુદિ) અગીઆરસે આ આજ્ઞા થઇ છે.

ब्रह्मसंबंधकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः ॥
सर्वदोषनिवृत्तिर्हि दोषाःपंचविधास्मृताः ॥ २ ॥
सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः ॥
संयोगजाः स्पर्शजाश्च न मंतव्याः कथंचन ॥ ३ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વના દેહ અને જીવના

સર્વ દોષની નિશ્ચય નિવૃત્તિ થાય છે. દોષ પાંચ પ્રકારના મર્યાદામાર્ગમાં કહ્યા છે, તેનાં નામ. (૧) સહજદોષ, લોક અને વેદમાં નિરૂપણ કરેલા દેશોત્થ દોષ, (૩) કાળોત્થ દોષ, (૪) સંયોગજ દોષ, અને (૫) સ્પર્શજ દોષ. ઉપાસના માર્ગમાં કહેલા એ ભક્તિમાર્ગમાં કોઇ પ્રકારે માનવા નહિ.

૧ સહજદોષ—જે દોષ જન્મથીજ ઉત્પન્ન થતા હોય તે જેમ કે સ્ત્રી, શૂદ્ર, ચંડાળ વગેરે હીન ગણાતાં જાતિમાં જન્મ થવો તે. મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં આ હીન જાતિને ઉપનયન સંસ્કાર માટે અને વેદ ભણવા માટે યોગ્ય ગણ્યા નથી. બીજદોષ કે ગર્ભદોષને પણ સહજદોષ કહી શકાય.

૨ દેશોત્થ દોષ—જે દેશમાં કૃષ્ણમૃગ (કાંળીઆર) પોતાની ખુશીથી રહે છે, તે દેશને યજ્ઞ કરવા માટે લાયક ગણેલો છે, તે સિવાયના દેશને મ્લેચ્છ દેશ ગણવામાં આવે છે. મગધ, મારવાડ, બંગ વગેરે દેશોને અપવિત્ર ગણવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એમણે યજ્ઞ કરવા લાયક પવિત્ર દેશમાં રહેવું, એમ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. અપવિત્ર અથવા મ્લેચ્છ દેશમાં રહેવાથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય તેને દેશોત્થ દોષ કહે છે.

૩ કાલોત્થ દોષ—કલિકાળ, ખરાબ મુહૂર્ત, અમુક અવસ્થા વગેરેથી ઉત્પન્ન થતા દોષોને કાલોત્થ દોષ કહે

છે. વર્ષાકાળમાં અથવા પ્રદોષમાં વેદ ભણવાની મના છે, એ કાલોત્થ દોષને લીધે છે એમ સમજવું.

૪ સંયોગજ દોષ—સંગ દોષ અથવા પતિત (પાપી) વગેરેના સમાગમથી ઉત્પન્ન થતા દોષોને સંયોગજ દોષ કહે છે.

૫ સ્પર્શજ દોષ—સ્પર્શ ન કરવા લાયક વસ્તુ અથવા અપવિત્ર ગણાતા પશુ વગેરેના સ્પર્શથી થતા દોષોને સ્પર્શજ દોષ કહે છે.

જ્યાં સુધી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થયો નથી ત્યાં સુધી આ દોષો બાધક હોય, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માટે બ્રહ્મસંબંધ કરવાથીજ પ્રથમ થયેલા આ પાંચે પ્રકારના દોષો નાશ પામે છે. મર્યાદામાર્ગમાં આ દોષોને માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે, અને સ્ત્રી શૂદ્રાદિક તો પ્રાયશ્ચિત્તથી પણ શુદ્ધ થઇ શકતા નથી એમ માનેલ છે. આ ભક્તિમાર્ગમાં તો સર્વનો સરખો અધિકાર મનાયો છે, અને બ્રહ્મસંબંધ-ઉપદેશ મંત્ર એ પ્રાયશ્ચિત્તનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે, જેથી પ્રથમના તમામ દોષ બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી નાશ પામે છે.

અહીં દેહ અને જીવ એ બંનેને જુદા પાડવાનું કારણ એ છે જે-દેહ અને તેના અંગરૂપ ઇંદ્રિયો, તથા દેહના સંબંધી સગા વહાલા અને ધનાદિ હોય તે બધા સહિત બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થાય એટલે તે બધામાંથી પોતાપણાની

મમતા મટી જાય, અને જીવને બ્રહ્મસંબંધ થવા પહેલાં અહંતા મમતા રૂપ જે વાંછના હોય છે, તે બધી બ્રહ્મ-સંબંધ કરવાથી નાશ પામે છે, અને જીવને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

બ્રહ્મસંબંધ કર્યા બાદ એવી શુદ્ધ ભાવના થવી જોઈએ કે દેહ, ઇંદ્રિયો અને સગાં સંબંધી એ બધાને પણ મારા સંબંધથી બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થયો છે. જેથી હવે તે સર્વ પ્રભુની વસ્તુ છે માટે પોતાપણાની મમતા મટાડી પ્રભુની વસ્તુ તરીકે તેમનો સંબંધ પ્રભુ સેવોપયોગી બાબતમાંજ કરાય તે સંબંધ નિર્દોષ ગણાય છે.

બ્રહ્મસંબંધનો મંત્ર ગુરૂદેવ પાસેથી લેતાં પ્રથમના દોષો મટી ભગવત્સેવા કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. તે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયા છતાં પોતે ભગવત સેવા ન કરતાં પ્રથમ પ્રમાણે અહંતામમતારૂપ સંસારમાં દેહ અને અંતઃકરણ રોકી રાખે ત્યાં સુધી પ્રભુની ખરી કૃપા થઈ સાક્ષાત્-સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને તે લાયક થતો નથી. મત-લબ કે બ્રહ્મનો વાસ્તવિક સંબંધ ત્યાં સુધી થતો નથી, માટે બ્રહ્મનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ થવા માટે ગુરૂદેવદ્વારા બ્રહ્મ-સંબંધ મંત્ર લીધા પછી શી રીતે વર્તવું, કે કાયમ માટે સંસાર છુટી પ્રભુનો સાક્ષાત્ સંબંધ થાય, તે હવેના શ્લોકમાં બતાવે છે.

આ આખા ગ્રંથમાં બ્રહ્મ શબ્દ પૂર્ણપુરૂષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણને માટે વાપર્યો છે.

अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथंचन
असमर्पितवस्तुनां तस्माद्वर्जनमाचरेत् ॥ ४ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મ સંબંધ કર્યા સિવાય બીજી રીતે સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ કોઈ પ્રકારે થતી નથી તે કારણથી અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવો.

બ્રહ્મ સંબંધ મંત્રોપદેશ લીધા પછી તેનું સ્મરણ હમેશ ભગવદીઓની સાથે રહી કરવું, જેથી દેહ, દેહના સંબંધી, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ, અને પ્રાણો એ બધામાંથી પોતે મમતા છોડી સર્વ પ્રભુને અર્પણ કર્યા બાબત અને પોતે પ્રભુના દાસ છીએ એવી મંત્રોપદેશ વખતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અંતરમાં તાજી રહેવાથી દાસભાવના વધતી જશે. વળી તે દાસ ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવા માટે ખાસ જરૂરનું છે કે તમામ વ-સ્તુઓ પ્રભુસેવામાંજ વાપરવી, અને પ્રભુસેવામાં ન આવી હોય તેવી કોઈ ચીજનો પોતે ઉપયોગ ન કરવો. ખરો દાસ સ્વામીની કોઇ ચીજ સ્વામીના ઉપયોગમાં આવ્યા પહેલાં વાપરતો નથી, માટે દાસપણાની લીધેલ પ્રતિજ્ઞાનું સફળપણું કરવા માટે દરેક ચીજ ઠાકોરજીને અર્પણ કર્યા પછી તેમની પ્રસાદી તરીકેજ પોતે ઉપયોગમાં લેવી જોઇએ.

निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वंकुर्यादितिस्थितिः ॥
न मतं देवदेवस्य सार्धं भूक्तसमर्पणम् ॥ ५ ॥

અર્થ:—જે ભક્તોએ પોતાના આત્માનું ભગવાનને

નિવેદન કરેલું છે, તેઓએ સર્વ પદાર્થ ભગવાનને અર્પણ કરીનેજ તે વડે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો જોઇએ એવી આ ભક્તિમાર્ગની સ્થિતિ (મર્યાદા) છે, દેવના દેવ (શ્રીકૃષ્ણ)ને અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુનું સમપર્ણ કરવું માનેલું નથી.

નિવેદન, દાન અને અર્પણ એ ત્રણ શબ્દના અર્થ અને તેનો ભેદ જાણવો જોઇએ.

નિવેદન—વસ્તુનું નામ લઇ તે વસ્તુ આપની (પ્રભુની) છે, એમ પ્રભુને જણાવવું તે નિવેદન કહેવાય છે.

દાન—ધન કે બીજા પદાર્થમાં વિધિપૂર્વક પોતાની સત્તા છોડીને બીજાની સત્તા કરવી તેને દાન કહે છે.

અર્પણ—રસોઇ કરવાવાળો રસોઇ તૈયાર કરી જેમ માલીકને અર્પણ કરે છે, તેમ સ્વામીને ભોગવવા યોગ્ય પ્રથમ નિવેદન કરેલી ચીજ ઉપભોગમાં લેવા લાયક સુધારી તૈયાર કરી સ્વામીને અર્પણ કરવી (ધરાવવી) તેને સમર્પણ કહે છે.

દાન કરેલી વસ્તુ પોતાના ઉપયોગમાં ન આવે પણ નિવેદન કરેલી વસ્તુ સ્વામીને અર્પણ ક્યાં બાદ તેમની પ્રસાદી સેવકના ઉપયોગમાં આવે છે, કારણ કે નિવેદન અને અર્પણ એ બંને દાન નથી.

કોઇ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન કરી શુદ્ધ કરી અર્પણ કરવાની બાબતમાં ગફલત થઇ જવાથી તે વસ્તુમાંથી

થોડા કે વધારે ભાગનો પોતે અથવા બીજાએ ઉપયોગ કરેલો હોય તેવી અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુ પ્રભુને અર્પણ કરવી નહિ, તેમજ બીજાએ ઉપયોગમાં લીધેલી વસ્તુનો બાકી વધેલો ભાગ તેની પાસેથી મેળવી પ્રભુને અર્પણ કરવો નહિ. દરેક વસ્તુનો પહેલો ઉપયોગ કરનારે કર્યા બાદ તે વસ્તુ ઉપભોગ કરનારની અર્ધભુક્ત (ઉચ્છિષ્ટ–એંઠી) થઇ ગણાય છે, તેથી તેવી અર્ધભુક્ત વસ્તુ પ્રભુને સમર્પવી નહિ.

तस्मादादौ सर्वकार्ये सर्वं वस्तुसमर्पणम् ॥

અર્થ—તેથી શરૂઆતમાંજ સર્વ કાર્યમાં સર્વ વસ્તુ પ્રભુને સમર્પવી.

નિબંધના સર્વ નિર્ણય ભાગના ભક્તિ પ્રકરણમાં શ્લોક ૨૩૯ માં કહ્યું છે કે,–હલકો સામગ્રી વગેરે પ્રભુને ન સમર્પવી. લોકમાં હલકી ગણાતી, પોતે હલકી ગણીએ તે, અને ચિત્તને હલકી લાગે તે ત્રણે હલકી ચીજોને બાદ કરી, લોકમાં ઉત્તમ ગણાતી આમ્રફળ, દ્રાક્ષ વગેરે દેહને પ્રિય દૂધ વગેરે, સારા માર્ગથી પેદા કરેલું હોય અને બીજાના ભાગરૂપ ન હોય તે સમર્પવી. ઉપર કહેલ પ્રમાણેની વસ્તુ મેળવીનેજ પ્રભુ સેવાના ઉપયોગમાં લેવી, અને પછી પ્રસાદી વસ્તુથી નિભાવ કરવો. રોગાદિક પ્રસંગે ઓસડ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે તે મનની ના પસંદગી છતાં ખાવી પડે છે, તેવી વસ્તુનું સમર્પણ થાય નહિ, એ દેખીતુંજ છે.

दत्तापहारवचनं तथा च सकलं हरेः ॥ ६ ॥
न ग्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् ॥

અર્થ—દીધેલું (દાન કરેલું) પાછું ન લેવાય એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે એ પ્રમાણે હરિનું બધું ગ્રહણ ન થાય એ પ્રમાણેનું વાકય ગ્રહણ કરવું નહિ. કારણ કે તે દાન–પરત્વેનું વચન ભિન્ન માર્ગવાળાને માટે માનેલું છે. ભક્તિ-માર્ગ માટે નથી.

દાન આપેલું પાછું લેવાય નહિ, એ વચન આને લાગુ પડતું નથી, ભક્તિમાર્ગથી ભિન્નમાર્ગમાં દેવને દાનની પેઠે જ્યાં અપાય છે, ત્યાં તેમને તે નિયમ લાગુ પડતો હોય તો ભલે, પણ ભક્તિમાર્ગમાં તો દાનની છાયા છેજ નહિ. ખરા સેવકની પેઠે ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિવેદન અને અર્પણ છે, માટે અવશેષ–પ્રસાદીનો ઉપભોગ કરવો એજ ખરો ધર્મ છે એ બાબત હવેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ શ્લોક લૌકિક રીતે સમર્પણ કરવા-ના કહ્યા. હવે ભગવત્કાર્ય સમજી સમર્પણ કરવામાં શું વધારે છે, તે બે શ્લોકથી બતાવે છે.

सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिध्यति ॥ ७ ॥
तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः ॥

અર્થ:—જે પ્રમાણે લોકમાં સેવકનો વ્યવહાર માન્ય ગણાય

છે, તે પ્રમાણે પ્રભુને અર્પણ કરીને બધાં કાર્યો કરવાં, જેથી સર્વ કાર્યોને પણ બ્રહ્મપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

સેવક સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ કાર્ય કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ ઉત્તમ સેવક તો સ્વામીની સાથેના સહવાસથી સ્વામીના અભિપ્રાયને જાણી આજ્ઞાની રાહ ન જોતાં તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. પોતાના સુખની લગારે લાગણી રાખતો નથી. તેમજ ભક્ત પ્રભુની ઇચ્છા સાથે પોતાની ઇચ્છા અનુકૂળ કરે, એટલે જે જે કાર્યો કરે, તે તે પોતાની અહંતા મમતાને લીધે નહિ, પણ પ્રભુ સેવામાં ભાવના વધારનારીજ ક્રિયા કરે, તો તે તે બધાં કાર્યો ભગવતરૂપ થાય છે. એટલે ખરા ભગવદીનો લૌકિક વ્યવહાર અને દેહસંબંધી ક્રિયાઓ પણ ભગવત સેવામાં સહાય કરનારજ હોય છે. જે ક્રિયામાં પ્રભુ સેવામાં ઉપયોગીપણાની ભાવના થાય તેજ ક્રિયા તેનાથી બને છે.

गंगात्वे सर्वदोषाणां गुणदोषादि वर्णना ॥ ८ ॥
गंगात्वेन निरूप्यास्यात् तद्वदत्रापि चैवहि ॥

અર્થ—જે પ્રમાણે ગંગાપણામાં સર્વ દોષોના ગુણદોષ વગેરેનું વર્ણન ગંગાપણાથીજ નિરૂપણ થાય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રભુને સમર્પીને સર્વ કાર્યો નિર્મળતાથી કરનારના સર્વ ગુણદોષવાળાં કાર્યો ભગવતરૂપ થાય છે.

દોષવાળું ખાળ વગેરેનું પાણી જે ખાળમાં નિંદવા-

લાયક હતું, તે ગંગાજીમાં મળવાથી ગંગાપણાથીજ તેનું વર્ણન થાય છે. ગંગાજીમાં મળ્યા પછી તેના ગુણદોષની નિંદા થતી નથી. પણ ઉલટું ગંગાજળરૂપે તેનાં વખાણ થાય છે. તેમજ ભક્ત જે જે કાર્યો પ્રભુ સેવોપયોગી જાણી કરે તે તે કાર્યોમાં કદાચ પુરેપુરી શુદ્ધતા ન હોય છતાં શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રભુને સમર્પણ કરેલા સહેજ દોષવાળા કર્મો પણ નિંદવાલાયક ન હોતાં બ્રહ્મમય થઇ તે કર્મો વખાણને પાત્ર ગણાય છે.

આપણા હિતેચ્છુ આપણા હિત માટે કોઇ કાર્ય શુદ્ધ ભાવના રાખી કરે, અને તે કાર્યથી આપણને કદાચ નુકસાન થાય, તોપણ તેના શુદ્ધભાવ વડે આપણે જેમ તેનો દોષ વિચારતા નથી, તેમ શુદ્ધભાવથી પ્રભુ સેવોપયોગી જાણી કરેલા કાર્યમાં દોષની સંભાવના થઇ જાય તોપણ પ્રભુ તે કાર્ય સેવારૂપજ માની લે છે, અને તે કાર્ય તેના ભાવની વૃદ્ધિના કારણરૂપજ બને છે. તેવું કાર્ય કદાચ ભક્તને પ્રભુસેવામાં અંતરાયરૂપ થઇ જાય, તોપણ તે ભાવવૃદ્ધિરૂપ વિરહનું કારણ બને છે, અને એ રીતે કદાચ શિથિલભાવને સતેજ કરવામાં તે કારણરૂપ થાય છે.

સારાંશ.

૧ બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી પ્રથમના તમામ જાતના દોષોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

૨ બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી ઠાકોરજીની સેવા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી સેવામાં ચિત્ત ન પરોવાય ત્યાં સુધી ચિત્તમાં રહેલી અવિદ્યા ખસતી નથી, જેથી પોતાનું શ્રેય થવામાં વિલંબ થાય છે, માટે સેવામાં ચિત્ત પરોવવું.

૪ અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, એટલે પ્રભુને અંગીકાર કરાવ્યા વિનાની કોઇ ચીજનો ઉપભોગ કરવો નહિ. અર્ધોઅર્ધ ભોગવેલી ચીજ ઠાકોરજીને ધરાવવી નહીં.

૬ નિવેદન, દાન અને સમર્પણનો ભેદ યાદ રાખવો.

૭ આ ભક્તિમાર્ગમાં સેવકનો સ્વામી પ્રત્યે જે ધર્મ છે તેને અવલંબીને પ્રભુસેવાનાં તમામ કાર્યો કરવાં. પોતાના દેહાદિના સુખની અપેક્ષા રાખવી નહિ. સ્વામિનાજ સુખની અપેક્ષા રાખવી.

૮ સ્વામી સેવા કરતાં દોષ ન થવા કાળજી રાખવી, પરંતુ કોઇ દોષ થઇ જાય તો ફરી તેમ ન બને તે માટે કાળજી રાખવી, પણ તેને માટે ચિંતા ન કરવી. કારણ કે એ તો આ ભક્તિમાર્ગમાં બહુ બાધક છે, અને તે કોઇ પ્રસંગે ન કરવા માટે નવરત્ન અને અંતઃકરણ પ્રબોધ નામે બે ગ્રંથ કરી શ્રીમહાપ્રભુજી વારંવાર બોધ આપે છે, તે બે ગ્રંથોનું વર્ણન હવે પછી આપવામાં આવ્યું છે.

॥ श्री कृष्णायनमः ॥

॥ श्री गोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ अथ नवरत्न ग्रन्थः ॥

——:o:——

चिंतासंतानहंतारो यत्पादांबुजरेणवः ॥
स्वीयानां तान्निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ આ ગ્રન્થ પોતાના અનન્ય સેવક ગોવિંદદવેને મનમાં રહેતો ઉદ્વેગ મટાડવા માટે અને તે નિમિત્તે સમગ્ર વૈષ્ણવ માટે કરેલ છે. આ ગ્રન્થનો અભિપ્રાય સહિત પાઠ કરવાથી જેવી રીતે ગોવિંદ દવેનો ઉદ્વેગ (ચિંતા) નાશ પામ્યો હતો, તેવી રીતે ભાવાર્થ જાણી પાઠ કરવાથી દરેક વૈષ્ણવની ચિંતા નાશ પામે છે.

ચિંતાનું સ્થાન અંતઃકરણ છે, માટે અંતઃકરણનું પૂર્ણ રીતે શોધન થવાથી ચિંતાનો નાશ થાય છે.

અંતઃકરણમાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર વાનાં છે.

(૧) **મન**—સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યા કરે છે.

(૨) **બુદ્ધિ**—મને કરેલા સંકલ્પ વિકલ્પના સામસામી દલીલો આપે છે.

(૩) **ચિત્ત**—મને કરેલા સંકલ્પ વિકલ્પની બાબતમાં બુદ્ધિ

તારફથી સામસામા મળેલા રહીઆ ઉપરથી
નિશ્ચય કરે છે.
બુદ્ધિ અને ચિત્તને ભેગાં ગણીએ તો બુદ્ધિ
નિશ્ચયનું પણ કામ કરે છે.

(૪) **અહંકાર**—તે નિશ્ચયનો અમલ કરે છે.

ખરૂ રત્ન અંધકારમાં પ્રકાશ આપનાર હોય છે તેમ આ નવ શ્લોકરૂપ નવરત્ન અંતઃકરણમાં ધારણ કરવાથી અંતઃકરણમાં રહેલો ચિંતારૂપ અંધકાર નાશ પામે છે માટે આ ગ્રંથનું નામ નવરત્ન ગ્રંથ રાખવામાં આવ્યું છે.

હવે આ ગ્રંથ શરૂ થાય છે.

चिंता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापि ॥
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

અર્થઃ—જેમણે પોતાનું (માનેલ) સર્વસ્વ શ્રીઠાકુરજીને નિવેદન કરેલ છે, તેમણે કદાપિ કાંઈ પણ ચિંતા ન કરવી. કારણ કે અંગીકાર કરનાર ભગવાન પણ પુષ્ટિસ્થ છે, તે લૌકિક ગતિ નહિ કરે.

આખા જગતના આદિકારણ પ્રભુ એકજ છે, પરંતુ તેમણે કરેલી પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહી સૃષ્ટિના જીવ, દેહ અને ક્રિયા જેમ જુદી જુદી છે, તેવી રીતે તેમને ફળ પણ જુદી રીતે આપે છે, માટે,-

(૧) જગતના આદિકારણ પ્રભુ દૈવી જીવો મધ્યેના પુષ્ટિ

જીવો ઉપર અનુગ્રહ દૃષ્ટિથી જુએ છે, જેથી પુષ્ટિ જીવો ઉપર પુષ્ટિસ્થ પ્રભુ બિરાજે છે એમ કહેવાય છે.

(૨) તેજ પ્રભુ દૈવી જીવો મધ્યેના મર્યાદાની અપેક્ષા પ્રધાન જીવો ઉપર વેદાદિમાં કહેલ રીતે ફળ આપવા રૂપ દૃષ્ટિથી જુએ છે, માટે મર્યાદા જીવો ઉપર મર્યાદાસ્થ પ્રભુ બિરાજે છે એમ કહેવાય છે.

(૩) તેજ પ્રભુ આસુરી જીવોના જીવનક્રમ માટે ઠરાવેલા કુદરત રૂપ નિયમને અનુસરી કર્મ પ્રમાણેજ ફળ આપવાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. જેથી પ્રવાહી જીવો ઉપર પ્રવાહસ્થ પ્રભુ બિરાજે છે એમ કહેવાય છે.

પુષ્ટિ જીવને મુખ્ય ફળ પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ છે, મર્યાદા જીવને મુખ્ય ફળ અક્ષરની પ્રાપ્તિ છે, અને પ્રવાહી જીવોને મુખ્ય ફળ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ છે.

પુષ્ટિ પ્રભુ સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી, પરંતુ ભક્તની દીનતાથીજ પ્રસન્ન થઈ કરૂણા દૃષ્ટિ દ્વારાજ તેનું નિવેદન સ્વીકારે છે. એટલે લૌકિક કાંઇ પોતાપણાથી ન રહેવાથી તેમાં પ્રભુ ગતિ નહિ કરે એમ નિશ્ચય રાખવો.

નિવેદન કર્યા પછી લૌકિક બાબતમાં મનના સંકલ્પ વિકલ્પો કરવા નહિ. નિબંધમાં બતાવ્યું છે કે—મિથ્યા ધ્યાન કરવું નહિ, માટે લૌકિક સંકલ્પો વિકલ્પો આવે તો નિવેદનનું સ્મરણ કરી તરત મનમાંથી તેવા મિથ્યા ધ્યાનરૂપ

લૌકિક સંકલ્પ વિકલ્પ કાઢી પ્રભુ સંબંધીજ સંકલ્પો કરવા. આ હકીકત બીજા શ્લોકમાં બતાવે છે.

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा (सर्वदा) तादृशैर्जनैः ॥
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

અર્થઃ—સર્વ પ્રકારે (અથવા હમેશાં) તાદૃશી ભક્તો સાથે નિવેદનનું સ્મરણ કરવું, અને પ્રભુ સર્વના ઇશ્વર અને સર્વના આત્મા છે તે પોતાની ઇચ્છાથી કરશે, એમ વિચારવું.

તાદૃશીની સાથે નિવેદનનું સ્મરણ કરવાથી પ્રભુના દાસને પ્રભુની સેવોપયોગી બાબત સિવાય મનમાં કાંઈ વિચારવાનું નથી, એ બાબત યાદ આવ્યા કરે છે, જેથી પ્રભુ સેવોપયોગી સિવાય બીજા સંકલ્પ વિકલ્પોને નિવેદનના સ્મરણથી હઠાવવા.

મનમાં સદા જેવું સ્મરણ આવ્યા કરે તેવા સંકલ્પ વિકલ્પ ઉઠે છે, માટે જેના લૌકિક સંકલ્પ વિકલ્પ નાશ પામ્યા છે અને પ્રભુ સંબંધીજ સંકલ્પો આવે છે, તેવા તાદૃશીની સાથેના સમાગમથી તેમની પેઠે લૌકિક બાબતના સંકલ્પ વિકલ્પોનો નાશ થઈ મનમાં પ્રભુ સંબંધીજ સંકલ્પો આવે છે. એ રીતે તાદૃશીની સાથેના સમાગમથી મનનું શોધન થવાની જરૂર છે.

પ્રભુ સર્વના નિયંતા હોવાથી અને સર્વના આત્મા હોવાથી પોતાની ઇચ્છાથી જે કરવાનું હશે તે કરશે. જ્યારે

આપણા વિચાર પ્રમાણે પ્રભુ કરવાના નથી, પણ પોતાની ઈચ્છાથીજ કરવાના છે તો પછી મનમાં લૌકિક કશો વિચાર શા માટે થવા દેવો જોઇએ, અને કદાપિ પ્રથમના અવશેષ નિવેદનના સ્મરણ હઠાવી કાઢવા.

આ રીતે બે શ્લોકથી મનમાં લૌકિક સંકલ્પ વિકલ્પો આવતા હોય તેને હઠાવી કાઢવાનો ઉપાય બતાવી લૌકિક ગતિ સંબંધીની ચિંતાનું નિવારણ કરવા ઉપાય બતાવ્યો છે.

હવે ત્રણ શ્લોકવડે બુદ્ધિનું શોધન કરી ચિંતા દૂર કરવા ઉપાય બતાવે છે.

सर्वेषां प्रभुसंबंधो न प्रत्येकमिति स्थितिः

अतोऽन्य विनियोगेऽपि चिंता का स्वस्य सोऽपि चेत्॥३॥

અર્થ—નિવેદન થયા પછી નિવેદન કરેલા તમામ પદાર્થને પ્રભુનો સંબંધ છે, ફક્ત જેણે નિવેદન કરેલ છે, તેનોજ જુદો સંબંધ નથી. જયારે એમજ છે તો પછી અન્ય વિનિયોગમાં પણ પોતાને શા માટે ચિંતા કરવી.

પોતાના મમતાવાળા તમામ પદાર્થનો પ્રભુ સાથે સંબંધ થયો છે તો પછી ધન દેહાદિ પ્રભુના વિનિયોગમાં આવે તે ઉપરાંત તે ધન દેહાદિ કળત્રાદિના વિનિયોગમાં પણ આવે તોપણ શા માટે ચિંતા કરવી કારણ કે તેમનો પણ પ્રભુ સાથે સંબંધ થયેલ છે એટલે પ્રભુ સંબંધી વ-સ્તુમાં પોતાનો વિનિયોગ થાય તે બીજાને પણ શ્રી પ્રભુ

સેવામાં લેવાની હોવાથી તેનું પર્યવસાન પણ પ્રભુ વિનિયો-
ગમાંજ થાય છે માટે ચિંતા ન કરવી.

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ॥
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैः तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

અર્થ—અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી જેણે આત્મનિવેદન
કરેલું છે તેને કશી ચિંતા કરવાની નથી, તો પછી જેણે
કૃષ્ણની સાથે પોતાના પ્રાણ જોડેલા છે તેને તો શી ચિંતા
કરવાની હોય?

ભક્તિમાર્ગમાં પ્રથમાધિકારીએ અજ્ઞાન કે જ્ઞાનથી નિવે-
દન કર્યા પછી તેનું અંતઃકરણ પ્રથમના અધ્યાસથી અન્ય વિષ-
યમાં પરોવાએલું રહે છે, છતાં ક્રમે ક્રમે પ્રભુ પ્રમેય બળથી
તેનું અંતઃકરણ અન્યમાંથી કાઢી પોતામાં લગાવશેજ, એમ
નિશ્ચય છે, તો તેમને પણ જ્યારે ચિંતા કરવા જેવું નથી,
તો જે ઉત્તમ ભક્તનું મન અન્ય વિષયમાંથી નિકળી જઈ
પ્રભુની સાથેજ પ્રાણો જોડાઈ ગયા છે, તેને તો કાંઇ ચિંતા
કરવાનો સંભવજ ક્યાંથી હોય?

નિવેદન કરેલું હોય એટલે ફક્ત આ જે છે તે આપનુ
છે એમ જણાવેલ હોય તે ત્યાર પછી તે વસ્તુ પ્રભુ લાયક
શુદ્ધ કરી ભોગવવા લાયક બનાવાય છે. તે અર્પણ કરવાના
પદાર્થો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે અર્પણ થાય છે.

(૧) દેહના સંબંધવાળા ધન વગેરે જડ પદાર્થો પ્રથમ અ-
ર્પણ થાય છે.

(૨) દેહ સંબંધી ચિત્તાત્મક સગાસંબંધી અર્પણ થાય એટલે તે પણ પ્રભુના છે, એમ જણાયેથી દીકરો જન્મતાં પ્રભુએ તેમની સેવામાં મદદ માટે આપ્યો, અને મરી જાય તો તેમણે પોતાની સેવા માટે ઉપાડી લીધો, એવો ભાવ થાય. અથવા તેમના પ્રત્યે પોતાના નથી એવો વૈરાગ થાય.

(૩) દેહ અર્પણ થાય એટલે દેહમાં પ્રભુ સેવા કરતાં લગારે આળસ ન આવે, અને દેહમાં કોઇ જાતનો અધ્યાસ રહે નહિ.

(૪) ઇંદ્રિયાધ્યાસ મટી ઇંદ્રિયોનું અર્પણ થાય, એટલે તમામ ઇંદ્રિયો પ્રભુ સેવામાંજ લાગે.

(૫) અંતઃકરણાધ્યાસ મટી અંતઃકરણ પ્રભુ લીલાનુંજ.ચિંતન કરે.

(૬) પ્રાણાધ્યાસ મટી પ્રાણો પ્રભુમાંજ તલ્લીન રહે.

तथा निवेदने चिंता त्याज्या श्री पुरुषोत्तमे ॥

त्रिनियोगेऽपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः॥५॥

અર્થ—આગલા શ્લોકોમાં કહેલ નિવેદન શ્રી પુરૂષોત્તમને વિષે થયું હોય તો અવસ્ય ચિંતા છોડવી. અન્ય વિનિયોગ છતાં પણ ચિંતા છોડવી કારણ કે હરિ પોતાથીજ સમર્થ છે.

જો નિવેદન પુરૂષોત્તમ સિવાય તેના વ્યૂહોમાં કે તેની વિભૂતિમાં થયું હોય તો તો પોતાની લૌકિક ગતિ કે વૈદિક ગતિ થવાની ચિંતા થાય કારણ કે વ્યૂહાદિનું સામર્થ્ય સ્વતંત્ર નથી. શ્રી પુરૂષોતમનું આપેલું સામર્થ્ય તેમનામાં છે તેથી તે જાતેજ નિર્ભય નથી તો બીજાને શી રીતે કરી શકે

માટે સર્વોપરિ શ્રીપુરૂષોત્તમજ ભક્તની તમામ ચિંતા હર-વાને શક્તિમાન છે માટે હરિ શબ્દ શ્રી પુરૂષોત્તમ પ્રત્યેજ વપરાય છે માટે તેમને નિવેદન કર્યા પછી ધનાદિનો અન્ય-વિનિયોગ થાય ત્યાં શ્લોકમાં કહેલ પ્રમાણે ભાવના કરી સર્વ ચિંતાનો ત્યાગ કરવો.

કામનાથી કરેલું તે તે કામના અધિષ્ઠાતા દેવ અંગીકાર કરે છે, અને તેનું ફળ સ્વર્ગ છે.

નિષ્કામ્ય કર્મમાર્ગથી અર્પણ કરેલ ક્રિયાત્મક પ્રભુ અંગીકાર કરે છે, અને તનું ફળ સત્યલોક સુધી છે.

શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનીએ અર્પણ કરેલ તથા મર્યાદા ભકતે અર્પણ કરેલ તે અક્ષરાત્મક પ્રભુ અંગીકાર કરે છે.

આ દેહ વગેરે સર્વ, પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ સ્વરૂપની સેવા કરવા દાસ રૂપેજ છે, એમ શુદ્ધ પ્રેમ ભાવવડે અર્પણ કરેલું તે પુરૂષોત્તમજ અંગીકાર કરે છે.

આવી રીતે ત્રણ શ્લોકથી બુદ્ધિમાં વિરૂદ્ધ ભાવના ન-આવવા દેવાથી બુદ્ધિનો વિકાર દૂર થઈ તેમાં પેઠેલી ચિંતાનો નાશ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે.

હવે ત્રણ શ્લોકથી ચિત્તના શોધનવડે ચિંતા તજ-વાનો ઉપદેશ છે.

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ॥
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताऽखिलाः ॥६॥

અર્થ--પુષ્ટિમાર્ગ(અનુગ્રહ માર્ગ)માં રહેલા હરિ લોકમાં અને વેદમાં સ્વાસ્થ્ય નહિ કરે, જેથી બધા ભક્તો સાક્ષી તરીકે થાઓ.

લૌકિકમાં કે વૈદિકમાં જે જે કાળે જે જે બને તે પ્રભુની ઇચ્છાથી બને છે, તે બાબતમાં પોતાને કાંઈ લાભ હાનિ નથી, એવી રીતે ચિત્તમાં નિશ્ચય કરી લૌકિક વૈદિક માંથી મમત્વનો ત્યાગ કરવાથી સાક્ષીની પેઠે થવાય છે.

અંતઃકરણની સ્થિતિ જો લૌકિકમાં રહે તો દુઃખાત્મક સંસાર ચાલુજ રહે, જો વૈદિક કામ્યકર્મમાં સ્થિતિ રહે તોપણ તેમજ થાય, વૈદિક નિષ્કામ્ય કર્મમાં અંતઃકરણની સ્થિતિ થાય એટલે છેવટ લક્ષ્યબિંદુ તેજ હોય તેથી પર કાંઇ નથી, એમ અંતઃકરણને લાગતું હોય તો તેને પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ ન થતાં છેવટ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થઈ કલ્પાંતે અક્ષરની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એવા અભિપ્રાયથી લૌકિક વૈદિકમાં અંતઃકરણની સ્થિતિ એટલે લક્ષ્યબિંદુ કૃપાળુ પ્રભુ નહિ થવા દે એમ અભિપ્રાય છે. પોતાનું લક્ષ્યબિંદુ પુરૂષોત્તમ પ્રાપ્તિ માટે છે, તો અંતઃકરણના અવશેષ અધ્યાસથી મનના સંકલ્પ વિકલ્પ લૌકિક કે વૈદિકમાં કોઈ કોઈ વખત થઈ જાય, તે ઉપરથી પોતાની સ્થિતિ માટે ચિત્તમાં ઉદ્વેગ કરવો ઘટતો નથી. કૃપાળુ પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખવો કે પોતાના લક્ષ્યબિંદુએ પહોંચાડશેજ.

આ રીતે ચિત્તમાં ભરાયેલ ચિંતા કાઢવાનો ઉપાય બતાવી હવે ચિત્ત પ્રભુ સિવાય બીજા વિષયનો નિશ્ચય કરેજ નહિ તે માટે સર્વોત્તમ ઉપાય બતાવે છે.

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरिच्छया ॥
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

અર્થ—ગુરૂની (સામાન્ય) આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રભુની સેવા કરવી, હરિની ઇચ્છાવડે (વિશેષ આજ્ઞા થતાં) ગુરૂઆજ્ઞાનો બાધ થાય તેમાં અડચણ નહિ. એ પ્રમાણે સેવાપર ચિત્ત રાખીને સુખે (આનંદમાં) રહેવું.

લૌકિક વૈદિકમાં ડોળાઇ ગએલું ચિત્ત પણ પ્રભુ સેવાથી ઠેકાણે આવી પ્રભુ સંબંધીજ નિશ્ચયવાળું થઈ જાય છે, અને જેમ જેમ પ્રભુ સંબંધમાં ચિત્ત લાગી રહેલું રહે છે, તેમ તેમ લૌકિક અને વૈદિક બાબતમાંથી ચિત્ત આપોઆપ છૂટી જઇ વ્યસન સુધી (ભક્તિવર્દ્ધિની ગ્રંથમાં બતાવ્યા મુજબ) પહોંચે છે. જ્યારે સેવામાં પૂરેપુરૂં ચિત્ત જોડાય છે ત્યારે પ્રભુની ભક્તના શુદ્ધ અંતઃકરણદ્વારા, સ્વપ્નદ્વારા દેહ સંબંધથી રહિત ફક્ત સેવોપયોગી વિશેષ આજ્ઞા થાય તે આજ્ઞા ગુરૂ આજ્ઞાને અનુકૂળ હોય અને કયારેક તેને બાધક એટલે પ્રતિકૂળતાવાળી હોય, તો પણ જો તે દેહાદિને લગતી ન હોય પરંતુ ફક્ત સેવોપયોગીજ હોય, તો શુદ્ધ અંતઃકરણ અને સ્વપ્નમાં થતી તેવી વિશેષ આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા કરવી.

પ્રભુમાં વ્યસન થયા પછી તો ચિંતાનો સંભવજ નથી ત્યાર પછી સુદૃઢ ભક્તિ થાય છે, એટલે ભગવાન સાક્ષાત્કાર થઇ જે આજ્ઞા કરે છે તે તે આજ્ઞાઓનું સેવન ચિંતા રહિતજ થાય છે.

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ॥
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिंतां तं त्यजेत् ॥८॥

અર્થ—સેવામાં ચિત્ત ઉદ્વેગ પામે તોપણ હરિ જેજે કરે છે તે તે તેમની લીલા છે, એમ માનીને ચિંતાને જલદી છોડવી.

ચિત્તજ પ્રભુ સેવામાં ઉદ્વેગવાળું રહેતું હોય તો કેમ કરવું? તે બાબતની ચિંતાનો ત્યાગ કેવી રીતે થાય, તે બાબત આજ્ઞા કરે છે કે લૌકિક પ્રતિબંધ પ્રયાસ કરવાથી મટે છે પરંતુ સેવામાં પ્રતિબંધ હોય તો તે બાબત કશો ઇલાજ કરવો નકામો છે, છતાં ચિંતા ન કરવી. સેવામાં ચિત્ત ઉદ્વેગવાળું રહેતું હોય તો એમ સમજવું કે પ્રભુને આપણી પાસે સેવા કરાવવી નહિ હોય, તે વખતે શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત અનુસાર જ્ઞાનમાર્ગમાં ચિત્ત પ્રફુલ્લિત રહેતું હોય, તો તેમાં ચિત્ત પરોવવું.

અંતઃકરણમાં જે ભગવત્કાર્ય કરવાથી આનંદ આવતો હોય તે દેહ સંબંધ વગરનું ભગવત્કાર્ય કરવું જોઇએ. નિબંધમાં ભક્તિપ્રકરણમાં કહેલ છે કે જેનાથી સેવા ન બનતી હોય,પરંતુ મનજ પૂરેપુરૂં ભગવાનમાં રહેતું હોય તેને પણ સાયુજ્ય મુક્તિ મળે છે, ને તેને પુરૂષોત્તમનું દાસત્વ સિદ્ધ થતું નથી. તો પોતે તે પ્રકારનો જીવ હશે અથવા બાકીનો લાભ ભવિષ્યમાં મળશે, એમ ચિત્તમાં નિશ્ચય કરી ચિંતા છોડવી.

આ પ્રમાણે બધી રીતે ચિત્તનું શોધન કરી ચિત્તમાંથી ચિંતા કાઢી નાંખવી, મતલબ કે જે જે પ્રકારે ચિંતા

ન રહે અને અંતઃકરણ પ્રભુ વિષયમાં લાગે તે તે કાર્યમાં ચિત્ત જોડવું.

હવે એક શ્લોકથી અહંકારનું શોધન બતાવે છે,

तस्मात् सर्वात्मना नित्ये श्री कृष्णः शरणं मम ॥
वदद्भिरेव सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

અર્થ—તેથી સર્વ પ્રકારે હમેશ श्रीकृष्णः शरणं मम એ અષ્ટાક્ષર મંત્ર સર્વ પ્રકારે બોલવાવડેજ હમેશાં રહેવું એવીજ મારી મતિ છે.

અહંકારના શોધનથી તેમાં રહેલી મમતાનો નાશ થવાથી દૈન્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તે દૈન્ય સર્વ મલીનતા તોડવાનું પરમ સાધન થઇ પ્રભુમાં ખરી પ્રીતિ જોડાવે છે.

ઉપર પ્રમાણે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારના શોધનથી ચિંતાનો નાશ થઈ દીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ખરી દીનતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ પ્રભુની અંગીકૃતિનો અનુભવ થાય છે. દીનતા પ્રાપ્ત કરવામાં અષ્ટાક્ષર મંત્ર ઘણોજ અસર કરનાર છે, કારણકે આ મંત્ર દીનતાનો જનક છે. દીનતા પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આ મંત્ર કાયમ જપવો, જેથી પ્રભુ વિના રહ્યું ન જાય તેવી દીનતા પ્રાપ્ત થઈ પ્રપંચની તદન વિસ્મારક અંતિમ વિરહ દશા થઇ પછી સ્વરૂપના સાક્ષાત્ દર્શનાદિ થાય છે.

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

॥ श्री आचार्यचरणकमलेभ्यो: नमः ॥

अथ अंतःकरणप्रबोध ग्रन्थ.

નવરત્ન ગ્રંથમાં ચિંતા છોડવા માટે અંતઃકરણ મધ્યેના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારનું પ્રથક્ પ્રથક્ શોધન કરી ચિંતાનો ત્યાગ કરવા ઉપદેશ બતાવ્યો છે. આ અંતઃકરણ પ્રબોધમાં સમગ્ર અંતઃકરણને સાવધાન કરી નવરત્નમાં બતાવેલ ઉપરાંત ચિંતા છોડવા માટે ખાસ ઉપદેશ છે.

अंतःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ॥
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

અર્થ—હે અંતઃકરણ મારૂં વચન સાવધાનતાથી સાંભળ. ખરી રીતે દોષ વગરનું કૃષ્ણથી બીજું દૈવ નથી.

અંતઃકરણ પ્રભુ સિવાય અન્ય વિષયમાં લાગેલું હોય, અથવા અલૌકિકમાં પોતાની ગતિ બાબત ચિંતામાં પડેલું હોય, તેને સાવધાન થઇ પોતાની શિક્ષા સાંભળવા માટે આજ્ઞા કરે છે.

ભક્તના અંતઃકરણ અમૃતવચનો સાંભળવા માટે જાગ્રત થઇ ઉત્સાહવાળાં થયા બાદ આપ આજ્ઞા કરે છે કે,–

ખરી રીતે દોષ વગરનું દૈવ શ્રીકૃષ્ણજ હોવાથી અંતઃ-

કરણમાં રહેલા અવશેષ (બાકી રહેલા) દોષો પૂર્ણ રીતે કાઢી નાંખવાને શ્રીકૃષ્ણથી અન્ય કોઇ દૈવ નથી. જીવ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દોષ કાઢવા પ્રયત્ન કરી શકે છે પણ તેવડે પૂરેપુરા દોષ નીકળી શકતા નથી, જેથી અવશેષ રહેલા દોષો ભક્તના ઉપર કરૂણા કરી પોતેજ નાશ કરે છે.

સ્વભાવ ઉપર પૂર્ણ વિજય ન થવાથી સ્વભાવ દોષને લીધે કેટલાક ભક્તોને પોતાની સ્થિતિ બાબતમાં ચિંતા રહેતી હોય, તેમની ચિંતા દૂર થવા માટે આપ આજ્ઞા કરે છે કે—

चांडालीचेद् राजपत्नि जाता राज्ञा च मानिता ॥
कदाचिदपमानेऽपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ ९ ॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ॥
का ममाऽधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

અર્થ—ચાંડાલ (ભંગીયણ) જો રાજપત્નિ થઇ, અને વળી રાજાએ માનિતી કરી, પછી કયારેક રાજાવડે અપમાન થયા છતાં પ્રથમની ચાંડાલી સ્થિતિથી શું ક્ષતિ (હલકાઇ) છે?

સમર્પણથી પહેલાં હું શું હમેશાં ઉત્તમતાથી રહેલો હતો! મારી શું અધમતા થયેલી છે કે જેથી પશ્ચાત્તાપ (ચિંતા) થાય ?

ચાંડાલીના દ્રષ્ટાંતથી કહે છે કે, પ્રભુની અંગીકૃતિ પહેલાં એટલે નામ (અષ્ટાક્ષર મંત્ર) અને નિવેદન (બ્રહ્મસંબંધ) થયા પહેલાં તારી સ્થિતિ ચાંડાલી બરોબર હતી, તેવી સ્થિ-

ત્તમાંથી નામ મંત્રથી રાજપત્ની સમ થઇ; અને બ્રહ્મ સંબંધ થયાથી માનિતી થઇ, એટલે પ્રભુની શ્રીઅંગની સેવા કરવા પૂર્ણ લાયક બનાવી.

પૂર્વના મલીન અધ્યાસનો પૂર્ણ નાશ ન થવાથી સેવામાં પ્રમાદ થવાથી અથવા અહંકાર થવાથી પ્રભુના તરફથી અપમાન થયું, એટલે સેવાથી પ્રતિબંધ થયો. આવા વખતે મન ચિંતામાં પડે, તો અંતઃકરણમાં જે મલીનતા રહેલી હોય તેમાં ઉલટો વધારો થાય, માટે તે વધારો ન થવા દેવા માટે આપ આજ્ઞા કરે છે કે પ્રથમની અવશેષ ચિંતાનો જે તે રીતે ત્યાગ કરવો, પરંતુ ચિંતાના નવા અંકુરો તો અંતઃકરણમાં નજ ફૂટવા દેવા, આવા વખતે એમ સમજવું કે પ્રભુએ અંગીકૃતિ કરી તે કાંઇ મારી લાયકી જોઇ કરી નહોતી, પણ આપે કૃપા કરીનેજ કરી હતી, તેવીજ રીતે આ પ્રતિબંધ પણ મારાપર કૃપા કરી પૂર્વના દોષોના નિવારણ માટેજ નાંખ્યો હશે એમ સમજવું.વળી પોતાની લૌકિકમાંજ ગુંથાઇ રહેવારૂપ પ્રથમની અવસ્થાની સાથે હાલની અવસ્થાની સરખામણી કરવાથી ચિંતારૂપ દોષનો અંતઃકરણમાં વધારો થવા પામતો નથી.

ચિંતા દોષરૂપ છે, પણ આવા વખતમાં વિરહ થાય એ તો પ્રભુની પુનઃ અંગીકૃતિ થવામાં બહુજ ઉપયોગી છે, માટે ચિંતા અને વિરહનો ભેદ યાદ રાખવો જોઇએ.

सत्यसंकल्पतो विष्णुर् नान्यथा तु करिष्यति ॥

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥४॥
सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ॥

અર્થ—વિષ્ણુ સત્ય સંકલ્પવાળા છે જેથી બીજે પ્રકારે નહિ કરે. જીવે તો સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણેજ હમેશાં કરવું. જો બીજી રીતે થાય તો સ્વામીદ્રોહ થાય. સેવકનો તો એજ ધર્મ છે, સ્વામી પોતાનો (સેવક પ્રત્યે) ધર્મ કરશે.

સ્વામી અને સેવકનો અરસપરસ ધર્મ બતાવે છે.

સ્વામી તો સેવકના ઉપર કૃપાયુક્ત છેજ, અને તેમનો સંકલ્પ (સેવકના પ્રત્યેના હિતકારી વિચાર) સત્ય છે, જેથી હમેશાં સેવકના હિતનીજ બાબત સ્વામી વિચારે છે, અહિતની બાબત કદી વિચારતા નથી એમ અંતઃકરણમાં જીવે ખાત્રી રાખી નિશ્ચિંત રહેવું.

હવે સેવકનું સ્વામી પ્રત્યે કર્તવ્ય બતાવે છે.—સેવકે તો સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે હમેશાં સેવા કરવી જોઇએ. સેવક પ્રત્યે સ્વામીની ગુરૂદ્વારા થયેલી સામાન્ય આજ્ઞા પોતાની (પ્રભુની) સેવામાં પ્રસન્ન મનથી તત્પર રહેવાની છે. આ ઉપરાંત અંતઃકરણદ્વારા અને સ્વપ્નદ્વારા પોતાના દેહસંબંધી ન હોય તેવી પ્રભુ તરફથી વિશેષ આજ્ઞા થાય તે વિશેષ આજ્ઞા પ્રમાણે તરત થવું જોઈએ, એમ ન થાય તો સ્વામીનો દ્રોહ (અપરાધ) થાય.

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गंगासागर संगमे ॥ ५ ॥
यापिपश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ॥

देहदेशपरित्यागः तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ॥

અર્થ—ગંગા અને સાગરના સંગમ ઉપર ઠાકુરજીની પ્રથમ જે આજ્ઞા થઇ, અને પછી મધુવનમાં જે બીજી આજ્ઞા થઇ તે અક્રનુમે દેહ અને દેશના પરિત્યાગ સંબંધી હતી. તે મારાવડે (પહેલાંની દૈવી જીવોના ઉદ્ધારરૂપ ભાગવતની સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાનવાળી તથા ખરી ભક્તિદર્શક ટીકા કરવાની આજ્ઞા થયેલી હતી, તેના પાલનના આવેશને લીધે) ન કરાઈ, અને ત્રીજી આજ્ઞા લોકગોચર પરિત્યાગ સંબંધી થઇ, ત્યાં શા માટે પશ્ચાત્તાપ (ચિંતા) કરવો. હું સેવક છું, બીજો નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજી પોતાનો દાખલો આપી ભક્તોએ ચિંતા ન કરવા ઉપદેશ આપે છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે પ્રભુ આજ્ઞાનું તરત પાલન થવું જોઇએ, જો તે પ્રમાણે ન થાય તો સ્વામીદ્રોહ થાય, પરંતુ પ્રભુએ કરેલી કોઇ પ્રથમની આજ્ઞાના પાલનમાં મન આવેશવાળું હોય, તે આજ્ઞાનું કાર્ય પુરૂં ન થયું હોય તેટલામાં બીજી આજ્ઞા થાય, તો પ્રથમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાના આવેશવાળું મન બીજી આજ્ઞાના પાલનના આગ્રહમાં ગફલતવાળું થઇ જાય, તો સ્વામીદ્રોહ થવા બાબત ચિંતા કરવી કે નહિ ? આવી શંકાના સમાધાન માટે વિચાર કરાય છે.

જો કે બંને આજ્ઞા પ્રભુની છે (પોતાના દેહસંબંધી લૌકિક સ્વાર્થની બાબત નથી, તેથી પાખંડનો સંભવ નથી.)

છતાં પહેલી આજ્ઞાની બાબત પૂર્ણ થયા અગાઉ બીજી આજ્ઞા થાય, તો એ જરૂરનું છે કે પહેલી આજ્ઞાનું પાલન પૂરૂં ન થયા છતાં તે કાર્ય અધૂરૂં મૂકી બીજી આજ્ઞાનું પાલન થવું જોઇએ. પણ ફક્ત પહેલી આજ્ઞાના પાલનમાં આવેશવાળું મન લૌકિક કાંઇપણ સ્વાર્થવગરનું હોવા છતાં બીજી આજ્ઞામાં ગફલતવાળું થઇ જાય, તો બીજી આજ્ઞાનું ભાન થતાંજ તેનું પાલન થવું જોઇએ, પણ થયેલા વિલંબ માટે ચિંતા તો નજ કરવી; કારણકે ચિંતા તો અંતઃકરણના વિષરૂપજ છે, માટે તેને અંતઃકરણમાં જગા ન આપવી. બીજી આજ્ઞાનું તરત પાલન ન થવાથી તે આજ્ઞા ફરીથી થાય, તે બીજી આજ્ઞાના પાલન માટે અંતઃકરણને સાવધ કરવા માટે છે, પણ દ્રોહરૂપે નથી. જો પ્રભુને સેવક પ્રતિ તિરસ્કાર થયો હોય તો તેવી રીતે બીજી આજ્ઞા પુનઃ કરતા નથી, પણ ઉપેક્ષાજ કરે છે. માટે તેવા વખતે અંતઃકરણ સાવધાન કરી બીજી આજ્ઞાનું પાલન કરવા તત્પર થવું, પણ ચિંતા ન કરવી.

लौकिकप्रभुवत् कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ॥

અર્થઃ—હે અંતઃકરણ! શ્રીકૃષ્ણ લાકિકપ્રભુની પેઠે ક્યારે પણ ન જોવા. ભક્તિવડે સર્વ સમર્પેલું છે તેથી તું કૃતાર્થ છે, માટે સુખી થા. (ચિંતા ન કર એમ આશ્વાસન કરે છે.)

લૌકિક પ્રભુ (રાજા, શેઠ, ધણી,) સેવક ઉપર અમુક પ્રસંગે ખુશ થાય છે અને પછી બીજે પ્રસંગે તેના પર ગુસ્સે

થઈ કાઢી મૂકે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કદી વિચારવું નહિ. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ અંગીકૃત જીવનો પછી તિરસ્કાર કરતા નથી. તેની ગફલત બદલ તેના પર અનુગ્રહ કરી તેનું મન અન્યમાંથી નિકળી પોતાના તરફ લગાડવા તેને દંડ દે છે, પણ તે દંડ અનુગ્રહરૂપજ છે.

જેને અંતઃકરણમાં સર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણજ છે, આ લોક અને પરલોકમાં કંઇ ઇચ્છિત નથી, તેમ કશામાં મમતા નથી, તમામ ઠાકુરજીને સ્નેહપૂર્વક સમર્પણ કરેલું છે, તે કૃતાર્થ છે. તને કોઇ કાળે ગમે તેવી સ્થિતિમાં ચિંતા કરવાની નથી.

प्रौढाऽपि दुहिता यद्वत् स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ॥

અર્થ—જે પ્રમાણે મોટી ઉમ્મરની દીકરીને (તેના માબાપ) સ્નેહથી સાસરે ન મોકલે, તો એમ અન્યથા કરવાથી વર નારાજ થાય છે, તે પ્રમાણે દેહ વિષે ન કરવું.

દીકરીના દૃષ્ટાંતથી શ્રીઆચાર્યજી ઉપદેશ આપે છે, કે આ દેહ ઉપર સ્નેહ રાખી તેને પ્રભુ કાર્યમાં જોડવામાં આળસ કરવી નહિ, જો આળસ કરવામાં આવે તો પ્રભુ નારાજ થાય, જેથી સેવકે પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો ન ગણાય. જો સેવક પોતાનો ધર્મ ન બજાવે તો સ્વામી દ્રોહ થાય, જેથી સેવક પરની કર્તવ્યતા પણ થયેલી ન જણાય તો તેમાં સેવકનોજ દોષ છે, માટે તેવો દોષ થઈ જાય તો તે દોષ જાણવામાં આવતાં તે બાબત ચિંતા ન કરતાં પોતાની ભૂલ તરત

સુધારી આળસ ન કરતાં દેહને પ્રભુ સેવામાં બરાબર રીતે જોડવો.

लोकवच्चेत् स्थिति मे स्यात् किं स्यादिति विचारय ॥९॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गा कथंचन ॥

અર્થ—જો લોકની પેઠે મારી સ્થિતિ હોય તો શું હોય, એ પ્રમાણે વિચાર કર. અશક્યમાં હરિજ શરણ છે, એમ સમજી કોઈ પ્રકારથી મોહ (ચિંતા) ને પ્રાપ્ત ન થા.

જ્યારે પ્રભુ તરફથી કાંઇ દંડ થાય, તે વખતે ચિંતા ન કરતાં વિચારવું કે પ્રવાહી જીવોની પેઠે મારી સ્થિતિ હોત તો મને પ્રભુએ આપેલ દંડની પણ કાંઈ સ્મૃતિ ન રહેતાં લૌકિક અનેક પ્રકારના સુખ દુઃખમાં મન દોરાયું હોત તો શી ગતિ થાત. એમ વિચાર કરી દંડ થવાથી પણ પોતાનું મન પ્રભુમાં વિષેશ રહ્યા કરતું હોય તેજ પ્રભુ અંગીકૃતિની ખાતરી છે, માટે ચિંતા ન કરતાં આનંદ સહિત અંતઃકરણ પ્રભુમાંજ જોડી રાખવું.

કદાચ સેવા કે કથાવાર્તા વગેરેમાં અંતઃકરણનું અશક્ય-પણું જણાય, તો હરિશરણની ભાવના અંતઃકરણમાં કાયમ રાખવી, અને નવરત્ન ગ્રંથના ૮ મા. શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચિત્તનું સમધાન કરવું, પરંતુ કોઇ રીત મોહ (ચિંતા) ને પ્રાપ્ત ન થવું.

કાંઈક પ્રભુની સ્મૃતિપૂર્વક અંતઃકરણમાં ફીકર થાય તે ચિંતા કહેવાય, અને જ્યારે અંતઃકરણમાં પ્રભુની તદન વિસ્મૃતિ થઈ ફીકર થાય, તે મોહ કહેવાય. મોહ ઉત્તર રૂપ

છે અને ચિંતા પૂર્વરૂપ છે, માટેજ ગમે તે બાબતમાં ચિંતા ન થવા માટે નવરત્ન અને અંતઃકરણ પ્રબોધ ગ્રંથમાં બોધ છે. કારણ કે અંતઃકરણમાં ચિંતા પ્રવેશ કરવા ન પામે તો પછી મોહ થવાનો સંભવજ ન રહે.

इतिश्री कृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिततां व्रजेत् ॥ ११॥

અર્થ—એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના દાસ શ્રીવલ્લભના ચિત્તપ્રતિ કહેલ હિતકારી વચન સાંભળીને ભક્ત નિશ્ચિંતપણાને પામે.

પ્રભુ પ્રત્યે દાસપણાથી રહેનારને કોઇ પ્રકારથી ચિંતા કરવાની નથી, એમ બતાવવા માટે અહિં શ્રીમહાપ્રભુજી પોતે પોતાને માટે શ્રીકૃષ્ણના દાસ એવું વિશેષણ આપે છે.

ચિંતાનો નાશ થાય એવાં આ હિતકારી વચનો છે. ચિત્તમાંથી જ્યારે ચિંતાનો પૂર્ણ નાશ થાય, ત્યારે અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે. પ્રસન્ન અંતઃકરણથીજ દાસ ધર્મ બજાવાય છે. દાસ ધર્મ બજાવતાં કોઇ પણ પ્રકારનો અવિદ્યાજનક અધ્યાસ રહેતો નથી, ત્યારે સ્વામી સેવક પ્રત્યે બજાવવાના તમામ ધર્મો બજાવે છે, ત્યારે સેવક કૃતકૃત્ય બને છે, માટે દાસધર્મ ન ચૂકાય, એવી રીતે હમેશાં સાવધાન રહેવું જોઈએ.

આ અંતઃકરણપ્રબોધ ગ્રંથ પોતાના અંતઃકરણને ઉદ્દેશી ભક્તો માટે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ કરેલો છે.એમ આસપાસના સંજોગો જોતાં તથા પ્રાચીન ટીકાગ્રંથો જોતાં જણાય છે.

समाप्त.

श्रीकृष्णाय नमः

श्री आचार्यचरणकमलेभ्यो नमः

॥ अथ विवेकधैर्याश्रय ग्रन्थः ॥

विवेक धैर्यें सततं रक्षणीये तथाश्रयः ॥

અર્થ—હમેશાં વિવેક, ધૈર્ય તથા આશ્રય રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.

વિવેક.

विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥ १ ॥

અર્થ—વિવેક તો હરિ સર્વ પોતાની ઇચ્છાથી કરશે.

પ્રથમ વિવેક—પ્રભુ હરિ છે, એટલે ભક્તનાં દુઃખ અને પાપના હરનાર છે, તેવા દયાળુ પ્રભુ પોતાની ઇચ્છાથી જે કરવું હશે તે કરશે. આમ મનમાં ભાવના રાખવી એ પ્રથમ વિવેક છે.

આ જગતમાં જે કાંઈ બને છે તે પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે બને છે. માણસો દેવો કે દૈત્યો પોતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાંઈ પણ કરવાને સમર્થ નથી. જ્યારે આમ છે તો પોતાના અહંકારપણાથી મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરવાથી કાંઇ થઇ શકતું નથી, માટે મનને પ્રભુથી બહિર્મુખ કરવું ન જોઇએ. એમ આ પ્રથમ વિવેકથી સમજવાનું છે.

प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ॥
सर्वत्र तस्य सर्वंहि सर्वसामर्थ्यमेवच ॥ २ ॥

અર્થ—પ્રાર્થના કરી સ્વામીના અભિપ્રાયમાં સંશય કરવાથી શું હોય ? સર્વ ઠેકાણે સર્વ પ્રભુનુંજ છે, અને સર્વ સામર્થ્ય પણ પ્રભુનુંજ છે.

બીજો વિવેક—જ્યારે ભગવાન પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેજ કરે છે, તો ભગવાનની પાસે કશી પ્રાર્થના (માગણી) શામાટે કરવી જોઈએ, નજ કરવી જોઇએ; કારણ કે પ્રભુ પ્રાર્થનાથી કાંઇ આપતા નથી, પણ જે આપવું ઘટે છે, તે પોતાની ઇચ્છાથીજ આપે છે. જે આપે છે તે વગર માગેજ આપે છે, પ્રાર્થનાની કશી ઇચ્છા રાખતા નથી. જન્મ્યા પહેલાં માતાના સ્તનમાં દૂધની તૈયારી રાખવા કોણે માગણી કરી હતી. તેમજ બાળ અવસ્થામાં પોતાના રક્ષણ માટે માબાપ કે બીજાના મનમાં પોતાનાપણાની ભાવના થવા માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કોણે અને ક્યારે કરી હતી. એતો બધું પ્રભુજ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે; તેમજ મરણ માટે કોઇ પ્રાર્થના કરતું નથી, છતાં તે પણ પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણેજ વગર માગે આવે છે. આવી રીતે જ્યારે પ્રાર્થના કશા ઉપયોગની નથી તો પ્રાર્થના નજ કરવી એમ સમજવું એ બીજો વિવેક છે.

ત્રીજો વિવેક—પ્રાર્થના કરવાથી કાંઇ મળતું નથી, પણ ઉલટો અધર્મ થાય છે. જે અંતર્યામી નથી, આપણા મનની વાત જાણવાને અશક્ત છે તેને આપણા મનની વાત જ-

જણાવવા માટે પ્રાર્થના કરાય, પરંતુ તે દ્વારણથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી સંભવતી નથી, કેમકે પ્રભુ તો અંતર્યામી છે. આપણા મનમાં શી શી ઇચ્છા છે, તે અંતર્યામી પ્રભુ બધું જાણે છે, પરંતુ આપણી ઇચ્છા આપણા લાભની છે કે ગેરલાભની છે, યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે, તે સમજવાની આપણી શક્તિ નથી, છતાં મનમાં જે સંકલ્પ વિકલ્પ ઉઠે તે સંબંધી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરીએ તે પ્રમાણે પ્રભુ કાંઇ આપે નહિ. અવિદ્યા રૂપી દોષથી કરેલી પ્રાર્થનાથી તો પ્રભુ અંતર્યામી નથી એવો દોષ આપણા અજ્ઞાનપણાને લીધે આવી જાય છે. પ્રાર્થના કરવાથી આવો દોષ આપણે જાણી બુઝી મૂકતા નથી, છતાં પ્રાર્થના કરવાથી એ દોષ થાય છેજ.

વળી પ્રાર્થના કરવાથી તે કરતાં પણ બીજો વધારે મોટો દોષ થાય છે, આપણી પાસે કોઇ વાઘરી, નાનકસાંઇ, સીધી વગેરે ભીખ માગવા આવે છે, તે વખત તેની પ્રાર્થના પ્રમાણે આપવાની આપણી ઇચ્છા હોતી નથી, છતાં તે બહુવાર માગી, કળકળાટ કરી આપણને સતાવે છે, તેથી આપણે કાયર થઇ તેને કાંઇક આપી કાઢીએ છીએ. આપણે તેને જે કાંઇ આપીએ છીએ, તે કાયરતાને વશ થઇ આપણી ઇચ્છા ઉપરાંત આપીએ છીએ. પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાથી આપણે આપણા જેવા પ્રભુને કાયર માનીએ છીએ. એ બીજો દોષ પણ પ્રભુ ઉપર મૂકયાના આપણે ગુનેગાર થઇએ છીએ.

પ્રભુ સત્ય સંકલ્પવાળા છે, તેમના ઉપર આપણે પ્રાર્થના વડે તે અભિપ્રાય ફેરવશે, એમ શંકાવાળા થઇએ, તેથી ઉપર જણાવ્યા તેવા બે દોષવાળા થઇએ છીએ, એમ જ્યારે આપણા અંતઃકરણમા ઠસે છે, ત્યારે નિશ્ચય કરીએ છીએ કે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી એ મહા દોષ-છે. આવી સમજણ રૂપ ત્રીજો વિવેક છે.

ચોથો વિવેક—સર્વ ઠેકાણે પ્રભુનું સર્વ છે અને પ્રભુ સર્વ સામર્થ્યવાન છે, માટે આપણને જે કાળે જે ઘટિત હશે તે સર્વ આપશેજ. તે બાબતની કશી ઇચ્છા કે ચિંતા મનમાં કરવી નહિ. આમ સમજવુ તે ચોથો વિવેક છે.

જો કોઇ વસ્તુની ઇચ્છાજ કરવી નહિ, તો પછી મન કયા કામમાં રોકવું ? ગીતાજીમાં કહેલ છે કે મન કર્મ ક્યા વિના રહેતુંજ નથી. મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ થયાજ કરે છે, તે શી રીતે બંધ થાય ? આના ઉપાય માટેજ કહેલું છે કે— મનને પ્રભુ વિષયમાં જોડવું, એટલે લૌકિક સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં આવશે નહિ પરંતુ તેને બદલે પ્રભુ વિષયના સંકલ્પોજ મનમાં આવશે, જેથી તે સંકલ્પો મન પ્રભુ તરફ વાળવામાં મદદ કર્તા થશે.

अभिमानश्च संत्याज्य स्वाम्यनत्व भावनात् ॥
विशेषतश्चेदाज्ञा स्याद् अतःक णगोचरः ॥ ३ ॥
तदा विशे गत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् ॥

અર્થ—સ્વામીના આધીનપણાની ભાવનાથી વાસના સહિત અભિમાનનો ત્યાગ કરવો. પ્રભુ અંતઃકરણગોચર છે. તેથી જો દેહ સંબધીથી જૂદી પ્રભુ સંબંધી વિશેષપણાથી આજ્ઞા થાય તો તની મ વના કરવી.

પાંચમો વિવેકઃ—આપણે સ્વતંત્ર નથી, પરતંત્ર છીએ. આખું જગત પરતંત્ર છે. પરતંત્ર કોઇ અભિમાન કરવું એ મહાદોષ છે. પ્રભુ સર્વના સ્વામી છે. આપણે સ્વામીને આધીન છીએ, માટે સ્વામીની ઈચ્છાને અનુકૂળ રહેવું એ આપણો ધર્મ છે. આપણા ધર્મમાં રહેવા માટે સ્વચ્છંદ રીતે મનને કોઇ બીજા રસ્તે જવા દેવું ન જોઈએ. મન સ્વચ્છંદથી બીજે જાય અને આ મેંજ કર્યું, હું આમ કરી નાખું, એ રીતે મનમાં આવે તેનું નામ અભિમાન છે, માટે સ્વામીના આધીન-પણાથી અભિમાનનો ત્યાગ કરવો એ પાંચમો વિવેક છે.

પ્રભુના દાસ આખું જગત્ છે, પણ બધા પ્રભુનું દાસ-પણું સ્વીકારતા નથી, જેથી તેઓને દાસ ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. દાસના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ પડી શકે, તે સમજવું જરૂરનું છે.

(૧) કેટલાક ઉત્તમ સેવકો એવા હોય છે કે સ્વામી (શેઠ) ની ઈચ્છા સહજ જાણી જઈ તેમની આજ્ઞાની વાટ ન જોતાં તેમની સેવામાં પૂરેપૂરા તત્પર રહે છે. આવા સેવકો તેજ ખરા સેવકો છે.

(૨) સાધારણ સેવકો શેઠની આજ્ઞા થાય ત્યારે સેવામાં લાગી શકે તેવા હોય છે. તેઓ પોતાના મનની ઉકલતથી

આજ્ઞા થયા પહેલાં કાંઇ કરવા જેટલા ચાલાક હોતા નથી. તેમને હમેશને માટે સામાન્ય આજ્ઞા કરેલી હોય તો તે સામાન્ય આજ્ઞા પ્રમાણે કરે જાય છે, પણ પોતાની બુદ્ધિની ઉકલતથી સમય પ્રમાણે કે આગળ પાછળનો વિચાર કરી કાર્ય કરવામાં તેઓ પાછળ હોય છે. આવા સેવક આજ્ઞાંકિત સેવક કહેવાય છે.

(૩) કેટલાક હલકા સેવકો શેઠની સામાન્ય કે વિશેષ આજ્ઞાઓ પ્રમાણે મનની નાખુશીથી પણ દબાણને લીધેજ કાર્ય કરે છે, પણ મનમાં કાંઈ ઉમંગ રાખતા નથી. આવા સેવકો તે તાબેદાર સેવકો છે.

આ ત્રણમાંથી આપણે કયા પ્રકારમાં છીએ તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. આ ત્રણમાં એક તરીકે પણ આપણે છીએ, એમ દાવો કરી શકીએ તેમ નથી. આપણે હજુ પ્રભુના દાસ થવાને માટે યોગ્યજ નથી, જેથી અભિમાની અને પ્રભુની ઈચ્છાની પ્રતિકૂળ થનાર તરીકે હજુ તો ઓળખાઈએ છીએ. જેથી તે બાબતની હમેશાં કાળજી રાખી પ્રભુના સેવક બનવા માટે જેમ બને તેમ પ્રભુ ઈચ્છાને અનુકૂળ થવું જોઇએ.

છઠ્ઠો વિવેક—ઉપર જણાવી ગયા તેવા ઉત્તમ સેવકના અંતઃકરણમાં પ્રભુનો આવેશ થાય છે. તેવા શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રભુની વિશેષ આજ્ઞા થાય છે. એ વિશેષ આજ્ઞા દેહ અને તેના અંગભૂત (સગાસંબંધી) થી ભિન્ન હોય છે. એવી પ્રભુ સેવોપયોગી વિશેષ આજ્ઞા થાય, તે

પ્રમાણે કરવા તત્પર રહેવું, એ છઠ્ઠો વિવેક છે.

જ્યારે અંતઃકરણમાં દેહ સંબંધી સંકલ્પ વિકલ્પ ન થતાં પ્રભુ સંબંધીજ સંકલ્પો થાય, ત્યારે તે શુદ્ધ અંતઃકરણ થયું કહેવાય, તેવા અંતઃકરણમાં સામાન્ય આજ્ઞા ઉપરાંત પ્રભુ સેવોપયોગી સંકલ્પ થાય તે વિશેષ આજ્ઞા જાણવી. ઉપર પ્રમાણે તદ્દન શુદ્ધ અંતઃકરણ ન થયું હોય એવા સાધારણ ભક્તના અંતઃકરણમાં પણ ક્વચિત પ્રભુસ્મૃતિ થતાં અંતઃકરણ તેટલીવાર શુદ્ધ થયેલું હોય, તે વખતમાં ઉપર પ્રમાણે વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણે કરવા તત્પર થવું.

आपद्गत्यादि कार्येषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ॥ ४ ॥
अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् ॥

અર્થઃ—આપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તે વગેરે વખતે સર્વથા કાર્યમાં હઠનો ત્યાગ કરવો. સર્વ ઠેકાણે ધર્મ અને અધર્મનું દર્શન કરી અનાગ્રહ રાખવો.

सातमो विवेक—આપત્તિ વખતમાં કાર્યમાં હઠનો ત્યાગ કરવો.

(૧) **ભગવત્કાર્યઃ**—સામગ્રી વગેરેનો નિયમ બાંધ્યો હોય તેવી નાણાં સંબંધી બાબતમાં આપત્તિ વખતે હઠ છોડી દેવો. પ્રભુ તો જે ભાવપૂર્વક અર્પણ કરે છે તેજ રચક છતાં ગ્રહણ કરે છે. ભાવ વગરનું વિશેષ થતાં ગ્રહણ કરતા નથી. હઠ કરવાથી દેવું થઇ સાખ બગડવાથી મન વિક્ષેપ પામી ભાવહીન થાય, માટે હઠનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો.

(૨) **વૈદિક અને સ્માર્ત કાર્ય**:—ભગવત કાર્યમાં હઠ ન કરવો, ત્યારે આ કાર્યમાં હઠ ન કરવાની બાબતમાં વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

ધન સંબંધી આપત્તિ હોય ત્યારે તો ઉપર પ્રમાણે કરવું, પરંતુ દેહ સંબંધી આપત્તિ હોય, ત્યારે તો સર્વ કાર્ય ન થઇ શકેજ. તે વખતે શૌચ (બાહ્ય આચાર)ના નિયમો પણ ન જળવાય એ સ્વાભાવિક છે. હઠ કરી શૌચના નિયમો પાળવા જાય તો થોડી મુદતની આપત્તિ વિશેષ લંબાય, અને ભગવત્કાર્યમાં વિશેષ અંતરાય પડે.

કાર્યમાં હઠનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, પરંતુ ગમે તેટલી આપત્તિ છતાં ભાવનામાં કાંઇ પણ ત્યાગ કરવાનું સમજવાનું નથી. શરીરની આરોગ્યતા બગડવાથી અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરી શરીર સુધારવાની ભાવના કરવી, કે અન્યદેવ પાસે કે પ્રભુ પાસે આરોગ્ય માટે પ્રાર્થના કરવી એથી વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયનો ત્યાગ થાય છે, માટે તેવી ભાવનાની બાબતમાં તો અવશ્ય હઠ (દ્રઢતા) રાખવોજ જોઇએ.

आठमो विवेकः—ધર્મ અને અધર્મની સરખામણી કરીને સર્વ ઠેકાણે અનાગ્રહ રાખવો.

ધર્મ (ફરજ) ના કાર્યો જેવા કે સત્ય, દયા, પરોપકાર વગેરે કાર્યોમાં સર્વ ઠેકાણે ધર્મ અને અધર્મની સરખામણી કરીને જેમાં ધર્મ વધતો હોય તે કાર્યો કરવાં અને જે કાર્યમાં અધર્મ વધતો હોય તે કાર્યો ન કરવાં.

બધા ધર્મો (કાર્ય રૂપે કરવાની ફરજો) લૌકિક સ્વાર્થમાં અંધ થઇ અધર્મ ન કરવા માટેજ ફરજ રૂપ છે, પણ કેવળ પરોપકાર બુદ્ધિથી તો ધર્મ અને અધર્મનું અવશ્ય દર્શન કરીનેજ અનાગ્રહી થવાની જરૂર છે.

તેમજ ભગવત્કાર્ય વૈદિક કાર્ય, અને સ્માર્ત કાર્યમાં કાળનો સમભાગ પાડવો કે કેમ ? તેવી બાબતમાં આ વિવેક આધારે સમજવું જોઈએ કે શ્રેષ્ઠ બાબતમાં પ્રથમ આગ્રહ રાખવો, તે કાર્ય સંપૂર્ણ થઇ રહ્યા બાદ બીજું કાર્ય કરવું. ભગવત્ કાર્ય માટે વૈદિક કાર્યમાં હાનિ થાય. તેમજ વૈદિક કાર્ય માટે સ્માર્તકાર્યમાં હાનિ થાય તેનો વાંધો નહિ. લૌકિક કાર્યનો તો નિયમ રખાયજ નહિ, તે તો અણછૂટકેજ કરવાનું છે.

विवेकोयं समाख्यातो धैर्यं तु विनिरूप्यते ॥ ९ ॥

અર્થ:—આ વિવેક પ્રખ્યાત છે, હવે ધૈર્યનું વિશેષે કરીને નિરૂપણ કરાય છે.

ધૈર્ય.

त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृते सर्वतः सदा ॥

અર્થ:—મરણ પર્યંત સર્વ પ્રકારથી હમેશાં ત્રણ દુઃખનું સહન કરવું, તેને ધૈર્ય કહે છે.

ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ.

(૧) આધિભૌતિક દુઃખ—દેહ સંબંધી દુઃખ. આ દેહ અને દેહ સંબંધી સગાવહાલાના દુઃખવડે જે જે આધિ (મનનું દુઃખ) વ્યાધિ (શરીર સંબંધી દુઃખ) અને

ઉપાધિરૂપ (માની લીધેલું) દુઃખ થાય છે તે બધું દેહ સંબંધી દુઃખ સહન કરવું.

(૨) **આધ્યાત્મિક દુઃખ**—ઇંદ્રિય સંબંધી દુઃખ.. કામાદિવડે જે દુઃખ દેહ સંબંધી દુઃખ ઉપરાંતનું મનમાં થાય છે તે. આ દુઃખ કામાદિકને નિયમમાં રાખવાની કચાશથી થાય છે.

આધિભૌતિક દુઃખ અને આધ્યાત્મિક દુઃખ બંનેમાં મનના દુઃખની વ્યવસ્થા એમ સમજવી કે દેહાધ્યાસથી જે દુઃખ મનમાં થાય તે આધિભૌતિક દુઃખ, અને ઇંદ્રિયાધ્યાસથી મનમાં જે દુઃખ થાય તે આધ્યાત્મિક દુઃખ સમજવું.

(૩) **આધિદૈવિક દુઃખ**—પ્રભુ તરફથી પ્રતિબંધાદિક થવાથી થતું દુઃખ. પ્રભુ સેવામાં આગળ વધવામાં પ્રભુ ઇચ્છા ન હોવાથી અનેક પ્રકારના પ્રતિબંધ નડે તેથી જે દુઃખ થાય તે.

મનમાં કેવી ભાવના રાખી આ દુઃખો સહન કરવાં ? તે કહે છે.

तक्रवद्देहवद् भाव्यं जडवद् गोपभार्यवत् ॥६॥

અર્થ:—આધિભૌતિક (દેહ સંબંધી) દુઃખમાં તક્ર (છાશ) ની પેઠે ભાવના રાખવી, આધ્યાત્મિક (ઇંદ્રિય સંબંધી) દુઃખમાં જડભરતના જેવી ભાવના રાખવી. અને આધિદૈવિક પ્રતિબંધાદિકમાં ગોપભાર્યાના જેવી ભાવના રાખવી.

(૧) છાશમાં મમત્વપણાની બુદ્ધિ રહેતી નથી તેમ આ દેહમાં પણ મમત્વપણાની બુદ્ધિ ન રાખવી.

(૨) ભરતજીને પરોપકાર કરતાં છતાં હરણીના બચ્ચામાં મમતા થવાથી હરણ યોનિમાં જન્મ લેવો પડયો હતો, પછી જ્યારે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ થયો ત્યારે પ્રભુ કૃપાના બળે પાછલા જન્મોનું ભાન રહેવાથી કોઈનો સંગ ન કરવાનો નિશ્ચય કરી જડ (માટી, પત્થર વગેરે) ની પેઠે પડયા રહેતા હતા, ઈંદ્રિયોના વિષયોથી પૂર્ણ વૈરાગ્યવાન હતા, જેથી ભૂખ વગેરે પણ બાધા કરી શકતી નહિ. તેવી ભાવનાથી ઈંદ્રિય સંબંધી આધ્યાત્મિક દુઃખ સહન કરવું.

(૩) પ્રભુ તરફથી પ્રતિબંધાદિ દુઃખમાં જેમ અંતર્ગ્રહગતા ગોપીજનોને કામ ભાવથી પ્રભુને મળવાની ઇચ્છા હતી, જેથી પ્રભુએ તેમને તેમના સંબંધીદ્વારા મળવામાં પ્રતિબંધ કર્યો. તે પ્રતિબંધનું દુઃખ તેમને ભાસવા લાગ્યું. અને પછી પ્રભુ મળવામાં વિલંબ થતાં વિરહ તાપ એવો પ્રગટ થયો કે તે વિરહતાપદ્વારા કામ ભાવ વગેરે સકામ વૃત્તિઓ ભસ્મ થતાં તેમનો પ્રાકૃત દેહ પડી ગયો, અને નિષ્કામ થઇ પ્રભુના ચર્ણાવિંદમાં પહોંચી. તે પ્રમાણે પ્રતિબંધાદિ દુઃખમાં દેહાંતે હું નિશ્ચય કૃતાર્થ થઇશ એવી બુદ્ધિથી વિરહનો અનુભવ કરતાં કરતાં પ્રભુના સ્વરૂપમાં નિષ્કામપણાથી ચિત્ત જોડવું.

જે ગોપિકાનો નિર્ગુણ દેહ હતો તેમને ભગવાન પ્રત્યે

જવામાં પ્રતિબંધ ન નડયો, અને ત્યાં ગયા બાદ પ્રભુએ પાછા જવા આજ્ઞા કરવા છતાં પાછા વળવાની બુદ્ધિ ન કરતાં ધૈર્યથી ભક્તિમાર્ગ અનુસાર ઉત્તર દીધો. તે પ્રમાણે આપણે પણ વિલંબથી થતું દુઃખ સહન કરી નિરવધી સ્નેહથી નિયમપૂર્વક પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેવાથી પ્રભુ ફળ દેશેજ, એવી દૃઢતા રાખી દુઃખને સહન કરવું.

આથી દેહાધ્યાસ, ઇંદ્રિયાધ્યાસ અને અંતઃકરણાધ્યાસ છોડવાનો આગ્રહ રાખવાની આજ્ઞા કરેલી છે.

प्रतिकारो यदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेत्
भार्यादीनां तथान्येषामसतश्चाक्रमे सहेत् ॥७॥

અર્થ—દુઃખનો સામો ઉપાય પ્રભુ ઇચ્છાથી મળી આવે તો આગ્રહી થવું નહિ. ભાર્યાદિનો, બીજાનો તથા અસત્ માણસોનો અતિક્રમ સહન કરવો.

દેહનાં દુઃખમાં ભગવદીચ્છાથી જે બને છે તે ઠીક બને છે. એવા અંતઃકરણના વિવેકબળથી–કંઈ ઔષધ સહજ મળી આવે તો તે ન ખાવાનો આગ્રહ કરવો નહિ. દેહના દોષ મટતાં પ્રભુસેવામાં દેહ વહેલો ઉપયોગી થાય એવી ભાવનાથી ઓષધો ખાવામાં વાંધો નથી, પણ અંતઃકરણને વિશેષ દોષવાન બનાવે તેવા અગ્રાહ્ય ઓષધ ખાઈ રોગ મટાડવાની ઇચ્છા કરવા કરતાં આ દેહ પડે તેની ચિંતા નહિં એવો આગ્રહ પણ અવશ્યનો છે.

દેહ સંબંધી સ્ત્રીપુત્રાદિક તથા કહેવાતાં સગાવહાલાં

તેમની અવિદ્યાના વિશેષપણાથી આપણું અપમાન કરે, તો તેમનાપર વારંવાર ક્રોધ કરવો નહિ. કારણકે તેઓ ઘણાં હોય જેથી આપણને વારંવાર ક્રોધ આવવાથી ક્રોધના સં-સર્ગથી અંતઃકરણમાં આસુરાવેશ થઈ જાય. તેજ પ્રમાણે બીજા જ્ઞાતિના જન સાથે અથવા વ્યવહારમાં અનેક મા-ણસો સાથે પ્રસંગ આવે તેમાં પ્રસંગવસાત્ તેઓ આપણું અપમાન કરે, તે પણ ક્રોધનો આવેશ ન આવવા દેવા માટે સહન કરવું. તેમજ અસત પુરૂષોનો સ્વભાવ બીજાની ચેષ્ટા કરવાનો હોય છે, અને સત પુરૂષ દુઃખી થાય તેવા ઉપાયમાં તેઓની પ્રવૃત્તિ હોય છે. આવા અસત પુરૂષનાં અપમાન પણ સહન કરવાં. કારણ કે તેવા અસત પુરૂષની સાથે વારંવાર ક્રોધ થાય તો વિશેષ આસુરાવેશ થાય માટે તેમનાથી દૂર રહેવું, પણ તેમના અપમાનથી ક્રોધ ન કરવો.

દેહાધ્યાસ કરતાં અંતઃકરણાધ્યાસ છોડવો વધારે કઠણ છે માટે આ શ્લોકમાં અંતઃકરણાધ્યાસ છોડવા બાબત વિશેષ કહેલું છે. હવે પછીના શ્લોકમાં તેજ મુજબ ઇંદ્રિયાધ્યાસ છોડવા વિશેષ આજ્ઞા કરી છે.

स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ॥
अशूरेणापि कर्त्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥ ८ ॥

અર્થ:—પોતાના લૌકિક સ્વાર્થ માટે કાયા અને મન-વડે ઇંદ્રિયોના કાર્યોને છોડવાં, અને તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી

અશૂરપણાવડે ત્યાગ ન થઇ શકે, ત્યાં સુધી પોતાના અ-
સામર્થ્યની ભાવના કરવી.

આંખ કાન, જીભ વગેરે ઇંદ્રિયો પોતપોતાના ઘણા
કાળના અભ્યાસને લીધે અનેક રીતે પાછી વાળતાં અને
પ્રભુની તરફ લગાડવાની મહેનત કરવા છતાં પોતાના
અધ્યાસને છોડવામાં અસમર્થતા બતાવે છે, જેથી તેને
બળાત્કારથી અભ્યાસમાંથી એકદમ પાછી વાળતાં તેઓ
ખરી રીતે પાછી વળતી નથી, જેથી પાછળથી પાખંડ
થવાનો સંભવ રહે છે, માટે વૈરાગ્ય અને સંતોષ બરાબર
થાય તેવો પ્રયાસ ચાલુ રાખવો, અને ત મુદ્દત દરમ્યાન
અહર્નિશ એવી ભાવના રાખવી કે આ ઇંદ્રિયોને પોતાના
કાર્યોમાંથી પાછી વાળવાને પોતાનું અંતઃકરણ હજુ જોઇએ
તેવું શક્તિમાન થયું નથી, જેથી ઇંદ્રિયો આહાર વિહાર-
માંથી હજુ શાંત થઇ નથી. એમ ભાવના કરી ઇંદ્રિયો
વિષયોમાંથી શાંત થવાના દરેક પ્રયત્ન અને સત્સંગ, અંતઃ-
કરણનો અને ઇંદ્રિયોનો અધ્યાસ મટે ત્યાં સુધી નિયમસર
ચાલુ રાખવા.

अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् ॥
एतत्सहनमत्रोक्तमाश्रयोऽतो निरूप्यते ॥ ९ ॥

અર્થઃ—વિવેક અને ધૈર્યની બાબત મનની દુર્બલ-
તાને લીધે રાખવી અશક્ય જણાય, ત્યાં એવી ભાવના
રાખવી કે હરિ સર્વ દુઃખહર્તા છે, તેમના આશ્રયથી સર્વ

થશે. એ પ્રમાણે ધૈર્યની હકિકત કહી. હવે આશ્રયનું નિરૂપણ કરાય છે.

બરાબર રીતે વિવેક અને ધૈર્ય અંતઃકરણમાં સ્થિર કરવાને જીવ પોતાના સામર્થ્યબળથી અશક્ત છે, તેથી દરેક જીવને હરિના આશ્રયથીજ તે સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં સુધી અન્યનો આશ્રય રહે છે ત્યાં સુધી મન વિવેક, અને ધૈર્યને રસ્તે ચાલતુંજ નથી. કારણકે પ્રભુ સિવાય ધૈર્ય આપવાને કોઈ સામર્થ્યવાન નથી. શાસ્ત્રમાં અનેક દેવો અને ભક્તોની વાતો આવે છે, તે કથામાં જ્યારે જ્યારે દેવો અને ભક્તોને અધૈર્યનો પ્રસંગ આવે છે તે તે વખતે પ્રભુના આશ્રયથીજ ધૈર્યની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. જેથી વિવેક અને ધૈર્યની પ્રાપ્તિ માટે પ્રભુનો આશ્રય પ્રથમ જોઇએ, તે આશ્રયનું નિરૂપણ હવે કરાય છે.

આશ્રય.

ऐहिके पारलोके च सर्वत्र शरणं हरिः ॥

અર્થઃ—આ લોકમાં અને પરલોકમાં સર્વ સ્થળે હરિ મારૂં આશ્રય સ્થાન છે એમ ભાવના રાખવી.

હરિ સિવાય બીજાં તમામ સ્થાન ભયાનક છે. આ ભૂલોકમાં મનની દરેક સ્થિતિ ભયવાળી છે એતો સ્પષ્ટ છે, પરંતુ પરલોક એટલે ભૂલોકથી ચડીઆતા ભુવર્લોક,સ્વર્લોક (સ્વર્ગ) મહર્લોક, જનલોક, તપલોક, અને સત્યલોક સુધી તમામ લોક વધતા ઓછા ભયવાળા છે, માટે તે બધા

લોકમાં આપણી સ્થિતિ ઇચ્છવા લાયક નથી. ફક્ત હરિનોજ આશ્રય ઇચ્છવા જોગ છે. હરિનીજ છાયાની ભાવના કરવી, અને તે ભાવના હરિએ અંગીકાર કરી, (તદીયપણાથી આપણો અંગીકાર કર્યો) તો પછી ગમે તે સ્થળમાં અને ગમે તે કાળે કશો ભય નથી.

ભયકારક પ્રસંગો કયા કયા આવવા સંભવ છે, કે તેવા પ્રસંગામાં વિશેષે કરી હરિ શરણ વિચારાય તે પ્રસંગો કહે છે.

दुःखहानौ तथा पापे भये कामार्थपूरणे ॥ १० ॥
भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ॥
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥
अहंकारकृतेचैव पोष्यपोषणरक्षणे ॥
पोष्यातिक्रमणेचैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥
अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वार्थे शरणं हरिः ॥
एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥

અર્થ—(૧) દુઃખ થાય તેવી હાનિમાં, (૨) પાપમાં, (૩) ભયમાં, (૪) ઇચ્છિત અર્થપૂરણમાં, (૫) ભક્તદ્રોહમાં, (૬) ભક્તિના અભાવમાં, (૭) ભક્તોવડે અતિક્રમ થાય તેમાં, (૮) અશક્યમાં અથવા (૯) સુશક્યમાં સર્વથા હરિ આશ્રયસ્થાન છે, (૧૦) અહંકાર કર્યો હોય તેમાં, (૧૧) પોષ્યવર્ગના પોષણ તથા રક્ષણમાં, (૧૨) પોષ્યવર્ગ અતિક્રમણ કરે તેમાં, (૧૩) તથા શિષ્યવર્ગ અતિક્રમણ કરે તેમાં, (૧૪) અલૌકિક

મનની સિદ્ધિમાં, ઉપરની બધી બાબતમાં તથા બીજા સર્વ અર્થમાં હરિશરણની સદા ચિત્તમાં ભાવના કરવી, અને વાણી વડે કીર્તન કરવું.

(૧) **દુઃખ થાય તેવી હાનિમાં**—માણસને પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કોઇ કોઈ પ્રકારની હાનિ દુઃખ ઉત્પન્ન કરતી નથી. જેને જે પ્રકારની હાનિથી મનમાં દુઃખ થાય તેવી હાનિમાં ચિંતા થાય છે, જેથી લૌકિકમાં પડી જવાનો ભય રહે છે, માટે તેવી દુઃખકર્તા હાનિમાં પ્રભુશરણની ભાવના કરવી, અને વાણીવડે પ્રભુશરણનું કીર્તન કરવું. તેજ પ્રમાણે નીચેની બાબતોમાં પણ ભાવના અને કીર્તન કરવું.

(૨) **પાપમાં**—હરકોઈ પ્રકારનું પાપ થઇ જાય તેમાં, (જાણીબુઝીને કરેલા પાપમાં બીજાને છેતરવારૂપ દંભથી જે હરિશરણ ફક્ત મુખે ઉચ્ચારાય તે પાખંડમાં ગણાય છે.)

(૩) **ભયમાં**—હિંસક પ્રાણીઓ, અસત પુરૂષો તથા રાજ્ય ભય વગેરેમાં

(૪) **કામાર્થપૂરણમાં**—મનની ધારણા પ્રમાણે કામ થયું હોય તેમાં અહંકારવૃત્તિ ન થવા માટે હરિશરણ વિચારવું. **કામાદ્ય પૂરણે** એવો પાઠ હોય તો, કામ વગેરેના અપૂરણમાં.

(૫) **ભક્ત દ્રોહમાં,**—ભક્ત આપણો દ્રોહ કરે અથવા ભક્તનો આપણાથી દ્રોહ થઈ જાય તેમાં.

(૬) **ભક્તિના અભાવમાં,**—ભક્તિ ન બની શકતી હોય તેમાં.

ભક્તાવડે અતિક્રમ થાય તેમાં—ભક્ત તિરસ્કાર કરે ત્યારે સામાનો દોષ જોઈ મન ક્રોધયુક્ત ન કરતાં પોતાનો દોષ વિચારવો.

(૮) **અશકયમાં,**–કોઈ પણ અશકય બાબતમાં.–(તે બાબત ન થવાથી અસંતોષ ન રાખતાં હરિશરણ યાદ કરવું.)

(૯) **સુશકયમાં**—સહેલથી જે બાબત બને તેમાં અહંકારવૃત્તિ ન કરતાં હરિશરણ યાદ કરવું.

(૧૦) **અહંકાર કરેલો હોય તેમાં**—અહંકાર કર્યો હોય તે વખતે જો હરિશરણ સંભારાય તો અહંકારનો નાશ થાય છે, અને અહંકાર થવાથી જે આસુરાવેશ થયો હોય તે પણ નાશ પામે છે.

(૧૧) **પોષ્યના પોષણમાં અને રક્ષણમાં**—પોષણ કરવા યોગ્ય જે સ્ત્રીપુત્રાદિક, તેમના પોષણમાં અહંકાર વૃત્તિનો ત્યાગ કરી હરિશરણ સંભારવું.

(૧૨) **પોષ્યવર્ગ અતિક્રમ કરે તેમાં**—પોષ્યવર્ગ આપણા કહેવા પ્રમાણે ન વર્તે ત્યારે તેનાપર ક્રોધ થઇ મન આસુરાવેશવાળું થઈ જાય, તેમ ન થવા માટે હરિશરણ વિચારવું.

(૧૩) **શિષ્યવર્ગ અતિક્રમકરે તેમાં**–ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે શિષ્ય ન વર્તે તો તે વખતે ગુરૂ ક્રોધ કરે, તો શિષ્યનું બગડે, માટે ક્રોધ ન કરતાં શરણભાવના કરવી.

(૧૪) **અલૌકિક મનની સિદ્ધિમાં**–અલૌકિક બાબતની મનમાં સિદ્ધિ થઇ હોય તે વખતે માન આવી જાય છે, જેમ રાસલીલામાં ગોપીજનોને માન થઇ જવાથી પ્રભુ અંતર્ધાન થઈ ગયા હતા.

આ અને બીજી દરેક બાબતમાં હરિશરણની ચિત્ત ભાવના કરવી, અને વાણીવડે હરિશરણનું કીર્તન કરવું.

ઉપરની બાબતોમાં તો હરિશરણથી ભયમુક્ત થવાય છે, પરંતુ નીચે બતાવેલી ત્રણ બાબત તો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવાની છે.

अन्यस्य भजनं तत्र स्वतोगमनमेव च ॥
प्रार्थनाकार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

અર્થ:—હરિ સિવાય બીજાનું ભજન, અને ત્યાં પોતાથી ગમન કરવું (જવું), અને કાર્ય માત્રમાં અન્યની પ્રાર્થના આ ત્રણ વાનાં વિશેષે કરી ત્યાગ કરવાં,

આ ત્રણે બાબત એટલી ભયાનક છે કે ત્યાં હરિ શરણની ભાવનાનો સંભવજ નથી, એટલુંજ નહિ પણ પ્રથમની હરિશરણ ભાવના કાંઈ થયેલી હોય તે પણ આ ત્રણ પૈકી એક પણ દોષવડે નાશ પામી જાય છે, માટે આ ત્રણે વિશેષે કરી ત્યાગ કરવાં.

અત્રે અન્ય આસક્તિવાળાને એવી શંકા થાય છે કે શ્રીમહાપ્રભુજી પણ અન્ય સ્થળોએ પધારેલા છે અને તેમનાં દર્શન પણ કરેલાં છે તો આપણે પણ કેમ ન જવું, અને દર્શન કેમ ન કરવાં? આ શંકા શરૂઆતમાં થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ તે નિર્મૂળ છે, કારણ કે શ્રીમહાપ્રભુજીનું પ્રાગટ્ય તો દૈવી જીવોના કલ્યાણને માટે છે, માટે આપણા જેવા અન્ય સ્થળોમાં ભટકતા હોય, તેમનાપર કરૂણા કરી તેમને રસ્તે ચડાવવા માટે અન્ય સ્થળોએ પધારવું થયેલું છે.

શિવજી ઠાકુરજીના અનન્ય ભક્ત છે, અને જ્યોતિર્લિંગમાં સાક્ષાત્ પધારેલા છે, તો તેવા સ્થળમાં દૈવી જીવોના ઉદ્ધાર માટે અને માયાવાદનો નિરાશ કરવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી પધારેલા ત્યારે અનન્યભક્ત જે શિવજી તેમનું સન્માન કરવા રૂપ અરસપરસ મળવું થયેલું છે. કોઇ જગોએ તેમનું પૂજનરૂપ દર્શન કરેલ નથી માટે ઉપરની પણ બાબતોનો અવશ્ય ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા છે.

વળી દૈવી આસક્તિવાળા એમ સવાલ ઉઠાવે છે કે, શ્રીકૃષ્ણને સાથે લઇ નંદજી અંબાજી ગયા હતા. એ હકીકત ભાગવતમાં છે, તો આપણે કેમ ન જવું? તે બાબત એમ સમજવાનું છે કે નંદજીને પ્રભુપર પૂર્ણ પ્રેમ હોવા છતાં મનમાં અન્ય આસક્તિ અવશેષ રહેલી તેથી અંબાજી ગયેલા, પણ તે અન્યાશ્રયના દોષની શિક્ષા તેજ વખત નંદજીને થઇ હતી. તે દોષની શિક્ષારૂપે નંદજીને અજગર ગળી

ગયો તે વખતે ઠાકુરજીનું શરણ સંભારવાથી ઠાકુરજીએજ તેમને તેનાથી છોડાવ્યા. તે હકીકત પણ તેજ અધ્યાયમાં છે, તેથી જણાશે કે અન્યાશ્રય મહા બાધક છે.

આ વિષે વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાને બીજા દરેક ગ્રંથોમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે; જેથી મનનું બરાબર સમાધાન થશે.

अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥ १५ ॥

અર્થ—અવિશ્વાસ ન કરવો કેમકે તે સર્વ પ્રકારે બાધ કરનાર છે. બ્રહ્માસ્ત્ર અને ચાતકની ભાવના કરવી. જે પ્રાપ્ત થાય તે વડે અહંકાર વગરના થઇ પ્રભુસેવા કરવી.

હરિની શરણાંગતિ સિદ્ધ થશે કે નહિ એવું મનમાં ઢચુપચુ ન રાખવું. કારણ કે તેવું ઢચુપચુપણુંજ સિદ્ધિમાં બાધક છે. બ્રહ્માસ્ત્ર ઉપર રાવણને અવિશ્વાસ આવવાથી હનુમાન તેથી છૂટા થઇ ગયા હતા; અને ચાતકને વિશ્વાસ છે, તો મેઘ જડ છતાં તેની કામના પૂર્ણ કરે છે, તૃષામુક્ત કરે છે, તો હરિ ઉપર વિશ્વાસ હોય તો શરણાંગતિ સિદ્ધ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે.

વ્યાવૃત્તિ રહિત થઇને અથવા બે પહોર વ્યાવૃત્તિ કરવા છતાં હરિમાં ચિત્ત રાખીને ભગવત ઇચ્છાથી જે પ્રાપ્ત થાય, તે વડે મમતા વગરના થઇ પ્રભુસેવા કરવી. સેવા છોડી વિશેષ મેળવવા વધારે વખત વ્યવહારમાં પ્રયત્ન કરવો નહિ,

यथा कथंचित् कार्याणुच्चावचान्यपि
किंवा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेत् हरिम् ॥ १६ ॥

અર્થ—ઉચ્ચ એટલે ઉંચા (વૈદિક), અને અવચ એટલે હલકા (લૌકિક) કાર્યો સહેજસાજ મમતા રાખ્યા વિના કરવા. બહુ કહેવા વડે શું, દરેક બાબતમાં હરિના શરણુની ભાવના કરવી.

મમતા એક હરિસેવામાંજ રાખવી. બીજા કાયો પોતાની ગતિરૂપ નથી એમ જાણી જે કર્યા વગર ન ચાલે તે કરવાં. વૈદિક કાર્યો સેવાના અનવસરમાં નિષ્કામપણાથી કાઇ મમતા રાખ્યા વગર કરવાં. પ્રભુના શરણથી ઉત્તમ સ્થાન એકે નથી માટે હૃદયમાં તેની ઉત્તમતા રાખી લૌકિક વૈદિક-કાયો સહેજસાજ કરવાં, આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રભુ સેવા છોડીને વૈદિકકાર્યો ન કરવાં કેમકે ભક્તિનું મુખ્ય પણું અને વૈદિકનું ભક્તિની સરખામણીમાં ગૌણપણું છે.

एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम्
कलौ भक्त्यादि मार्गाहि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥१७॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે સર્વને હમેશાં હિતકારી આશ્રય બાબત કહ્યું. કળિયુગમાં ભક્તિ જેમાં પ્રથમ છે એવા સન્-માર્ગો દુઃસાધ્ય એટલે મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય તેવા છે, એમ મારી મતિ છે. એ પ્રમાણે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે.

આ કળિકાળમાં સન્માર્ગોમાં રૂચિ થવીજ મુશ્કેલ છે,

પણ રૂચિ થયા પછી બીજા માર્ગોમાં જેજે મુશ્કેલીઓ અને પાછા પડવાનો ભય છે તે ભક્તિ માર્ગમાં નથી, માટે ભક્તિ માર્ગને બધી રીતે સર્વોત્તમ જાણી તેમાંજ મન જોડવું.

——:o:——

શ્રી વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રંથનો ટુંકમાં સાર.

विवेक—

(૧) હરિ સર્વ પોતાની ઇચ્છાથી કરશે.

(૨) પ્રભુની પ્રાર્થના ન કરવી.

(૩) પ્રભુની પ્રાર્થના કરવામાં બે મોટા દોષ થાય છે.

(૪) સર્વ પ્રભુનું છે, પ્રભુ સર્વ સામર્થ્યવાન છે.

(૫) અભિમાનનો ત્યાગ કરવો.

(૬) અંતઃકરણમાં દૈહિકથી ભિન્ન વિશેષ આજ્ઞા થાય તેમાં તત્પર રહેવું.

(૭) આપત્તિ વખતે કાર્યમાં હઠનો ત્યાગ કરવો. પણ ભાવનામાં દૃઢતા રાખવી.

(૮) ધર્મ અને અધર્મની સરખામણી કરી સર્વ ઠેકાણે અનાગ્રહ રાખવો.

धैर्य—

(૧) અ-દેહ અને દેહના સંબંધીના દુઃખમાં તક્ર (છાશ) ની ભાવના કરવી.

આ-ઇંદ્રિય સંબંધી દુઃખમાં જડભરતની ભાવના કરવી.

ઙ–પ્રતિબંધાદિ દુઃખમાં અંતર્ગ્રહગતા ગોપી-
જનની ભાવના રાખવી.

(૨) ભગવત ઇચ્છાથી દુઃખનો ઉપાય મળે તો આગ્રહ ન કરવો તેમજ સ્ત્રી વગેરેનો અતિક્રમ સહન કરવો.

(૩) ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોને છોડવાં ન છૂટે તો ત્યાં સુધી પોતાના અસામર્થ્યની ભાવના કરવી.

(૪) ન થઇ શકે તેમાં હરિથી શરણભાવના રાખવી.

आश्रय—

(૧) સર્વ સ્થળે હરિની શરણાંગતિ રાખવી.

(૨) અનેક ભયકારક પ્રસંગોમાં હરિશરણ યાદ કરવું.

(૩) હરિ સિવાય અન્યનું ભજન, પોતાથી ત્યાં જવું, અને અન્યની પ્રાર્થના કરવી, એ ત્રણેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો.

(૪) અવિશ્વાસ ન કરવો.

(૫) લૌકિક વૈદિક કાર્યો મમતા રાખ્યા વગર સહેજ-સાજ કરવાં, મુખ્ય તો પ્રભુ સેવા સંબંધી કાર્ય કરવું.

समाप्त.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ अथ श्रीकृष्णाश्रयग्रन्थ.

વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રંથમાં વિવેક, ધૈર્ય, અને આશ્રયનું સ્વરૂપ કહ્યું. આશ્રયમાં દરેક શક્ય અને અશક્ય બાબતમાં હરિનું શરણ વિચારવાનું કહેલું છે.

હરિ એટલે ભક્તના ત્રિવિધ દુઃખને હરનાર, એવો અર્થ થાય છે. પરોપકારી માણસ અને દેવો પણ દુઃખને હરી શકે છે, તેમજ દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્તા, અને કર્મ એ છની શુદ્ધિથી પણ દુઃખ નાશ પામે છે, તો હરિ શબ્દથી શું સમજવું, એમ શંકા થાય, તે મટાડવા માટે કહે છે કે હરિ શબ્દથી શ્રીકૃષ્ણજ સમજવા. કારણ કે દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છની શુદ્ધિ માટેજ શંકા છે, તો તેઓથી ત્રિવિધ દુઃખ મટી નિર્ભય શી રીતે થવાય. તેમ તે છએની બરાબર શુદ્ધિ સત્યુગ જેવા વખતમાં કદાપિ હોય છતાં તે પૂર્ણ નિર્ભય બનાવી શકતા નથી. વળી ગમે તેવો સમર્થ માણસ ભયયુક્તજ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ દેવો પણ નિર્ભય નથી તો બીજાને નિર્ભય શી રીતે કરી શકે, થાટે આ જગતના આદિ કારણ અને સર્વને ભયમાં રાખનાર એક શ્રીકૃષ્ણજ વાસ્તવિક રીતે નિર્ભય છે. જેથી શ્રીકૃષ્ણજ હરિસ્વરૂપથી બિરાજે છે. તેમનોજ આશ્રય કર્તવ્ય

છે, તે બાબત આ કૃષ્ણાશ્રયગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુ-જીએ આજ્ઞા કરેલી છે.

આ શ્રીકૃષ્ણાશ્રયગ્રંથનો પાઠ શ્રીકૃષ્ણની સાન્નિધ્ય(સમીપ)માં કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થાય છે.

બીજા માર્ગમાં જેમ પોતાના ઈષ્ટનાં દર્શન વખતે પ્રાર્થના કરી પોતાને અને પોતાના કુટુંબને નીરોગી રહેવા, ધનવાન થવા કે બીજી રીતે સુખી થવાની માગણી કરતાં સાંભળીએ છીએ, તેમ આ પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા વૈષ્ણવોએ તેવી માગણી ન કરતાં શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થવા માટે આ કૃષ્ણાશ્રયગ્રંથનો પાઠ શ્રી ઠાકુરજીની સાન્નિધ્ય (સમીપ)માં કરવો, એમ છેવટ આજ્ઞા કરેલી છે.

હવે કૃષ્ણાશ્રયસ્તોત્ર શરૂ થાય છે.

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ॥

पाखंडप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

અર્થ—ખલ (ઉપરથી સારો દેખાય, અને અંદર દુષ્ટ હોય તે.) ધર્મવાળા કલિયુગમાં સર્વ માર્ગ નષ્ટ થઇ ગયા, અને લોકમાં પાખંડનો પ્રચાર થયો છે, તેમ છતાં શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

શ્રીકૃષ્ણ સિવાય સર્વ કાળને આધીન છે માટે શ્રી-કૃષ્ણને મળવાના માર્ગ સિવાયના તમામ માર્ગ પણ કાળ-દોષથી દોષવાળા થાય છે. આ કલિકાલ સર્વ કાલમાં કનિષ્ઠ છે, જેથી કર્માદિ સર્વ માર્ગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ ગયું છે.

જો કે આ કર્માદિ માર્ગો સત્યયુગ જેવા શુદ્ધ કાલમાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હોય, તે વખતે પણ તેમનાથી સાધારણજ શ્રેય થાય છે, પણ આ કલિકાલમાં તો કર્માદિ માર્ગોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બિલકુલ નષ્ટ થઇ જવાથી તેને અનુસરનારા લોક પાખંડમાં પ્રવૃત્તિવાળા થયેલા છે. આવા વખતમાં તો વિશેષે કરી કલ્યાણને માટે શ્રીકૃષ્ણજ ગતિ છે.

શ્રીકૃષ્ણ કાળના પણ કાળ હોવાથી તેમના ભક્તને કાળદોષ લાગતો નથી. સર્વ કાળમાં શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત બરાબર રીતે ઉત્તમશ્રેય મેળવી શકે છે. જો કે સત્યયુગ જેવા શુદ્ધ કાલમાં ટુંકી દૃષ્ટિવાળાને માટે સાધારણ નિત્ય થવાના કર્માદિ માર્ગો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મળી આવવાથી તે સત્યયુગમાં તેમનું સાધારણ કલ્યાણ થાય છે, પરંતુ આ કલિકાલમાં તો તે માર્ગો પણ નષ્ટ થઈ ગયા છે, એટલે બધાના શ્રેય માટે ફક્ત સર્વકાલમાં અબાધિત ફક્ત શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રયજ અવશેષ છે.

म्लेच्छाक्रांतेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ॥
सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिमम ॥ २ ॥

અર્થ—શુદ્ધ ગણાતા દેશો પણ મ્લેચ્છથી વિંટાઇ ગએલા છે તેથી તે બધા પાપના સ્થાનરૂપ થયા છે, વળી સત્ પુરૂષને પીડા થતી હોવાથી સર્વ લોકસમૂહ વ્યગ્ર થઇ ગયો છે, તેવા વખતમાં શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

જેમ કાલનું શુદ્ધપણું નથી, તેમજ શુદ્ધ દેશો પણ રહ્યા નથી, જે શુદ્ધ દેશો ગણાતા, અને જ્યાં સંતપુરૂષો શાંતિમાં રહી શકતા હતા તેવા શુભ દેશો પણ મ્લેચ્છોથી વિંટલાઇ ગયેલા છે, જેથી તે દેશો પણ પવિત્ર ન રહેતાં પાપના સ્થાનકો થયા છે, તે કારણથી હાલ સત્પુરૂષોને કોઇ સ્થળમાં શાંતથી રહેવાનું નથી જેથી સામાન્ય લોકોનાં મન પણ વ્યગ્ર થયાં છે. કારણ સ્વધર્માદિક આચરણ કરનારને પીડા થતી દેખવામાં આવવાથી સાધારણ લોકોને ધીરજ રહેતી નથી, આવી રીતે દેશની પણ અશુદ્ધિ થયા છતાં વિશુદ્ધ સ્થાનરૂપ શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો. એટલે મારૂં અંતઃકરણ અન્ય સર્વમાંથી નીકળી શ્રીકૃષ્ણમાંજ લાગો અને નિર્ભય બનો.

હવે અર્થનું નષ્ટપણું બતાવે છે.

गंगादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवात्रतेष्विह ॥
तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

અર્થ—ગંગા વગેરે ઉત્તમ તીર્થો પણ દુષ્ટો વડે વિંટાઇ ગયેલાં છે, માટે અર્થરૂપ તીર્થોનું દેવતાઇ સ્વરૂપ તિરોહિત થઇ ગયું છે, આવા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

આધિભૌતિક અર્થ (દ્રવ્ય) દાનવડે કુલની શુદ્ધતા કરવામાં ઉપયોગી છે. તેમજ આધ્યાત્મિક અર્થ તીર્થસ્વરૂપ છે,

તે પાપોને ભસ્મ કરી અંતઃકરણ શુદ્ધ બનાવે છે, પણ દુષ્ટોવડે વિંટાઇ ગયેલા ગંગાદિ ઉત્તમ તીર્થોનું દેવતાઇ સ્વરૂપ તિરોધાન થઈ જવાથી તે તીર્થોમાં કાયમ માટે દેવતાઈ સ્વરૂપ ન બિરાજતું હોવાથી (જળરૂપ આધિભૌતિક સ્વરૂપ બહારનો મેલ ધોવામાં ઉપયોગી છે, પણ) અંતરનો મેલ ધોઇ અંતઃકરણ શુદ્ધ બનાવી શકતું નથી. ફક્ત સત્પુરૂષ પ્રત્યેજ તીર્થોનું દેવતાઈ સ્વરૂપ આવિર્ભાવ પામે છે, માટે તીર્થના પણ તીર્થસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાંજ મારી બુદ્ધિ લાગો.

હવે કર્તાનું નષ્ટપણું બતાવે છે.

अहंकारविमूढेषु सत्सुपापानुवर्तिषु ॥
लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

અર્થ:—સતપુરૂષો (પંડતો) પણ અહંકારમાં વિશેષ મૂઢ થએલા છે. પાપી પુરૂષને અનુસરવાવાળા થયા છે, અને લાભ અને પ્રતિષ્ઠાને અર્થેજ તેમનો પ્રયત્ન છે. તેવા વખતમાં શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

અંતઃકરણની શુદ્ધતાવાળો પુરૂષ મળવો હાલ ઘણો દુર્લભ છે, લોકમાં સત ગણાતા હોય, પરંતુ તેઓ ખરી રીતે સત હોતા નથી. અમે બધામાં શ્રેષ્ઠ છીએ, વગેરે આપવડાઈના વિચારો અને કથનવડે અહંકારમાં વિમૂઢ થવાથી પોતાની યોગ્યતાનું ભાન રહેતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન હોવાથી પંચપર્વ આવધામાં ગું-

થાએલા હોય છે. વળી તેઓ પાપી પુરૂષને અનુસરનારા હોય છે, તેમના તરફથી પોતાને દ્રવ્ય વગેરેનો લાભ અને માન મળવાની લાલસાવાળા હોવાથી તેમને અનુસરનાર હોય છે. તેમનું પારમાર્થિક કાર્ય દેવપૂજન વગેરે પણ લૌકિક દ્રવ્ય, લાભ અને માનને માટે પ્રયત્નવાળું હોય છે, જેથી કર્મમાર્ગમાં કર્ત્તાની પણ વિશુદ્ધતા બિલકુલ નથી. જેથી સર્વ જગતના કર્તા શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

હવે મંત્રનું નષ્ટપણું બતાવે છે.

अपरिज्ञाननष्टेषु मंत्रेषु व्रतयोगीषु ॥
तिरोहितार्थदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

અર્થ—મંત્રનું પરિજ્ઞાન ન હોવાથી, વ્રતાદિકનો યોગ ન હોવાથી, વળી અર્થ અને દેવતા તિરોધાન થવાથી મંત્ર નષ્ટપ્રાય થઇ ગયા છે. તેવા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

વૈદિક અને તંત્રોક્ત એ બંને જાતના મંત્રનું તાત્પર્ય, તેમનું ફળ, અને તેમના દેવતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી તે મંત્રો બહુધા નષ્ટ થઇ ગયા છે.

વૈદિક મંત્ર–ગુરૂકુલમાં વાસ કરવો, બ્રહ્મચર્યાદિક વ્રતો રાખે, અને શૂદ્રની સમીપમાં ન ભણે, એ વગેરે નિયમ રાખે તોજ મંત્રનું ફલ મળે, પરંતુ તે નિયમ રહ્યો નથી, માટે વૈદિક મંત્રો પણ ફલસાધક નથી.

તંત્રોક્તમંત્ર–તાત્પર્યનું જ્ઞાન ન હોવાથી, તેના અર્થ

અને દેવતાનું તિરોધાન થઈ જવાથી તે પણ ફલસાધક નથી માટે શ્રીકૃષ્ણનોજ આશ્રય કર્તવ્ય છે.

હવે કર્મનું નષ્ટપણું બતાવે છે.

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ॥
पाखंडैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

અર્થ—અનેક પ્રકારના વાદવડે સર્વ કર્મ અને વ્રતાદિક નષ્ટ થઈ ગયાં છે, અને (વાદીનો) પ્રયત્ન માત્ર પાખંડને ચલાવવા માટેજ છે, તેવા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

અમુક કર્મ કે વ્રત આ રીતે થાય એમ એક કહે, બીજો બીજી રીતે થાય એમ કહે, ત્રીજો વળી ત્રીજી રીતેજ કહે. એ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારના વાદથી કર્મ અને વ્રતાદિકનું ખરૂં સ્વરૂપજ તિરોધાન થઇ ગયું, એટલુંજ નહિ પણ તે અનેક પ્રકારના વાદમાં દુરાગ્રહ વધી કર્મવ્રતાદિકના બાના હેઠળ પાખંડમાંજ પ્રયત્નવાળા થએલા છે.

સર્વત્ર આવી સ્થિતિ છતાં શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રયજ સર્વ રીતે કલ્યાણકારી છે.

આ રીતે કાલ, દેશ, દ્રવ્ય, કર્ત્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છથી આ સમયમાં તો કલ્યાણનો કશો સંભવ નથી, માટે તેમાં ચિત્તની વૃત્તિ ન ખુંચવા દેતાં શ્રીકૃષ્ણનોજ આશ્રય રાખવો. સર્વ કરતાં શ્રીકૃષ્ણનું મહાત્મ્ય વધારે છે, એમ અંતઃકરણની ખાત્રી થાય તોજ આગ્રહપૂર્વક આશ્રય સિદ્ધ

થાય, માટે એક શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણનું નામ મહાત્મ્ય અને એક શ્લોકથી સ્વરૂપ મહાત્મ્ય બતાવે છે.

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवेस्थितः ॥
ज्ञापिताखिलमाहात्म्यःकृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

અર્થ—અજામિલાદિના દોષનો નાશ કરનાર અનુભવમાં રહેલા છે, અને તે વડે જેમણે પોતાનું અખિલ માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે, તે શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

આ શ્લોકમાં પ્રભુનું નામ માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે. ભાગવતમાં સ્કંધ ૬ ઠામાં અધ્યાય ૧ થી ૩ લગી અજામિલ આખ્યાન છે, તે ઉપરથી પ્રભુ નામના મહિમાની મુખ્યતા આપણને જણાય છે. અધમમાં અધમ માણસ હોય છતાં પ્રભુના નામ કીર્તનવડે પાપ નાશ થઇ કૃતાર્થ થાય છે. પ્રભુના નામ કીર્તન વડેજ કૃતાર્થ થયાના બીજા ઘણા દૃષ્ટાંતો ભાગવતાદિમાં છે. તે ઉપરથી પ્રભુના નામ સ્મરણથીજ સંપૂર્ણ રીતે કલ્યાણ થવાની ખાત્રી છે, માટે શ્રીકૃષ્ણનોજ આશ્રય કર્તવ્ય છે.

હવે પ્રભુના સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય બતાવાય છે.

प्राकृताः सकलादेवा गणितानंदकं बृहत् ॥
पूर्णानंदो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

અર્થ—સકલ દેવો પ્રાકૃત છે અને બૃહત (અક્ષરબ્રહ્મ) ગણિતાનંદ છે, શ્રીહરિ પૂર્ણાનંદ છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

નરકના જીવ કરતાં આ લોકના જીવની સ્થિતિ ચડી-યાતી છે, આ લોકમાં માણસ સર્વમાં ચડીયાતા છે, માણસ કરતાં ઉપરના લોકમાં વસનાર દેવો ચડીયાતી સ્થિતિમાં છે, છતાં તે બધા દેવો પણ પ્રાકૃત છે. જેમ આ લોક પ્રકૃ-તિને વશ છે, તેમજ દેવો પણ પ્રકૃતિને વશ છે. સત્યલોક સુધી સર્વ પ્રકૃતિને વશ છે. બધા લોકથી શ્રેષ્ઠ અક્ષરબ્રહ્મ છે. છતાં તે શ્રીકૃષ્ણની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી,કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનંદ છે, અને શ્રીકૃષ્ણ તો પૂર્ણાનંદ છે. શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપની બરોબર એકે નથી એટલે સર્વ કરતાં નામ અને સ્વરૂપ એ બંને રીતે શ્રીકૃષ્ણનું મહાત્મ્ય સર્વો-પરિ છે, જેથી શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં આનંદની ગણત્રી કરી છે ત્યાં

૧ આખી પૃથ્વી દ્રવ્યથી પૂર્ણ પોતાની સત્તા નીચે હોય એવા મનુષ્ય ચક્રવર્તી મહારાજાનો જે આનંદ તે એક આનંદ એમ ગણત્રી કરી છે.

૨ એવા મનુષ્યના ૧૦૦ આનંદ=૧ ગંધર્વનો આનંદ.

૩ ગંધર્વના ૧૦૦ આનંદ=૧ દેવલોકમાં રહેનારનો આનંદ.

૪ દેવલોકમાં રહેનારના ૧૦૦ આનંદ=૧ ઇંદ્રનો આનંદ.

એમ આનંદની સો સો ગણી ચડીયાતી ગણત્રી કરતાં છેવટ અક્ષરબ્રહ્મ સુધી આનંદની ગણત્રી કરેલી છે, ત્યાર બાદ અક્ષરથી કેટલાગણો પુરૂષોત્તમનો આનંદ એ ગણત્રી

થઇ શકે તેમ નથી, જો ગણત્રી થાય તો તો પરિમિત આનંદ પુરૂષોત્તમનો પણ થાય. પણ તે તો અગણિતાનંદ છે, માટેજ પૂર્ણાનંદ છે.

પ્રભુનું માહાત્મ્ય (મોટાઇ) જાણ્યા છતાં ભક્તમાં દીનતા ન હોય તો પ્રભુ પોતાના પણાથી સ્વિકારે નહિ, માટે હવેના શ્લોકમાં ભક્ત પોતાની દીનતા બતાવે છે.

विवेकधैर्यभक्त्यादि रहितस्य विशेषतः ॥
पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

અર્થ:— વિવેક, ધૈર્ય અને નવધા ભક્તિ વગેરેથી રહિત અને વિશેષે કરીને પાપમાં આસક્ત એવો સાધન વગરનો દીન જે હું તેની ગતિ શ્રીકૃષ્ણજ હો.

આ લોકમાં પણ દીન (ગરીબ)ને સહાય કરનાર ઘણા થોડા હોય છે. દીનને કોઈ મદોન્મત્ત ન કનડે તેવો હિમ્મતવાન અને પરોપકારી જવલેજ જોવામાં આવે છે.

ધનાદિ સાધનસંપત્તિવાળાનો ભાવ જ્યાં ત્યાં પૂછાય છે. તેવી રીતે ધાર્મિકસાધનસંપત્તિ, વિવેક, ધૈર્ય, નવધાભક્તિ વગેરે યુક્તનો ભાવ મર્યાદા પુરૂષોત્તમ (અક્ષરબ્રહ્મ) સુધી પૂછાય છે. પણ ત્યાં સુધીમાં કોઇ પૂર્ણ રીતે દીનદયાળ થઇ શકતું નથી. દીનદયાળ તો અક્ષરાતિત પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણજ છે માટે હું જે દીન તેની તો શ્રીકૃષ્ણજ ગતિ હો.

सर्वं सामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ॥
शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहं ॥ १० ॥

અર્થ:—સર્વ સામર્થ્ય સહિત, અને સર્વ ઠેકાણે સર્વ અર્થને આપનાર અને શરણમાં રહેલાનો રૂડી રીતે ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણને હું વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું.

જો કે ભક્તને પ્રભુ આશ્રય અને પ્રભુસેવા સિવાય કાંઇ ઇચ્છિત હોતું નથી, છતાં કોઇ અર્થમાં ઇચ્છા હોય તો પ્રભુ સર્વ સ્થળે ને સર્વ અર્થ આપવાને સર્વ સામર્થ્યયુક્ત છે, જેથી પ્રભુના આશ્રિતજનો પ્રભુ સિવાય બીજાની પાસે યાચના કરતાજ નથી. જો પોતાનો સ્વામી સર્વ આપવાને અસમર્થ હોય, અને બીજો વધારે સમર્થ માલમ પડે તોજ સ્વાર્થી જનોનું મન પોતાના સ્વામીપર ન ચોંટતાં બીજે યાચના કરવા ઇચ્છે, પણ શ્રીકૃષ્ણ તો સર્વ રીતે સમર્થ છે, એટલુંજ નહિ પણ બીજામાં જે કાંઇ સામર્થ્ય જણાય છે તે શ્રીકૃષ્ણનુંજ આપેલું છે, ને તે શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધીજ બીજાને આપેલું સામર્થ્ય રહે છે. વળી બીજાને આપેલ સામર્થ્ય પણ અમુક પ્રસંગે પ્રભુને ન વાપરવા દેવું હોય, તો તે વખતે તે આપેલ સામર્થ્યનું જોર તેનાપર ચાલતું નથી, તો એવા સર્વ સામર્થ્યયુક્ત પ્રભુને છોડીને બીજે ભટકનાર મંદભાગી સમજવો.

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ॥
तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

અર્થઃ—આ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્રને જે કૃષ્ણની સાનિધ્ય (સમીપ)માં ભણે, તેને કૃષ્ણનો આશ્રય થાય, એ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ કહ્યું છે.

આ કૃષ્ણાશ્રયસ્તોત્રનો **શ્રીકૃષ્ણની** સમીપ અથવા શ્રીકૃષ્ણનિમિત્ત પાઠ કરે તેને કૃષ્ણાશ્રય થાય, એમ શ્રી-વલ્લભાચાર્યજીનું વચન છે, તે ઉપર પાકો વિશ્વાસ રાખવો. નલકુબેર અને મણિગ્રીવને નારદજીએ શાપ આપ્યા પછી પણ બંનેની દીનતાથી પ્રસન્ન થઇ દેવતાના સો વર્ષ પછી શ્રીકૃષ્ણનું સમીપપણું થશે, અને તમારો ઉદ્ધાર થશે, એમ નારદજીએ વચન (વરદાન) આપેલું હતું, તે વચન પ્રભુએ સિદ્ધ કર્યું હતું. તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદ સ્વરૂપ **શ્રીઆચાર્યજી** મહાપ્રભુજીનું ભક્ત પ્રત્યેનું વચન (વરદાન) આપી સિદ્ધ કરશેજ. એમ પાકો ભરૂસો રાખી નિયમસર સમજણસહિત પાઠ કરવો, જેથી શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થશે, એમાં સંશય નહિ.

समाप्त.

શ્રી કૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથનો સારાંશ.

૧ જેમ શ્રી યમુનાજીની સાનિધ્યમાં કે પરોક્ષમાં શ્રી યમુનાજીની સ્તુતિ માટે શ્રી યમુનાષ્ટક છે તમ શ્રી કૃષ્ણની સાનિધ્યમાં કૃષ્ણ આશ્રય સિદ્ધ થવા માટે આ સ્તોત્ર છે.

૨ સાધન બળથી શ્રેય ઇચ્છનાર–કાળ, દેશ, દ્રવ્યકર્ત્તા, મંત્ર અને કર્મનું પ્રબળપણું બતાવે છે પણ આ નિઃસાધાન કેવળ પ્રભુ કૃપા બળથીજ શ્રેય-ઇચ્છનારા આ માર્ગમાં તે સાધન માર્ગનું દુર્બળપણું આ સ્તોત્રના ૧ થી ૬ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. જ્યાં તે છએનીજ શુદ્ધિ નથી તા પછી તથી શ્રેયનીજ આશા કયાંથી હોય માટે ફક્ત કૃષ્ણનો આશ્રયજ મુખ્ય શ્રેયસાધક છે તે બતાવ્યું છે.

૩ સાતમા શ્લોકમાં તેવા નિઃસાધન ભક્ત ઉપર કૃપા કર્યાનું દ્રષ્ટાંત આપી નામ મહાત્મ્ય બતાવ્યું છે.

૪ આઠમા શ્લોકમાં દેવો પ્રાકૃત એટલે લૌકિક છે માટે અનિત્ય છે. અક્ષર નિત્ય છતાં ગણિતાનંદ છે અને શ્રી કૃષ્ણ પૂર્ણાનંદ–અગણિતાનંદ છે એમ કહી સ્વરૂપ માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે.

૫ પ્રભુના નામ અને સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય જાણ્યા છતાં દીનતા ન હોય પ્રભુ નદીયપણાથી સ્વિકારે નહિ માટે દીનતા નવમા શ્લોકમાં બતાવી છે.

૬ દશમા શ્લોકમાં સર્વ સામર્થ્ય પ્રભુના આશ્રય ઉપર છે એ પ્રમાણે વિનતિ છે એમ કહે છે.

૭ અગીઆરમા શ્લોકમાં શ્રી આચાર્યજી આ સ્તોત્ર કૃષ્ણ સાનિધ્યમાં પઢવાથી ફળ-કૃષ્ણાશ્રય સિદ્ધ થાય છે એમ શ્રી આચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ अथ चतुःश्लोकी ग्रन्थः ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થ અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ ધર્મ=ફરજ. આ જીંદગીમાં પોતાની ખરી ફરજો બજાવવાથી પોતાને જે પદાર્થ મેળવવાની ઈચ્છા હોય તે પદાર્થ (અર્થ) પ્રાપ્ત થાય છે. ઇચ્છાપૂર્વક મળેલા પદાર્થના ભોગથી કામ (ઇચ્છા) પૂર્ણ થાય છે. કામ પૂર્ણ થયા બાદ મનની વૃત્તિ નિષ્કામ થાય છે. જ્યારે નિષ્કામ વૃત્તિ થઈ એટલે મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

૨ જેટલી ધર્મ (ફરજ) બજાવવાની ઓછી સમજણ હોય છે, અને તે અમલમાં મૂકવામાં જેટલી કપટબુદ્ધિ હોય છે, તે પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર અર્થ અને કામ પણ અપૂર્ણ અને મલિન પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી છેવટ સુધી કામ પૂર્ણ થઈ નિષ્કામ થવાતું નથી, જેથી મોક્ષને રસ્તે ચડાતું નથી.

૩ આપણી જીંદગીમાં આપણે બજાવવાના જે ધર્મો છે, તે એટલા બધા છે કે કેટલેક પ્રસંગે તેમાંથી એક ધર્મ બજાવતાં બીજા ધર્મ (ફરજ)ને હાનિ પહોંચે છે, આથી ઘણાને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી ધર્મના ખરા સ્વરૂપથી અજ્ઞાન રહી ચારે પુરૂષાર્થમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

૪ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ ધર્મ (ફરજ)ની બાબતમાં મોહ ઉત્પન્ન ન થાય માટે દરેક જિજ્ઞાસુને આ બાબતમાં બોધ આપ્યો કે "धर्माधर्माग्रदर्शनम्" આગળથી ધર્મ અને અધર્મનું દર્શન કરવું. આ વિવેક દરેક ધર્મ બજાવતાં યાદ રાખવો. જે કાર્યમાં ધર્મ વિશેષ અને અધર્મ ઓછો માલમ પડે, તે કાર્ય જરૂર પ્રસંગે કરવું, પણ જે કાર્યમાં ધર્મ ઓછો અને અધર્મ વિશેષ માલમ પડે તે કાર્ય સર્વથા ન કરવું. જે કાર્યમાં અધર્મની છાયા નજ હોય તે તો અવસ્ય કરવું, પણ તે કાર્ય પ્રભુ કાર્ય છોડીને તો નજ કરવું.

૫ કોઇ ધર્મ બજાવતાં તેમાં પોતાની આસક્તિ ન રાખવી, અને કશા ફળની ઇચ્છા પણ ન રાખવી, એ પ્રમાણે વર્તવાથી મોહ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહેશે નહિ.

૬ સ્મૃતિકારોએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થ કહેલા છે તે ગૌણ છે, અને વેદમાં બતાવેલા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થ મુખ્ય છે, માટે વેદના રહસ્યરૂપ મુખ્ય પુરૂષાર્થનું ભાન કરાવવા ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આ બતાવેલ પુરૂષાર્થોમાં મન એટલું બધું પરોવવું કે ગૌણ પુરૂષાર્થમાં કશો મોહ ઉત્પન્ન થવા અવકાશજ ન રહે.

હવે ચાર પ્રકારના અલૌકિક પુરૂષાર્થો બતાવે છે.

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ॥
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्य क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

અર્થઃ—હમેશાં સર્વભાવવડે વ્રજાધિપ ભજનીય છે. પોતાનો એજ ધર્મ છે, ક્યારે અને કોઇ જગોએ પણ અન્ય ધર્મ નથી.

૧ સર્વભાવ–આપણા મનમાં પ્રેમની જે લાગણી રહેલી છે તેને ભાવ કહે છે. આ પ્રેમ એટલે ભાવ પુરેપુરો પ્રભુમાં જોઇએ, પરંતુ પ્રભુમાં વિસ્મરણને લીધે એ પ્રેમ લૌકિકમાં જોડાએલો છે. ફરીથી એ પ્રેમ લૌકિકમાંથી કાઢી પ્રભુપ્રત્યે જોડવા માટે લૌકિકમાં જે જે વસ્તુમાં પ્રેમ લાગેલો હોય તે તે વસ્તુ સહિત તે પ્રેમ ભગવાનમાં જોડવો.

૨ વ્રજાધિપ (વ્રજ=ગાયોને રાખવાનું સ્થળ, નિઃસાધન જીવોને રહેવાનું સ્થળ, લૌકિક ત્યાગપૂર્વક રહેવાનું સ્થળ.)

જે જે જીવો લૌકિક ત્યાગપૂર્વક પ્રભુને મળવામાં નિઃસાધન છે તેમના અધિપ એટલે સર્વ પ્રકારે પાલન કરનાર, નિઃસાધન જીવોનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરનાર.

૩ ભજનીય–સેવા કરવા યોગ્ય.

સેવા–પોતાના કંઈ પણ સુખની અપેક્ષા વગર ફક્ત પ્રભુનું સુખ વિચારીને કાયાની ગાત જ્યાં જ્યાં થાય એ સર્વ સેવા છે.

૪ ધર્મ–ફરજ, કર્તવ્ય, આ જીંદગીમાં જે કર્તવ્ય છે તે.

ધર્મ અનેક રીતે વર્ણવાય છે, પણ ધર્મનું છેવટ લક્ષ્યબિંદુ એટલે ધર્મનું સફળપણું તો વ્રજાધિપનું સેવનજ છે. બીજા ધર્મો આ ધર્મ વિના નકામા છે. આ ધર્મ બજાવી શકાય તેને માટે સાધન દશામાં બીજા ધર્મો (બીજી ફરજો)

સહાયકતા છે, પણ વ્રજાધિપના સેવન સિવાય બીજા ધર્મો પ્રભુપ્રાપ્તિમાં તો નકામાજ છે.

एवं सदा स्वकर्त्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ॥
प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिततां व्रजेत् ॥ २ ॥

અર્થ:—ધર્મ બાબતમાં કહ્યા પ્રમાણે વ્રજાધિપનું સેવન સદા કરવું, અને ભક્તના અર્થ સંબંધી કાર્યો સર્વ સમર્થ પ્રભુ પોતેજ કરશે, તેથી નિશ્ચિંતપણાથી રહેવું.

અર્થની બાબતમાં આ લોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી પ્રભુ પોતાના ઇચ્છાથી કરશે, એવો વિવેક મનમાં રાખવો, અને નિશ્ચિંત રહી પ્રભુ સેવા સ્મરણ કરવું. અર્થ બાબતમાં પોતાની કેવી સ્થિતિ થશે તે બાબતમાં નિશ્ચિંત રહેવું. જે સ્થિતિમાં પ્રભુ રાખે તે વ્યાજબીજ છે, પોતાની તેવી સ્થિતિ યોગ્ય છે, એમ પ્રભુ ઇચ્છાને અનુકૂળ મન કરવું તે ભક્તિમાર્ગમાં અર્થ છે, અને આજ અર્થ સર્વ અર્થમાં શ્રેષ્ઠ છે, કારણ બીજા સર્વ અર્થ અનિત્ય અને ક્ષણિક સુખ આપનાર છે, તેમજ સુખને બદલે દુઃખ પણ કરે છે, પરંતુ આ અર્થ સુખ સાગરને આપનાર છે. નિત્ય હોવાથી આનંદાત્મક છે.

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ॥
ततः किमपरं ब्रुहि लौकिकै वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

અર્થ:—જો શ્રીગોકુલાધીશ હૃદયમાં સર્વ પ્રકારે ધારણ કર્યા તો પછી લૌકિક અને વૈદિકવડે પણ બીજું શું મેળવવાનું છે, તે તું કહે?

કામ એટલે ઇચ્છા. તેનું સ્થાન અંતઃકરણ છે. જે વસ્તુની તીવ્ર ઇચ્છા અંતઃકરણમાં થાય તે વસ્તુ અંતઃકરણમાં મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે, વિચાર કરતાં જણાય છે કે પ્રભુ સિવાય અન્ય તમામ વસ્તુ સદોષ છે, માટે સદોષ વસ્તુની કામનાથી અંતઃકરણ સદોષ થાય છે, માટે અંતઃકરણમાં સદોષ વસ્તુને જગો ન આપતાં નિર્દોષ પ્રભુનેજ સર્વ પ્રકારે ધારણ કરવામાં આવે તો પછી લૌકિક કે વૈદિકવડે બીજું શું ઇચ્છવા જોગ છે ? કંઇ નહિ.

अतः सर्वात्मना शश्वत् गोकुलेश्वरपादयोः ॥

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

અર્થઃ—શ્રીગોકુલાધીશને હૃદયમાં ધારણ કર્યા પછી પણ સર્વ પ્રકારે રૂડી રીતે તેમના ચરણકમળનું સ્મરણ અને સેવા કરવાં, છોડવાં નહિ. એમ મારી મતિ છે. (એ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગીય ચોથા પુરૂષાર્થનું ઉત્તમ સ્વરૂપ શ્રી· મહાપ્રભુજી જણાવે છે.)

મર્યાદાનો મોક્ષ અક્ષર પ્રાપ્તિ છે. પ્રભુ પોતે અક્ષરાતીત છે, માટે સર્વથી ઉત્તમ મોક્ષ તો અક્ષરાતીત પુરૂષોત્તમના ચરણ કમળની પ્રાપ્તિ છે. હૃદયમાં ધારણ થયેલ ગોકુલાધી· શના ચરણકમળનું સ્મરણ સદા કરવાથી તે ચરણકમળ હૃદયમાં દૃઢ થાય છે, અને પછી સુદૃઢ થાય છે, એથી ઉત્તમ પછી કાંઈ નથી. આ બાબત ભક્તિવર્દ્ધિની ગ્રંથમાં વિસ્તા- રથી બતાવેલ છે. શ્રીમહાપ્રભુજી અનન્ય દાસને આ અંતિમ (બહુજ બારીક) રહસ્ય બતાવી જણાવે છે કે ઉત્તમ દાસ તેજ સ્વામિનું સર્વસ્વ છે.

चतुःश्लोकी ग्रंथनो सारांश·

૧ લૌકિક ચાર પુરૂષાર્થો ઋષિઓએ સ્મૃતિમાં વર્ણવેલ છે. તેના ચોથા પુરૂષાર્થનું વર્ણન શ્રી આચાર્યજીએ બાળબોધમાં બતાવ્યું છે કે આ જગતના કામચારી અધિષ્ઠાતા દેવ,બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ છે તેમાં શિવ અને વિષ્ણુ મુખ્યત્વે અનુક્રમે ભોગ અને મોક્ષ આપે છે. આ મોક્ષ પોતાના સ્થાનનોજ સમજવો.

૨ આ ગ્રંથમાં જે ચાર પુરૂષાર્થો છે તે અલૌકિક છે. મર્યાદા માર્ગમાં પણ પુરૂષાર્થો છે તે અલૌકિક નથી પણ પાર લૌકિક મોક્ષ કહેવાય છે. તેનો મોક્ષ અક્ષરમાં છે અને આ અલૌકિક મોક્ષ તો સર્વોપરિ પૂર્ણાનંદ હૃદયમાં પધરાવી તેમના ચરણનું સેવન કરવું તેજ છે.

૩ વિષ્ણુ, નારાયણ, પ્રકૃતિ પુરૂષ, કાળ પુરૂષ અને અક્ષરના પણ અવતારો કૃષ્ણ નામથી અમુક અમુક કલ્પમાં થયા છે. વળી સારસ્વત કલ્પમાં પણ જે શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થયા તેમાં પણ ચતુર્વ્યૂહ જે નારાયણ પ્રકૃતિ પુરૂષ કાળ અને અક્ષરરૂપ અનુક્રમે અનિરૂદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એ રીતે ચાર વ્યૂહ સહિત રસાત્મક પુરૂષોત્તમનું પ્રાગટ્ય થયેલ છે. તેમાં રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણનું રાસલીલાનું જે શૃંગારાત્મક સ્વરૂપ, તેમનુંજ ભજન એ અલૌકિક ધર્મ છે. તેજ સ્વરૂપ ભકતનું નિજેચ્છાથી સર્વ કરશે એમ માનવું તે અલૌકિક ધર્મ, તેજ સ્વરૂપ જે હૃદયમાં ધારણ કર્યા પછી તેમના ચરણનું સેવન કરવું તેજ અલૌકિક ફળાત્મક મોક્ષ કહેલ છે.

समाप्त·

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

॥ श्री आचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ अथ भक्तिवर्धिनी ग्रन्थः ॥

—:o:—

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तथोपायो निरूप्यते ॥
बीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागात् श्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

અર્થ:—જે પ્રમાણે ભક્તિનો વધારો થાય તેનો ઉપાય બતાવાય છે. બીજ ભાવ દૃઢ થવાથી ભક્તિનો વધારો થાય છે, અને બીજ ભાવની દૃઢતા (૧) ત્યાગ, અને (૨) શ્રવણ કીર્તનથી થાય છે.

ભક્તિ શબ્દનો અર્થ—**महात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढां सर्वतोधिक; स्नेहः सा भक्तिः** માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સર્વથી અધિક સુદૃઢ સ્નેહને ભક્તિ કહે છે. ભક્તિનાં બે અંગ છે (૧) માહાત્મ્યજ્ઞાન, (૨) સુદૃઢ સર્વથી અધિક સ્નેહ.

પ્રભુનું માહાત્મ્ય જાણ્યા વગર તેમાં સુદૃઢ સ્નેહ થતો નથી. જે પ્રમાણમાં પ્રભુનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણમાં પ્રભુ પ્રત્યે સ્નેહ પણ વધતો જાય. જે પ્રમાણમાં સ્નેહ વધે તેજ પ્રમાણમાં ભક્તિ વધેલી ગણાય છે.

પ્રભુનું માહાત્મ્ય શ્રવણકીર્તનથી થાય છે, અને પ્રભુમાં સ્નેહ લૌકિકમાં ત્યાગની લાગણીથી થાય છે. આ બેથી બીજભાવ દૃઢ થાય છે.

બીજભાવ દૃઢ થયા વગર વૃક્ષ થતું નથી. ખેતરમાં વાવેલ ઘણાં બીજો નકામાં જાય છે, કારણકે તે જમીનમાં ઉપલક રહેલાં હોય છે. જમીનમાં જે ભાગમાં ભીનાશ રહેલી હોય ત્યાં સુધી બીજ પહોંચ્યું ન હોય, તો તે બીજ નકામું જાય છે; તેમજ જે શ્રવણકીર્તન મનમાં રહેલી પ્રેમની લાગણી સુધી પહોંચતું નથી, તે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરતું નથી.

શંકા—વ્રજમાં ગોપીજનો વગેરેએ શ્રવણકીર્તન ક્યારે કર્યું હતું ? છતાં તેમને કેમ સુદૃઢ ભક્તિ થઇ હતી ?

સમાધાન—ગોપીજન શ્રુતિની ઋચાઓજ મનુષ્યરૂપે અવતરી હતી. શ્રુતિની ઋચાઓ સાક્ષાત્ પ્રભુના માહાત્મ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપજ છે, જેથી તેમને પ્રભુનું માહાત્મ્ય રગેરગે હતું; તેમજ ઋષિરૂપા ગોપીજનોએ પણ પૂર્વજન્મમાં પ્રભુનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન મેળવ્યા પછી સ્તુતિ કરતાં વરદાન મળવાથી ગોપીજન થએલ હતી. પૂર્વજન્મના વિશેષ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને તેથી વધેલા સ્નેહને લીધે હાલ પણ ઘણાને નાની ઉમરમાંથી પ્રભુમાં ઘણો સ્નેહ હોય છે, અને લૌકિકમાં ત્યાગવૃત્તિ હોય છે. આપણામા લૌકિક ત્યાગવૃત્તિ નથી તેથી માહાત્મ્યજ્ઞાન અને સ્નેહ હૃદયમાં સ્થિર થયાં નથી, એમ સમજી શ્રવણકીર્તનમાં લૌકિક ત્યાગવૃતિ માટે કાળજી રાખવી.

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ॥
अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ॥
ततः प्रेम तथाऽऽसक्तिर् व्यसनं च यदाभवेत् ॥ ३ ॥
बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ॥

અર્થઃ—(બીજની દૃઢતાનો પ્રકાર કહેછે.) સ્વધર્મપણાથી ઘરમાં રહીને સેવાવડે અને શ્રવણાદિવડે લૌકિક કાંઈપણ વ્યવહાર વગરના થઇ કૃષ્ણને ભજે તેથી પ્રેમ થાય, પછી આસક્તિ થાય, અને છેવટે વ્યસન થાય.

અથવા—સ્વધર્મપણાથી ઘરમાં રહીને લૌકિક વ્યવહાર થોડા ઘણો કરતાં છતાં હરિમાં ચિત્ત રાખી શ્રવણ અને સેવામાં હમેશાં પ્રયત્નવાળો રહે, જેથી પ્રેમ થાય પછી આસક્તિ અને છેવટે વ્યસન થાય.

આ બંને ઉપાયમાં પહેલો વધારે ચડીઆતો છે, તેમાં પ્રભુના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસની જરૂર છે, તેમાં લૌકિક ગંધથી રહિત થઈ કૃષ્ણની સેવા અને શ્રવણ કરવાનું છે, જેથી પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન તાકીદે થાય છે. કારણ કે તેમાં દુઃસંગનો ઝાઝો સંભવ નથી, આવો દૃઢ વિશ્વાસ પ્રભુ પ્રત્યે ન હોય તો પહેલા પ્રકારની રીતે ન કરી શકવાથી બીજો પ્રકાર કહે છે. આ બીજા પ્રકારમાં દુઃસંગ થવાના પ્રસંગ વધારે છે, માટે તેથી વધારે બીતા રહેવાનું છે. વ્યવહાર કરવા છતાં વ્યવહારના વખતમાં પણ ચિત્ત તો હરિમાંજ રાખવું, વ્યવહારમાં ચિત્ત પરોવી દેવું નહિ. હારમાં ચિત્ત

રાખી વ્યવહાર કરવાથી દુઃસંગ બહુ બાધા કરતો નથી, કેમકે વ્યવહારમાં જે દુઃસંગ થાય છે તેમાં ચિત્ત ન જોડવાથી તેનાપર પ્રેમ થતો નથી. જે વસ્તુમાં પ્રેમ થાય છે તે ગુણ કે બાધ કરનાર થાય છે. આ દુઃસંગને દુઃસંગરૂપે જાણી વ્યવહારના રૂપમાં ન છૂટકે પ્રસંગ પડવાથી તે બહુ બાધા કરતો નથી, જો કે કાંઇક તો બાધા કરનાર થાય છે, તેથીજ અવ્યાવૃત્તિને વ્યાવૃત્તિ કરતાં શ્રેષ્ઠ કહી છે.

જ્યારે પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે ત્યારે બીજભાવ દૃઢ થયો કહેવાય છે, ત્યાર પછી તે કોઈથી નાશ પામતો નથી, એટલે બીજાના સંસર્ગથી હેઠો પડતો નથી.

स्नेहाद्रागविनाशः स्याद् आसक्त्या स्याद् ग्रहारुचिः॥४॥
गृहस्थानां बाधकत्वम् अनात्मत्वं च भासते ॥
यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

અર્થ—સ્નેહથી અન્ય વસ્તુમાંથી પ્રીતિનો નાશ થાય છે, આસક્તિથી ઘરમાં અરૂચી થાય છે, વળી ઘરમાં રહેનાર સ્રીપૂત્રાદિક મને બાધક છે એવો અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં અનાત્મપણું એટલે પોતાના નથી એવું જણાય છે. જ્યારે કૃષ્ણમાં વ્યસન થાય છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે.

પ્રભુમા સ્નેહ વધારવામાં ત્રણ વાનાં બાધક છે.

(૧) પ્રભુ સિવાય બીજી વસ્તુમાં સ્નેહ.

(૨) ઘરમાં આસક્તિ.

(૩) પ્રભુ વિના કાળ નિર્વાહ.

જ્યારે પહેલો દોષ દૂર થાય ત્યારે પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે, જ્યારે પહેલો અને બીજો દોષ દૂર થાય છે ત્યારે પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે, અને જ્યારે ત્રણે દોષ દૂર થાય છે ત્યારે પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે.

પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્યાગ અને શ્રવણ કીર્તનથી બીજભાવ દૃઢ થાય છે, તેમાં ત્યાગનું લક્ષણ જણાવવા માટે ૨–૩–૪ અને ૫ મા શ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, જ્યારે વ્યસન સુધી જીવ પહોંચે ત્યારેજ ત્યાગ થયો ગણાય. શ્રવણકીર્તન પણ વચમાંની અવસ્થામાં આવો ત્યાગ થવામાં મદદકર્તા છે. શ્રવણકીર્તન વિના આવો ત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી. આવો ત્યાગ થતાં બીજભાવ દૃઢ થયો ગણાયછે.

પ્રભુમાં વ્યસન થયા બાદ તેને દુઃસંગ નીચે પાડવા સમર્થ થતો નથી, પણ ભક્તિનું દૃઢ થયેલ બીજ વૃક્ષરૂપ થવામાં તો દુઃસંગ બાધકજ થાય છે. જેમ કેટલાક છોડને ઉપરથી છેદી નાંખીએ તો પણ વારંવાર ફુટી વધે છે, તેમ બીજ દૃઢ થયા પછી તેનું દુઃસંગ વડે છેદન થાય તો બીજને કાંઇ બાધ આવતો નથી, પણ તે દૃઢ થયેલ બીજ વૃક્ષરૂપ થઇ શકતું નથી, માટે વ્યસન થયા પછી પણ દુઃસંગથી બીતા રહેવું જોઇએ.

પ્રભુમાં વ્યસન થાય ત્યાં સુધી ઘરમાં રહી પ્રભુસેવા કરવાની આજ્ઞા છે, પરંતુ જ્યારે પ્રભુમાં વ્યસન થાય,ત્યારે

પ્રભુસેવાનિમિત્તે પણ કુટુંબવાળા ઘરમાં રહે તે બાધક છે, તે બતાવ છે.

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् ॥
त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥
लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ॥

અર્થ—પ્રભુમાં વ્યસન દશા જેની થઈ હોય તેને તાદૃશી કહે છે. એવા ભગવદીને પણ હમેશાં ઘર વિનાશ કરનાર થાય છે, માટે ઘર ત્યાગ કરીને પ્રભુજ એક અર્થ છે એવા મનવાળો પ્રભુ મેળવવાનજ મહેનત કરે ત સર્વથી અધિક અને સર્વથી પર સુદૃઢ ભક્તિને મેળવે છે.

વ્યસન સુધીની દશા થયા પછી પ્રભુનેજ મળવાનો તીવ્ર વિરહતાપ થાય, ત્યારે રાસપંચાધ્યાયમાં પ્રભુ અંતર્ધાન થતાં પ્રભુ શોધવામાં ગોપીજનની જે દશા થઈ હતી, તેવી દશા તાદૃશીની થાય, ત્યારે પ્રભુ સાક્ષાત્ સ્વરૂપનો અનુભવ (દર્શન) કરાવે છે. આને સુદૃઢ ભક્તિ કહે છે.

બીજનું દૃઢપણું થવું, તે દૃઢભાવવાળી ભક્તિ છે. ત્યારબાદ આગળ વધવામાં દુઃસંગની બીક છે. પરંતુ જયારે સુદૃઢ ભક્તિ થઈ એટલે તેને કશાનો ભય નથી, એટલો દૃઢ અને સુદૃઢ ભક્તિમાં ફેર છે. દૃઢભક્તિ કરતાં સુદૃઢ ભક્તિનું અત્યંત વિશેષપણું છે.

પ્રભુમાં અત્યંત ભાવ વધારવાથી ઘર છૂટી જાય તે પ્રકાર કહ્યો. હવે અજ્ઞાનથી કોઇએ ઘર છોડી દીધું હોય,

તો ત્યાર પછી તેણે શું કરવું કે જેથી તેનું કલ્યાણ થાય, તે કહે છે.

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥
अतःस्थेयं हरिस्थाने तदीयैःसह तत्परैः ॥
अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चितं न दुष्यति ॥ ८ ॥

અર્થ—અજ્ઞાનથી કરેલા ત્યાગમાં દુઃસંગથી અને અન્નદોષથી ઘણું બાધ કરનાર થાય છે, માટે તેણે હરિસ્થાનમાં રહેવું, અને ત્યાં પણ પ્રભુમાં તત્પર તદીઓની સાથે રહેવું. વધુ પરિચયથી ચિત્ત દોષવાળું થાય તેમ લાગે, તો જેમ ચિત્ત દોષવાળું ન થાય તેમ છેટે રહી દિવસનો કેટલોક ભાગ સત્સંગ કરવો.

અજ્ઞાનથી ત્યાગ કરેલાના શ્રેયનો ઉપાય બતાવાયછે, જેથી જ્ઞાન થયું કયારે કહેવાય, અને અજ્ઞાન કોને કહેવાય, તે પણ જાણવું જોઇએ.

ગીતાજીના ૧૩મા અધ્યાયના ૭ થી ૧૧ સુધીના શ્લોકોમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન સંબંધી નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું છે.

જ્ઞાન—(૧) અમાનીપણું, (૨) અદંભીપણું, (૩) અહિંસા, (૪) ક્ષમા, (૫) સરળતા, (૬) આચાર્યની ઉપાસના, (૭) શુદ્ધિ, (૮) સ્થિરતા, (૯) ઇંદ્રિયોનો આત્મામાં નિગ્રહ, (૧૦) ઇંદ્રિયોનો વિષય તરફ વૈરાગ્ય, (૧૧) અનહંકાર, (૧૨) જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ વગેરે દુઃખોના દોષનો અનુભવ, (૧૩) પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર વગેરેમાં અનાસક્તિ,

(૧૪) તેમનો અસંગ, (૧૫) ઇચ્છિલા અને નહિ ઇચ્છીલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સરખા ચિત્તપણું, (૧૬) પ્રભુને વિષે અનન્ય યોગવાળી અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, (૧૭) એકાંત રહેઠાણ, (૧૮) જનસમૂહપર અપ્રીતિ, (૧૯) અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં હમેશાં નિષ્ઠા, અને (૨૦) તત્વજ્ઞાનના અર્થનું દર્શન–આનાથી વિરૂદ્ધ તે અજ્ઞાન.

ઉપર બતાવેલાં જ્ઞાનનાં લક્ષણો છે, તે રહિત જે ઘરનો ત્યાગ કરે તે નિષ્ફળ છે, એટલુંજ નહિ પણ વખત જતાં પાખંડી થાય છે. જેથી તેવા અજ્ઞાનીઓએ કરેલા ઘરત્યાગ પછી તેમની પાખંડી સ્થિતિ ન થાય તેટલા માટે શ્રી મહાપ્રભુજી ઉપાય બતાવે છે કે તેમણે હરિસ્થાનમાં રહી જેને પ્રભુમાં વ્યસન થયેલ હોય તેવા ખરા ત્યાગી જે તાદૃશી કહેવાય છે તેમની સાથે રહેવું, અને સાથે રહેવામાં ચિત્ત દોષવાળું થઇ જશે એવી બીક રહેતી હોય તો તેમનાથી છેટે રહી તેઓનો હમેશાં સંગ કરવો. જેમ ચિત્ત દોષવાળું ન થાય તેમ રહેવું, જેથી તેમનું કલ્યાણ થશે.

હવે પ્રવૃત્તિપરાયણ ભક્તના કલ્યાણની બાબત જણાવે છે.

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्ति र्दृढा भवेत् ॥
यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥९॥

અર્થ—પ્રભુની સેવા અથવા કથા બેમાંથી એકમાં અથવા બંનેમાં જેને જીવનપર્યંત દૃઢ આસક્તિ હોય, તેનો કોઈ જગ્યાએ નાશ નથી, એવી મારી મતિ છે.

નિવૃત્તિપરાયણ ભક્તોને ત્યાગ ભાવના થાય છે. તેમને માટે ભક્તિના વધારા માટે પ્રથમ કહેલું છે. પ્રવૃત્તિ પરાયણ ભક્તોને ત્યાગ ભાવના ન થતાં જીવનપર્યંત ઘરમાં રહી પ્રભુસેવા અને કથા અથવા બેમાંથી એકમાં દૃઢ આસક્તિ હોય તો તે દેહ પડયા પછી અવસ્ય કૃતાર્થ થાય છે.

નિવૃત્તિ પરાયણ ભક્ત જીવન ચાલતાં છતાં વ્યસન પર્યંત પહોંચીને તે ઉપરાંત તીવ્ર વિરહદશાને પામી પ્રભુના સાક્ષાત્ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે, તેવી રીતે પ્રવૃત્તિ પરાયણ ભક્ત પહોંચી શકતો નથી, પણ દેહ પડયા પછી, કૃતાર્થ થાય છે, એટલે જો લૌકિકમાંથી આસક્તિ તદ્દન નીકળી જઇ પ્રભુપરાયણ થઇ ગયો હોય તો સ્વાનંદ (ભગવત્ અનુભવ) ને પામે છે, પરંતુ લૌકિક આસક્તિ અવશેષ રહી હોય તો ઉત્તમ ભગવદીને ત્યાં જન્મ થઇ નિવૃત્તિ પરાયણ થઇ સાક્ષાત્ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે.

સેવા અને કથા ઉપર પ્રીતિ હોય, પરંતુ ઘરમાં રહેવાથી મને બાધનો સંભવ છે, ઘરમાં રહેવાથી અનેક પ્રકારના ભોગમાં આસક્તિ થાય છે, માટે ઘર છોડવાથી તે આસક્તિ છૂટી જશે, એમ મનમાં આવતું હોય તેવાઓને માટે આચાર્યશ્રી આચાર્ય કરે છે કે—

बाधसंभावनायां तु नैकांते वास ईष्यते ॥
हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

અર્થ—સેવા કરવામાં દૃઢતા ન હોવાથી ઉદ્વેગ થાય,

અને ભોગમાં આસક્તિ હોય, તે સેવામાં બાધક છે, એવા બાધના સંભવથી મારાથી સેવા બરાબર થતી નથી માટે ઘર છોડીને કોઇ એકાંત સ્થળમાં રહી ભગવત ભજન કરવાની ઇચ્છા થાય, ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે તેવી ઇચ્છાથી ઘરને ન છોડવું. હરિ સર્વ ઠેકાણે રક્ષા કરશે તેમાં સંશય નહિ.

જેટલી બને તેટલી સેવા કરવી તથા કથામાં ચિત્ત પરોવવું, જેથી ભાવ વધતાં વધતાં ઉદ્વેગનો અને ભોગની ઇચ્છાનો ક્રમેક્રમે નાશ થશે. સેવા અને કથામાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે બંને છોડવાં નહિ, અને ભવિષ્યમાં ફળ મળશે કે નહિ તેવી શંકા કરવી નહિ.

જ્યાં સુધી ઉદ્વેગ અને ભોગનો સંભવ મનમાં છે, ત્યાં સુધી ઘર છોડવાથી તે સંભવ મટતો નથી. અધકચરી સ્થિતિમાંથી ઘર છોડવાથી ઉલટું એક ઘરને બદલે અનેક ઠેકાણે મન ચોંટે છે અને પાખંડ વધી જાય છે, માટે નિવૃત્તિપરાયણ હોય તોજ વ્યસનપર્યંત દશા થયા બાદ વિરહનો અનુભવ કરવા માટેજ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઘરનો ત્યાગ થઇ શકે, બાકી બીજી કોઇરીતે ઘર છોડવામાં ઉલટું નુકસાન છે. મન દૃઢ રાખી ઘરમાં રહી સેવા અને કથા જીવનપર્યંત કરવી, તેમાં જે જે વિઘ્ન આવે તેથી હરિ રક્ષણ કરશે, એમ ભરૂસો રાખવો.

ઉપર પ્રમાણે બધી રીતે ભક્તિના વધારાનો પ્રકાર કહી હવે ઉપસંહાર કરે છે.

इत्येवं भगवत्शास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ॥

य एतत्समधीयीतस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥११॥

અર્થ—એ પ્રમાણે વાણીમાં ન આવે પરંતુ ફક્ત અનુભવથી જાણવા લાયક ગૂઢ છે તત્ત્વ જેનું એવું ભક્તિની વૃદ્ધિનું શાસ્ત્ર વર્ણવ્યું. આ શાસ્ત્રનો રૂડી રીતે અર્થ સમજીને પાઠ કરે તો તેને તેમ કરતાં કરતાં નિષ્પાપ અંતઃકરણ જ્યારે થાય ત્યારે પ્રભુમાં દૃઢ પ્રીત થાય. મતલબ કે અર્થ સહિત પાઠ કરવાથી મનમાં રૂચિ થાય, તેથી કથા અને સેવામાં પ્રવૃત્તિ થાય, જેથી પ્રભુમાં દૃઢ પ્રીતિ થાય.

ઉપર પ્રમાણે આ ગ્રન્થમાં મુખ્ય ચાર બાબત કહી.

(૧) ભક્તિના વધારાના ઉપાયમાં બીજભાવ દૃઢ જોઈએ, તે બીજભાવની દૃઢતા ત્યાગ અને શ્રવણકીર્તનથી થાય છે. પ્રભુમાં પ્રેમ થયા પછી આસક્તિ અને છેવટે વ્યસન થાય, ત્યારે ત્યાગ થયો કહેવાય.

(૨) અજ્ઞાનથી ઘર છોડી નીકળી પડેલાને ભક્તિનો વધારો થવા હરિસ્થાનમાં તાદૃશીની સાથે ચિત્ત દોષવાળું ન થાય તેવી રીતે રહેવા આજ્ઞા કરેલ છે.

(૩) ઘરમાં રહી કાંઈક લૌકિક આસક્તિ છતાં સેવા અને કથામાં પ્રીતિ હોય તેવા પ્રવૃત્તિ પરાયણ ભક્તો દેહ પડયા પછી કૃતાર્થ થાય છે.

(૪) લૌકિકમાં આસક્તિ છતાં સેવા કથામાં તે બાધક હોવાથી તેમાંથી બચવા માટે ઘર છોડવું નહિ પણ નિઃશંક બની બને તેટલું સેવા કથામાં મન જોડવું એવી શિક્ષા છે.

समाप्त.

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

॥श्री भावपुरितविग्रहाय नमः॥

॥ अथ जलभेदग्रन्थः ॥

કેટલાક કહે છે કે જગતમાં ગમે ત્યાં બેસવું ઉઠવું, અને જેની સાથે બેસ ઉઠ થાય તે માણુસ પાસેથી સારનું ગ્રહણ કરવું, અને અસારનો ત્યાગ કરવો, સારૂં બધેથી ગ્રહણ કરવું.

તેમનું આ કહેવું વ્યાજબી છે, એમ ઉપર ઉપરથી વિચાર કરતાં જણાય છે, પણ લગાર વધારે વિચાર કરવાથી જણાશે કે જો ગમે તેની પાસે બેસી સારનું જ ગ્રહણ થઇ અસારનો ત્યાગ કરવા બની શકતું હોય, તો દરેક સ્થળે સત્સંગનો માહમા મોટો ગણેલો છે અને દુઃસંગનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, તેમ કહેવાની જરૂર રહે નહિ.

એક માણુસને બાજાના ગુણુ અને દોષ બંનેનો ઓછો વધતો કાંઇક પાસ લાગે છેજ. ભક્તિવર્દ્ધની ગ્રન્થમાં કહ્યા પ્રમાણે વ્યસન સ્થિતિ થયા છતાં સંગ કાંઈક બાધક થાય છે, તો બીજાની શી વાત કરવી. જ્યારે ભગવત્ સાક્ષાત્કાર થાય એટલે સુદૃઢ ભક્તિ થાય, એવી સ્થિતિ થાય ત્યાં સુધી સંગની શુભ અશુભ અસર ઓછા વધતા પ્રમાણુમાં થાય છે, માટે ભગવત્ સંબંધી શ્રવણુ કોની પાસેથી કરવું, અને

કોની પાસેથી શ્રવણુ કરવું બાધક છે, તે માટેની શંકા દૂર કરવા શ્રી મહાપ્રભુજીએ વક્તાના ભેદ બતાવવા આ જલભેદ નામે ગ્રંથ કરેલો છે.

नमस्कृत्य हरिं वक्ष्मे तद्गुणानां विभेदकान् ॥
भावान् विंशतिधाभिन्नान् सर्वसंदेहवारकान् ॥१॥

અર્થ—શ્રીહરિને નમન કરીને તેમના ગુણોના ભેદ કરનાર અને સર્વ સંદેહને મટાડનાર વીસ પ્રકારના ભાવ કહું છું.

જલ પ્રવાહી રસરૂપ છે તેમજ ભાવ પણ પ્રવાહી રસરૂપ છે, ગુણ અને પાત્રભેદથી જલ જુદી જુદી અસરવાળું હોય છે, તેજ મુજબ ભાવ પણ જુદી જુદી અસરવાળો હોય છે; એ રીતે જલની સાથે ભાવની સરખામણી કરેલી હોવાથી આ ગ્રન્થનું નામ જલભેદ પાડયું છે.

આ ભાવ પુરૂષોત્તમ પ્રત્યેનો છે, જેથી જલના ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ અને અધમપણાની પેઠે માણસોનો પુરૂષોત્તમ પ્રત્યે કયો ભાવ ઉત્તમ છે, કયો ભાવ મધ્યમ છે, કયો ભાવ કનિષ્ઠ છે, અને કયો ભાવ અધમ છે, તે ૨૦ પ્રકારના મુખ્ય ભેદવડે બતાવ્યું છે.

॥ गुणभेदास्तु तावन्तो यावन्तो हि जले मताः ॥

અર્થઃ—જેટલા જળના ભેદ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલા છે, તેટલા ભેદ ગુણના પણ છે.

જલના ૨૦ પ્રકારના મુખ્ય ભેદ વેદમાં બતાવેલા છે,

તે મુખ્ય ભેદના બીજા આવાંતર ભેદ પણ છે, તેમજ ગુણના પણ મુખ્ય ૨૦ ભેદ બતાવી જલના દૃષ્ટાંતથી આવાંતર ભેદ (પેટા ભેદ) બતાવેલા છે.

હવે ૨૦ પ્રકારના ભાવો જલના દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે.

(१) गायकाः कूपसंकाशा गंधर्वा इति विश्रुताः ॥ २ ॥
कूपभेदास्तु यावन्तः तावन्तस्तेऽपि सम्मताः ॥

અર્થઃ—ગાયન કરનાર જે ગંધર્વ નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેનો ભાવ કુવાના જલ જેવો છે. કુવાના જલના જેટલા ભેદ છે, તેટલા ગાયન કરનારના પણ છે.

કુવાના જલના ગુણ.	**ગાયકોના ગુણ.**
૧ શિતકાળમાં ઉષ્ણ,	૧ જડ પુરૂષની જડતાને મટાડવાપણું,
૨ ઉષ્ણકાળમાં શિતળ એટલે તાપને દૂર કરવાપણું,	૨ સંસારના તાપથી તપ્ત થયેલાના તાપને નિવૃત્ત કરવાપણું,
૩ વાપરવાથી શુદ્ધ રહેવાપણું,	૩ ગાન કરવાથી વધવાપણું,

કુવાના જલમાં ભેદ.	**ગાયકોના ભેદ.**
૧ સ્વાદમાં ફેરવાળાં, ખારો, ફીકો, મીઠો, કડુચો, વગેરે,	૧ કોઇનો પુરૂષોત્તમ પ્રત્યે ભાવ, કોઇનો વિભૂતિ પ્રત્યે, કોઇનો ગુણાવતાર પ્રત્યે, એમ ભાવ પરત્વે ગાન કરનારા.

૨ પરિણામમાં કોઇ સુખદાયી અને કોઇ દુઃખદાઈ હોય છે.	૨ સત્વાદિક ગુણ ભેદે કરીને કોઈ અકામ, કોઈ મોક્ષકામ, કોઇ સ્વર્ગકામ અને કોઈ આ લોકની કામનાવાળા હોય છે.

२ कुल्याः पौराणिकाः प्रोक्ताः पारंपर्ययुता भुवि ॥ ३ ॥

અર્થઃ—પૃથ્વી ઉપર પરંપરાયુક્ત નહેરના જલના ભાવ જેવા પૌરાણિક છે.

૧ નદી કે બીજા મોટા જળાશયથી નહેરની પરંપરા હોય છે.	૧ પુરાણનો ખરો અર્થ રાખવા માટે પરંપરાથી સદ્ગુરૂ પાસે ખરા અર્થને ભણેલા હોવા જોઇએ.

આ સિવાયના પુરાણીઓ ભાગવત વગેરેના ભાષાત્રય (સમાધિભાષા, પરમતભાષા, લૌકિકભાષા) અર્થ અને અનેક પ્રકારની પ્રભુની લીલાની ભાવના સમજ્યા વગરના હોય છે તે શ્રોતાનું કાંઇ હિત કરી શકતા નથી.

૨ નહેરનું પાણી કાયમ વહેતું હોય તો શુદ્ધ રહે છે.	૨ પુરાણી ભાગવતાદિનો હમેશ પાઠ કરવાનો નિયમ રાખે તોજ ભાવનો ઉદય રહે છે.
૩ પરંપરાયુક્ત વહેતું પાણી	૩ પરંપરાથી શીખેલ અને

નહેરને શુદ્ધ રાખવામાં ઉપયોગી છે. હમેશ પાઠ કરનારને બોધ બીજાને ઉપયોગી છે.

૩ क्षेत्रप्रविष्टास्ते चापि संसारोत्पत्तिहेतवः ॥

અર્થ:—ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થયેલા તેઓ સંસારની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે.

૧ નહેરનું જળ ખેતરમાં પ્રવેશ કરવાથી નવું ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે,

૧ પુરાણીઓ જો સ્ત્રી પુત્રાદિ કુટુંબના પોષણ માટે વાચન કરે અને અંતરમાં ભાવ ન હોય તો સંસારની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે.

૨ ખેતરમાં ગયેલું જળ શિષ્ટાચારમાં ઉપયોગી નથી.

૨ પુરાણીઓનું તેવા ભાવવાળું વાંચન ભગવદ્ભાવને વધારનાર થતું નથી, પણ કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેને સંસારમાં પાડે છે.

૪ वेश्यादिसहिता मत्ता गायका गर्तसंज्ञिताः ॥ ४ ॥

અર્થ:—ગાયન કરનાર જો વેશ્યાદિયુક્ત મદમાં મત્ત થયેલો હોય તો તેમને ભાવ ગર્ત (ખાડા)ના જલ બરાબર છે.

૧ કપિલદેવજીએ કહેલ છે કે વેશ્યા અગર બીજી

સ્ત્રીનો સંસર્ગ કરવાવાળાને જેવો મોહ તથા બંધ થાય છે, તેવો મોહ અને બંધ બીજાને થતો નથી.

૨ સ્ત્રીના પ્રસંગવાળો કવચિત પ્રભુ ભજનનો ડોળ કરે છે, પણ ખરી રીતે તેને સ્વામીસેવકભાવનું અનુસંધાન રહેતું નથી.

૩ સ્ત્રીના પ્રસંગવાળા ગાયકો શ્રીકૃષ્ણના ગુણનું ગાન તેમનું માહાત્મ્ય જાણીને કરતા નથી, પણ ઉત્તમ સ્વર અને ગીતને વશ થઇને પ્રભુના ગુણવાળા ગાયનોનું ગાન કરે છે માટે તેમનો ભાવ ખાડાના પાણી જેવો દોષવાળો ગણ્યો છે.

૯ जलार्थमेव गर्तास्तु नीचा गानोपजीविनः ॥

અર્થઃ—ગાયનથી જીવિકા ચલાવનાર નીચ માણસનો ભાવ એહું પાણી ભરવાના ખાડા એટલે ખાળકુંડીના પાણી જેવો છે. ખાળકુંડીનું પાણી જેમ સ્પર્શ કરનારને અશુદ્ધ કરે છે તેમજ ઉપજીવિકા યુક્ત ગાન કરનારનો ભાવ સાંભળનારને અશુદ્ધ કરે છે.

૩ हृदास्तु पंडिताःप्रोक्ता भगवत्शास्त्रतत्पराः ॥ ९ ॥

અર્થઃ—ભગવતશાસ્ત્રમાં તત્પર જે પંડિતો છે તેમનો ભાવ ધરાના જલની તુલ્ય છે.

ધરાનું જલ જેમ નિરંતર શાતળ હોય છે; અને બીજાથી મલિન થતું નથી, તેમજ પંડિતનો ભાવ સંસારના

તાપથી તૃપ્ત થતો નથી; તેમજ કુતર્ક વગેરેથી સંશયવાળો થતો નથી.

७ संदेहवारकास्तत्र सूदा गंभीरमानसाः ॥

અર્થ—ગંભીર મનવાળા એટલે અંતર નિષ્ઠાવાળા તથા સંદેહને મટાડવાવાળા પંડિતોનો ભાવ સારા જલવાળા ધરાની બરોબર છે.

છઠ્ઠા ભાવથી વિશેષ ભાવનું આ સાતમા ભાવમાં વર્ણન છે. છઠ્ઠા ભાવવાળો પોતાથી નિશ્ચયવાન હોય છે, પણ બીજાની શંકા સમાધાન કરવામાં નિપુણ હોતો નથી અને આ સાતમા ભાવવાળો તો બીજાની શંકાનું પણ સમાધાન કરી શકે છે, એટલું વિશેષ છે.

८ सरः कमलसंवर्णाः प्रेमयुक्तास्तथा बुधाः ॥ ३ ॥

અર્થ—પ્રેમયુક્ત સંદેહ મટાડનારા પંડિતો કમળવાળા તળાવના જલની બરોબર ભાવવાળા છે.

સાતમા કરતાં પણ વધારે ચઢીઆતો ભાવ બતાવ્યો છે. છઠ્ઠા અને સાતમા ભાવવાળો પંડિત ફક્ત જ્ઞાનીજ હોય છે, પરંતુ આ આઠમા ભાવવાળો તો જ્ઞાની સાથે ભક્ત પણ હોય છે. તેનો ભાવ કમળવાળા તળાવ જેવો કહેલ છે.

કમળવાળું તળાવ જોનારના તાપનો તળાવ દેખતાંજ નાશ કરે છે, તેમાં સ્નાન વગેરે કરવાથી વિશેષ તાપ નાશ પામે છે, તેમજ જ્ઞાનસહિત ભક્તના દર્શન માત્રથી પ્રથમ

જોનારને શાંતિ થાય છે, પછી વાતચીત થતાં તમામ સંદેહ નિવારણ થઇ વિશેષ શાંતિ થાય છે.

९ अल्प ताः प्रेमयुक्ता वेशन्ताः परिकीर्तिताः ॥

અર્થઃ—પ્રેમયુક્ત પરંતુ શાસ્ત્રનું શ્રવણ થોડું કર્યું હોય, તેઓનો ભાવ નાનાં તળાવ સમાન છે.

નાના તળાવમાં વિશેષ પશુ વગેરેથી પાણી ડોળું થઇ જાય છે, તેમજ પ્રેમયુક્ત છતાં અલ્પ શ્રવણવાળાનો ભાવ દુઃસંગવડે ડોળાઇ જાય છે, એથી તે શંકાશીલ બની જાય છે.

१० कर्मशुद्धाः पल्वलानि तथाऽल्पश्रुतभक्तयः ॥७॥

અર્થઃ—કર્મ શુદ્ધ છતાં અલ્પશ્રુત અને અલ્પભક્તિ વાળાનો ભાવ વિશેષ નાના તળાવ સમાન છે.

કર્મ શુદ્ધ છતાં અલ્પશ્રુત એટલે શાસ્ત્રનું શ્રવણ થોડું કરેલ હોય, તેમજ ભક્તિ થોડી હોવાથી કર્મ પ્રભુ અર્પણને માટેજ ન કરતાં લૌકિક પારલૌકિક કામનાથી કરવાની ઇચ્છા થવાથી અને સાધન બળનું અભિમાન થવાથી મનમાંનો ભાવ ક્ષુદ્ર (હલકો) હોય છે, અને અભિમાન વગેરેથી ડોળાઈ ગયેલો હોય છે, તેમજ દુઃસંગથી પણ તેનો ભાવ વિશેષ ડોળાઇ જાય છે, માટે ઉપરના નવમા ભાવથી પણ હલકો ભાવ હોય છે.

११ योगध्यानादिसंयुक्ता गुणा वर्ष्याः प्रकीर्तिताः ॥

અર્થ—યોગ અને ધ્યાન વગેરે યુક્તનો ભાવ વરસાદના જલની બરોબર છે.

વૃષ્ટિનું જલ તાપની શાંતિ કરનારૂં છે, તથા પૃથ્વી ઉપર વ્યાપ્ત થઇ જાય છે, અને ક્ષેત્રાદિકમાં ધન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ યોગાધ્યાનયુક્ત યોગીનો ભાવ યોગધ્યાન કરતી વખતે સર્વ દેહ અને ઇંદ્રિયોમાં પ્રસરે છે, તેમજ સત્પાત્રને યોગાભ્યાસ કરાવે તો પોતાના ભાવ જેવો તેનો ભાવ પણ કરી શકે છે.

१२ तपोज्ञानादि भावेन स्वेदजास्तु प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥

અર્થ—તપ (ઇંદ્રિયાનગ્રહ સિવાય ફક્ત દેહદમન) તથા આત્મજ્ઞાન તેજ બ્રહ્મજ્ઞાન માનનારા, તથા (આદિ પદ વડે) વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મનાજ જાણવાળા, એવા ભાવ વડે યુક્ત પરસેવાન જલ જેવા છે.

જ્ઞાનને મોક્ષ દાતા ઘણે ઠેકાણે વર્ણન કરેલ છે. તે શુદ્ધાદ્વૈત (માયાવાદનું મિથ્યાજ્ઞાન નહિ) જ્ઞાન ભક્તિનું સાધક તથા મોક્ષદાતા છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાન જે આ જીવ હુંજ બ્રહ્મ છું એવું શબ્દવડે સમજનાર અભિમાની હોય છે, તેમજ વેદની અને લોકની મર્યાદાનો ઉલ્લંઘન કર્તા હોય છે. તેવી સમજથી સંસાર તાપ શાંત થતો નથી.

તેમજ તપ–પંચાગ્નિ વગેરેથી દેહદમન કરનારને પણ થોડીવાર શરીર શીતળતાનો ભાસ થાય છે પરંતુ ખરી રીતે

તો ફક્ત દુઃખનો અનુભવ થાય છે. પરસેવો વળવાથી થોડી વાર શરીર શીતળ થયું હોય એવો ભાસ થાય છે, પરંતુ ખરી રીતે શીતળતા થતી નથી તેવી રીતે તપ અને આત્મજ્ઞાનીના દુઃખની નિવૃત્તિ ખરી રીતે થતી નથી.

ફક્ત વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મમાં કહેલી ક્રિયાઓ અનુક્રમે કરી જતો હોય, પરંતુ તેનું રહસ્ય સમજતો ન હોય અથવા સમજવાનો પ્રયત્ન પણ ન હોય, તેમજ તેની સાથે શુદ્ધ જ્ઞાન અને ભક્તિનો અંશ ન હોય, તો તે પ્રેમ વગરનો એટલે ભાવ વગરનો હોવાથી પરસેવાના જલની માફક તેનો ભાવ ઘણો હલકો ગણાય છે.

१३ अलौकिकेन ज्ञानेन ये तु मोक्ता हरेर्गुणाः ॥
कादाचित्काः शब्दगम्याः पतत् शब्दाःप्रकीर्तिताः॥९॥

અર્થ—અલૌકિક જ્ઞાનવડે વેદના શુદ્ધ અર્થ અને અભિપ્રાયને જાણનારા એવા કવચિત્ જણાતા ભક્તોથીહરિના ગુણનું વર્ણન કરનારાનો ભાવ પર્વતમાંથી પડતી જલધારાની બરોબર છે.

બારમા ભાવમાં શુષ્ક જ્ઞાનીનો કનિષ્ઠભાવ કહી આ તેરમા ભાવમાં વેદ પ્રતિપાદ્ય ઉત્તમ જ્ઞાનીનો ઉત્તમ ભાવ કહે છે. પર્વતમાંથી પડતી જલની ધારા નિર્મળ, શીતળ, મધુરતાવાળી, સ્નાન આચમન અને પાન કરવામાં મનોહર

તેમજ તાપ મટાડવાવાળી છે, તેવું વેદ વિહિત અલૌકિકજ્ઞાન-વાળાનું ભગવદ્ ગુણગાન છે.

१४ देवाद्युपासनोद्भूताः पृष्वा भूमेरिवोद्गताः ॥

અર્થ—દેવાદિની ઉપાસનાથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાવ ભૂમિથી ઉત્પન્ન થયેલ ઝાકળના જળ જેવો છે.

ઝાકળનું જળ તૃષા વગેરેને મટાડી શકતું નથી, તેમજ દેવાદિની ઉપાસનાથી સંસાર તાપ મટતો નથી.

ઝાકળનું જળ ફક્ત થોડીવાર જળના ભાસવાળું રહે છે, તેમજ દેવાદિની ઉપાસનાથી થોડીવાર મન શાંત હોય તેવું લાગે છે.

ઝાકળનું જળ સૂર્યનો તાપ પડતાં થોડીવારમાં અદૃશ્ય થાય છે તેમજ દેવાદિની ઉપાસનાથી થયેલો ભાવ પણ સંસાર તાપ સહન ન થતાં તરત નાશ પામે છે.

१५ साधनादि प्रकारेण नवधा भक्तिमार्गतः ॥ १० ॥
प्रेमपूर्त्या स्फुरद्धर्माः स्यन्दमानाः प्रकीर्तिताः ॥

અર્થ—સાધનાદિ પ્રકારવડે નવ પ્રકારની ભક્તિમાર્ગથી જેનો પ્રેમ પૂર્ણ હોય, અને તે વડે પ્રભુધર્મની સ્ફૂર્તિવાળાનો ભાવ પર્વતમાંથી નીકળતા ઝરણાની બરોબર છે.

વર્ષાના અતિશયથી ઝરણાનું જળ વિશેષ વહેવું થાય છે અને ઓછાપણાથી ઝરણાનું ન્યૂનપણું થાય છે, તેવીજ રીતે

સાધનબળ વધારે હોય ત્યારે ભાવના વધે છે, અને સાધન ઘટે છે ત્યારે ભાવના ઘટે છે.

ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ અધિકારીની આવી સ્થિતિ હોય છે. **શ્રીગુસાંઇજી** ભક્તિહંસગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે પ્રાથમિક એટલે ભક્તિમાર્ગમાં શરૂઆત થયેલી હોય, એવા તો ભક્તિના સાધનમાં પ્રવૃત્ત હોય છે, કેમકે તેમનો મર્યાદામાં અંગીકાર થયો છે, ત્યાર પછી પ્રભુમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી મર્યાદા અનુસાર સેવા કરે. સ્નેહ વધ્યા પછી પ્રભુસેવામાં બધા ઉપચાર સ્નેહપૂર્વક થાય, ત્યારે વિધિનું અપ્રયોજકપણું થાય છે.

(૧૬) यादृशास्तादृशाः प्रोक्ता वृद्धिक्षयविवर्जिताः ॥ ११॥
स्थावरास्ते समाख्याता मर्यादैकप्रतिष्ठिताः ॥

અર્થ—ઉપર કહ્યા તેવા સાધનનિષ્ઠ મર્યાદાવાળાનો ભાવ વૃદ્ધિક્ષય વગરનો કેવળ મર્યાદામાં અંગીકાર છે, તેવાઓનો ભાવ સ્થાવર જળાશય જેવો છે.

આ સોળમો ભાવ પંદરમાથી વધારે ચઢતો છે. સ્થાવર જળાશય એટલે જેમાં વરસાદથી કે તાપથી પાણી વધતું ઘટતું નથી. એવા મહાન જળાશય જેવો પૂર્ણ પ્રેમવાળા મર્યાદાભક્તનો ભાવ છે.

આવા ભાવવાળાનો ભાવ સંસાર તાપથી કે કુતર્કથી ઓછો થતો નથી.

(१७) अनेकजन्मसंसिद्धा जन्मप्रभृति सर्वदा ॥ १२ ॥
संगादिगुणदोषाभ्यां वृद्धिक्षययुता भुवि ॥
निरंतरोद्गमयुता नद्यस्ते परिकीर्तिताः ॥ १३ ॥

અર્થ—અનેક જન્મવડે સારી રીતે સિદ્ધ અને જન્મથીજ લઇને હમેશાં સત્સંગ અને દુઃસંગને લીધે ગુણ અને દોષવડે પ્રેમની વૃદ્ધિ અને ક્ષીણુતાવાળા, અને નિરંતર જન્મ લેવાવાળાનો ભાવ નદીની તુલ્ય છે.

નદીનું જલ વૃષ્ટિવડે વધે છે, અને તાપથી ઘટે છે, વળી પર્વત અને આસપાસની જમીનના ગુણદોષવાળું હોય છે; તેવીજ રીતે ઉપર કહેલાનો ભાવ તપ, ધ્યાન અને સમાધિવડે પાપ ક્ષયદ્વારા શુદ્ધ થાય છે, અને સત્સંગદ્વારા વધે છે, તેમજ દુઃસંગવડે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે.

(१८) एतादृशाःस्वतन्त्राश्चेत् सिंधवःपरिकीर्तिताः ॥

અર્થ:—ઉપર કહેલા ૧૭ મા ભાવવાળા જો સ્વતંત્ર હોય, એટલે મનની કોઇ પ્રકારની ઉપાધિ રહિત હોય, તો સમુદ્રને મળનાર મોટી નદી જેવા સમજવા.

મોટી નદીઓમાં વર્ષાવડે જળ વધારે હોય છે, તેમજ બહુ તાપ પડતાં પર્વતનો બરફ ઓગળીને તેનું નદીમાં મોટું પુર આવે છે, મતલબ કે મહાન નદીઓમાં બારેમાસ પુષ્કળ જળ હોય છે, તેજ પ્રમાણે સ્વતંત્ર ભાવનાવાળાઓનો

સત્સંગવડે કે દુઃસંગવડે ભાવ વધતો ઘટતો નથી; પરંતુ તેમની ભાવના સમુદ્રરૂપ પ્રભુને મળવમાંજ હોય છે. મહાન નદી જેમ સમુદ્રને મળવામાં અંતરાયરૂપ ડુંગર વગેરેને ભેદીને સમુદ્રને મળે છે તેમજ સ્વતંત્રભાવવાળા પણ પ્રભુ મળવામાં અંતરાયરૂપ લૈકિક સુખદુઃખની ઉપેક્ષા કરી પ્રભુના ચરણારવિંદને પામે છે.

(૧૯) (अ) पूर्णा भगवदीया ये शेषव्यासाग्नि मारुता ॥१४॥
जडनारदमैत्राद्या स्तेसमुद्राः प्रकीर्तिताः ॥

(आ) लोकवेदगुणैर्मिश्र भावेनैके हरेर्गुणान् ॥ १६ ॥
वर्णयन्ति समुद्रास्ते क्षाराद्याः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

(इ) गुणातीततया शुद्धान् सच्चिदानन्दरूपिणः ॥ १६ ॥
सर्वानेव गुणान् विष्णो र्वर्णयन्ति विचक्षणाः ॥
तेऽमृतोदाः समाख्याताः तद्वाक्पानं सुदुर्लभम् ॥ १७ ॥
तादृशानां क्वचिद्वाक्यं दूतानामिव वर्णितम् ॥
अजामिलाकर्णनवत् विंदुपानं प्रकीर्तितम् ॥ १८ ॥
रागाज्ञानादिभावानां सर्वथा नाशनं यदा ॥
तदा लेहनमित्युक्तं स्वानन्दोद्गमकारणम् ॥ १९ ॥

આ અર્થ:—શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, હનુમાન, જડભરત, નારદ મૈત્ર વગેરે જે ભગવદીઓ છે તે સમુદ્રના જેવા

ભાવવાળા છે. સમુદ્ર-સમ્+ઉદ=ક્લેદન, ચંદ્ર) ચંદ્રને અનુકૂલ ર નાર એટલે ચંદ્ર માથે આવતાં વૃદ્ધિ પામનાર દરીઓ. જે સમુદ્ર ચંદ્રને અનુકૂ ા છે, તેમ ભગવદીઓ પ્રભુની લીલ ાં અનુકૂળ ભાવવાળા છે, તેમને પ્રભુની સેવા માટેજ દેહાદનો અપેક્ષા છે, પણ દેહાદિને માટે પ્રભુની અપેક્ષા નથી. આવા ભગવદી રત્નાકરની તુલ્ય છે.

આ અર્થઃ—કેટલાક લોક વેદ અને મિશ્રભાવવડે હરિના ગુણનું વર્ણન કરે છે, તે છ પ્રકારના સમુદ્ર જેવા છે.

(૧) **ક્ષાર સમુદ્ર જેવા ભાવવાળા**—પ્રભુ વૈરાગ્ય-પૂર્ણ હોવાથી કોઇની પાસેથી કાંઇ ગ્રહણ કરતા નથી; અને ઇચ્છા પણ કરતા નથી. માણસ પવિત્ર થવાને ઈશ્વરને ભજે એવો વિધિ હોવાથી સ્વાર્થને લીધે, ભજન સ્તુતિ અને અર્પણ વગેરે કરે છે. એવું જાણી વર્ણન કરનારનો ભાવ.

લોકમિશ્રભાવવાળા-રામકૃષ્ણ બહુ બળવાન હોવાથી મનુષ્યમાં દેવ મનાયા એવા ભાવથી વર્ણન કરનારનો ભાવ.

ક્ષારસમુદ્રનું જળ તૃષાનિવૃત્તિમાં કે તૃપ્તિમાં નિરૂપયોગી છે, તેવી રીતે ઉપરનાનો ભાવ ભક્તિમાર્ગમાં રૂ પયોગી છે.

(૨) **દધિમંડ સમુદ્ર જેવા ભાવવાળા**—દહિંને વલોવી નવનિત કાઢી લીધેલ છાશ જેમ નિંસ્સત્વ છે. તેમ આવા ભાવવાળા એમ માને છે કે-સો હાથવાળા શ્રીકૃષ્ણે

વરાહરૂપ ધરી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો, ઇત્યાદિ વચન પ્રમાણે જગત્કર્તા કાર્યાર્થે વિવિધ દેહમાં પ્રવેશ કરી કાર્ય કરે છે, ને કાર્ય થઇ રહ્યા બાદ દેહ છોડી દે છે. તેવાનો ભાવ ભગવાન ચિદ્રૂપ, વિજ્ઞાનપૂર્ણ, સર્વસમ અને મોક્ષને લીધે સેવન કરવા યોગ્ય છે, એમ હોય છે.

(૩) **સુરોદક સમુદ્ર બરોબર ભાવવાળા**—માયાના ગુણવડે હરિ સર્વ કરે છે, માયાના ગુણવડેજ પ્રભુમાં કર્તાપણું છે, એવી રીતે વર્ણન કરનારનો ભાવ સુરોદક બરોબર છે. સુરામાં સ્વરૂપનું વિસ્મારકપણું તથા દોષ ઉત્પન્ન કરવાપણું છે, તેવો ઉપરનાનો ભાવ દુષ્ટ છે.

(૪) **ક્ષીરોદ સમુદ્ર બરોબર ભાવવાળા**—પ્રભુ સર્વના ઇશ્વર અને સર્વ કામ કરવામાં સમર્થ છે, એવા ભાવવાળાનો ભાવ ક્ષીરોદ સમુદ્ર સમ છે. દૂધના ગુણ જેવો તેવા ભાવવાળાનો ગુણ છે.

(૫) **ઘૃતોદક સમુદ્ર બરોબર ભાવવાળા**—પ્રભુ મહા બળવાન છે, માટે પોતાના ભક્તને પણ બળવાન બનાવ્યા છે, એવું જાણી વર્ણન કરનારનો ભાવ ઘીના ગુણ જેવો છે.

(૬) **ઇક્ષુરસોદક સમુદ્રસમ ભાવવાળા**—પ્રભુ લક્ષ્મીજીના પતિ છે, અને બધાને ભોગ મોક્ષ દેવાવાળા છે. એમ જાણી વર્ણન કરનારનો ભાવ શેરડીના રસના ગુણ જેવો છે.

આ છ સમુદ્રના ભાવ જાણ્યા પછી શુદ્ધોદક સમુદ્રના ગુણુવાળાનો ભાવ કેવો હોય છે તે જાણવાની ઇચ્છા થાય છે.

શુદ્ધોદક સમુદ્ર બરોબર—શરણુ આવેલો જીવ ચાહે તેવો હોય તોપણુ શ્રીકૃષ્ણુ તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. શરણાગતને કદી છોડી દેતા નથી' આવું જાણી વર્ણન કરનારનો ભાવ છે.

ફ અર્થઃ—અમૃત સમુદ્રસમભાવવાળા—ગુણુથી પર સત્ચિત્ અને આનંદરૂપ એવા સર્વ ગુણ પ્રભુના છે એવું જાણીને વર્ણન કરનાર વિચક્ષણ પુરૂષનો ભાવ અમૃત બરોબર છે, તેમની વાણીનું પાન અત્યંત દુર્લભ છે. ૧૭

આવા ભગવદીઓના કોઈ ઠેકાણે પ્રસન્નતાપૂર્વક કહેલા વાક્યોને દૂતનીજ બરાબર કહેલ છે. અજામિલને વિષ્ણુ દૂતે કહેલાં વચન સાંભળવાની પેઠે તે વાક્ય અમૃતબિંદુ પાન કહેલ છે. ૧૮

લેહન—લૌકિકમાં પ્રીતિ અને સ્વરૂપનું અજ્ઞાન વગેરે ભાવનો જ્યારે સર્વ પ્રકારે નાશ થાય ત્યારે લેહન કહેવાય છે. તે લેહન સ્વાનંદના પ્રગટમાં કારણુરૂપ છે. ૧૯

આવા ભગવદીઓ પ્રભુની દરેક લીલાનું તાત્પર્ય બરાબર સમજાવી બીજાને નિઃશંક બનાવે છે, જેથી વિચક્ષણ કહેલા છે. આવા વિચક્ષણુ ભક્તોની વાણીનો મહીમા ૧૮ મા શ્લોકમાં બતાવ્યો છે. આવા મહા પુરૂષોના વચનો કાંઈપણુ

કારણ વગર ફળ પ્રભુની કૃપા થવાની હોય છે તેના પ્રત્યે ક્વચિત કહેવાય છે, આ વાકય અમૃતબિંદુરૂપ છે.

અંતઃકરણ ધરાઇ જાય તેટલું પીવામાં આવે તો વિશેષની ઇચ્છા ન રહે, માટે જેટલું મળે છે તેને બિંદુ કહેલ છે, બિંદુ હોવાથી વિશેષની ઇચ્છા રહે છે. પ્રભુનાંજ વચનો દૂતની મારફત સાંભળવામાં આવવાથી અંતઃકરણમાં પ્રભુનું વિસ્મરણ કરાવનાર લૌકિક રાગ તથા સ્વરૂપનું અજ્ઞાન રહેલાં હતા, તે આપોઆપ નાશ પામી જાય છે, અને એ રીતે બંને વાનાં નાશ પામે તો અમૃતબિંદુ પાન કર્યું કહેવાય. એક બિંદુનું પૂરી રીતે પાન થઇ શકે નહિ, ઘણાં બિંદુ મળે અને અંતઃકરણ સુધી તૃપ્તિ થઈ જાય તેને પાન કહે છે, પણ આ તો બિંદુ છે, તેથી બિંદુ ચાટી શકાય છે, ચાટણને લેહન કહે છે, માટે અત્રે લેહન કહેલ છે. આ અમૃતબિંદુ કાનદ્વારા મળે છે, તે લેહન થવાથી અંતઃકરણમાં તેની અસર જતાં રાગ અને અજ્ઞાન નાશ પામી તે સ્વાનંદ લે છે, અને વિશેષની જિજ્ઞાસા અતિ તીવ્ર થવાથી લેહન કરનાર તેમાં તન્મય થઇ કૃત્યકૃત્ય થઇ જાય છે.

૨૦ उद्धृतोदकवत्सर्वे पातितोदकवत्तथा ॥
उक्तातिरिक्तवाक्यानि फलं चापि तथा ततः ॥२॥

અર્થ—ઉપર કહેલથી જુદાં વાકયો ઉદ્ધૃતોદકનાં જેવાં એટલે ઉંચે ફેંકાએલ પાણી–વરાળ જેવાં અથવા જળાશય-

માંથી પાત્રમાં લીધેલ જળ જેવાં છે, તથા પડેલા પાણી જેવા છે, અને ફળ પણ તેજ મુજબ છે.

અ કેટલાકનાં વચન હવામહેલ જેવાં નકામાં હોય છે, જેમ વરાળ હવામાં રહેતી હોય છે, તે વરાળ સ્નાન પાન વગેરે ઉપયોગમાં આવતી નથી, તેમ ડોળી માણસોનાં ખાલી વચનો તદ્દન નકામાં છે.

પાત્રમાં લીધેલ જળ જેમ પાત્રના ગુણદોષવાળું હોય છે, તેમજ કીર્તન કરનાર બીજાના કહેલ વચનો કહે તેમાં બોલનારનો સારો કે નબળો ભાવ મિશ્ર થાય છે, ને તેની અસર પણ સાંભળનારપર તેવીજ થાય છે.

આ—કેટલાકનાં વચનો પડેલા જળ જેવાં છે એટલે પડેલું જળ જે જે જમીનમાં થઇને જાય છે. તે તે તમામ જમીનના ગુણવાળું હિતકર કે દોષકર થાય છે, તેમજ બોલનારનો ભાવ જેવો હોય તેવી અસર સામા સાંભળનારના મન ઉપર થાય છે.

इति जीवेन्द्रियगता नानाभावं गतास्त्रिवि
रूपतः फलतश्चैव गुणा त्रिष्णो र्निरूपिताः ॥२१॥

અર્થ—એ પ્રમાણે સ્વરૂપથી અને ફળથી પૃથ્વી ઉપર જુદા જુદા ભાવને પામેલ જીવ અને ઇંદ્રિયને વિષે રહેલા વિષ્ણુના ગુણો નિરૂપણ કર્યા.

समाप्त.

સારાંશ.

૧ આ આખા ગ્રન્થ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે બધાનાં અંતઃકરણ સરખા સંસ્કાર પામેલાં હોતાં નથી, તેમજ એક જાતની કે સરખી ભાવનાવાળાં નથી. જેમ ઓછા વધતી ભાવનાવાળાં તેમજ જુદી જુદી ભાવનાવાળા માણસો હોય છે, તેમજ તેવાઓનો સંગ જુદી અસર કરનારો થાય છે.

૨ ભક્તિમાર્ગીયને કયા ભાવવાળાનો સંગ ઉત્તમ છે, કયો સંગ સાધારણ છે, અને કયો સંગ કનિષ્ઠ છે, તથા કયો સંગ નુકસાન કરતા છે, તે બાબતનો આ ગ્રંથ આધારે વિચાર કરતાં જણાય છે કે—

૩ અમૃત સમુદ્રસમ ભાવવાળા પ્રભુના દૂતની સમાન છે, તેવા (૧૯ મા ભાવમાં ૬ અને ૭ માં જણાવેલ) પ્રભુની ઇચ્છા અનુકૂળ પોતાના મનની અનુકૂળતા રાખનાર પૂર્ણ ભગવદીય શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, હનુમાન, જડભરત, નારદ, મૈત્રેય વગેરેનો સમાગમ અતિ દુર્લભ છે. પણ કદાપિ તેવા ભાવવાળાનો સંગ ભાગ્યોદયથી થાય તો તેમનાં વચનામૃત સાંભળનારના અંતઃકરણમાં ઉત્તમ અસર પૂર્ણ ફળદાયી થાય છે.

૪ શુદ્ધોદક સમુદ્રસમ ભાવવાળા–પ્રભુ શરણાંગતનું રક્ષણ કરનાર છે. એવા ભાવવાળાનો સંગ સંસાર તાપથી શાંત કરે છે અને નિડર બનાવે છે. (૧૯ આ ભાવ)

૫ પ્રેમયુક્ત તથા સંદેહને મટાડનાર ભક્ત પંડિતોનો (૮મો ભાવ), તથા અલૌકિક જ્ઞાનવડે હરિના ગુણ કહેનારનો સંગ (૧૩ મો ભાવ)

તેમજ સ્થાવર જળાશય જેવા ભાવવાળા (૧૬ મો ભાવ) નો સંગ ભાવની વિશેષ વૃદ્ધિ કરે છે.

૬ (અ) અંતરનિષ્ઠાવાળા સંદેહ નિવારક પંડિતોનો સંગ (૭ મો ભાવ).

(આ) સાધન વગેરે પ્રકારથી નવ પ્રકારની ભક્તિથી પૂર્ણ પ્રેમ-વાળા હોવાથી પ્રભુ ધર્મની સ્ફૂર્તિવાળાનો સંગ (૧૫ મો ભાવ).

(ઇ) મહા નદી જેવા ભાવવાળા—અનેક જન્મ વડે ભાવમાં વધેલ હોય અને તે દુઃસંગથી વધે ઘટે નહિ, તેવા ભાવવાળાનો સંગ (૧૮ મો ભાવ).

(ઉ) ક્ષીરોદક સમુદ્રસમ, ઘૃતોદક સમુદ્રસમ ભાવવાળાનો સંગ (૧૯ ના આ ભાગ મધેનો ૪, ૫, ૬, પેટાભાવ.)

આ બધાનો સંગ સાધારણ રીતે ભાવની વૃદ્ધિ કરવાવાળો છે.

૭ ગાયકો (૧ લો ભાવ), પુરાણીઓ (૨જા ભાવવાળા) આ બંને જો નિરપેક્ષ ભાવથી ગુણગાન કે કથા કરતા હોય તો સાંભળ-નારના ભાવનું પોષણ કરે છે. તેમજ ભગવત્‌શાસ્ત્રમાં તત્પર પંડિતો (૬ ઠો ભાવ)નો સંગ પણ ભાવનું પોષણ કરે છે. તેમજ પૃથ્વી પર પડેલું જળ સારા સંસ્કારવાળું હોય તો (૨૦ મા ભાવ પૈકી), તથા પાત્રમાં લીધેલ જળ જેવા ભાવવાળા સારા સંસ્કારવાળા હોય તો (૨૦ મા ભાવ પૈકી) તે પણ ભાવનું પોષણ કર્ત્તા થાય છે.

૮ યોગ અને ધ્યાનયુક્ત ભાવવાળા (૧૧ મો ભાવ), દધિમંડ સમુદ્ર જેવા ભાવવાળા (૧૯મા આ નો ૨ જો ભાવ) અને નદીના જળ

જેવા ભાવવાળા (૧૭ મો ભાવ)નો સંગ તેવી ભાવનાવાળાને ગુણ કરનાર અને બીજાને અનુપયોગી છે.

૯ અલ્પ ભક્તિ અને અલ્પ શ્રવણુ (૯ મા અને ૧૦ મા ભાવવાળા) નો સંગ સાંભળનારના મનને સંશય ઉત્પન્ન કરી મન ડહુપચુ કરે છે, માટે તે નુકસાન કરનાર છે.

૧૦ ક્ષેત્રમા પ્રવેશ થયેલ નહેરના જળ જેવા (ત્રીજો ભાવ) અપેક્ષાવાળા અને ઉદર માટેજ ગાયન કરનાર અને કથા કરનાર પુરાણીઓનો સંગ, તેમજ (૪ થા ભાવવાળા) વેશ્યાદિ સહિત મત્ત ગાયકો, (પમા ભાવવાળા) નીચ ગાયકો, (૧૨ માં ભાવવાળા) પરસેવાના જળ જેવા ભાવવાળા દેહદમન કરનાર, અને શુષ્કજ્ઞાની અને (૧૪મા ભાવ)વાળા દેવાદિની ઉપાસનાના ભાવવાળા, અને ક્ષાર સમુદ્રસમ ભાવવાળાનો સંગ ભક્તિમાર્ગીયને નુકશાન કરનાર થાય છે. તેમજ (૨૦ મા ભાવ પૈકી હલકા ભાવવાળાનો સંગ પણ નુકસાન કરનાર થાય છે.

૧૧ સુરોદક સમુદ્રના છળ જેવા ભાવવાળા (૨૦ મા ભાવ ૩ જા ભાવવાળા) માયાના ગુણવડે હરિ સર્વ કરે છે, તે માયાના ગુણ વડેજ હરિમાં કર્તાપણું છે. એવી રીતે વર્ણન કરનાર માયાવાદીઓનો સંગ સર્વભાવનો નાશ કરનાર છે.

ઉપર પ્રમાણેનો વિચાર કરી પોતાના ભાવની વૃદ્ધિ કરે તેવાઓનોજ સંગ કરવા દરેક વૈષ્ણવોએ ધ્યાનમા રાખવું જોઇયે.

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

श्री गोपीजनवल्लभाय नमः

अथ पंचपद्यानि (શ્રોતાના ભેદ.)

श्री कृष्णरसविक्षिप्त मानसा रतिवर्जिताः ॥
अनिर्वृता लोकवेदे ते मुख्याः श्रवणोत्सुकाः ॥ १ ॥

આમાં પુષ્ટ મુખ્ય શ્રોતાનાં ત્રણ વિશેષણ આપ્યાં છે.

१ **श्रीकृष्णरसविक्षिप्तमानसा रतिवर्जिताः** શ્રીકૃષ્ણના ભજનાનંદરૂપી રસમાં જેનું મન વિક્ષિપ્ત (ચોંટી ગયું છે, લગ્ની લાગી રહી) છે, તેથી કરીને ભગવદ ગુણગાનના શ્રવણમાં પ્રીતિ વગરના નથી, એટલે પ્રીતિવાળા છે એવા,

૨ **लोकवेदे अनिर्वृताः** લોક અને વેદમાં આનંદ વગરના, એટલે લૌકિકફળ અને વૈદિકફળની મનમાં કાંઈ ઇચ્છા નથી જેથી તેમાં જેને આનંદ આવતો નથી તેવા,

૩ **श्रवणोत्सुकाः** શ્રવણમાં ઉત્સાહવાળા, શ્રવણમાં જેનો ભાવ સદા સ્થાયી (કાયમ) રહે છે તેવા,

ते मुख्याः તેઓ મુખ્ય શ્રોતા છે.

જેનું મન શ્રીકૃષ્ણરસમાં ખુંચી ગયું હોય તે ભક્તિ વર્દ્ધિની ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રભુમાં આસક્તિની હદ સુધી

પહોંચ્યો હોય તેને લૌકિક અને વૈદિક વ્યવહાર બધો બાધકરૂપ લાગે અને પ્રભુ વ્યસન દશાની શરૂઆત થઈ હોય તેઓ ભગવદ્ ગુણગાન શ્રવણમાં ઉત્તમ મુખ્ય શ્રોતાજન છે.

विक्लिन्नमनसो ये तु भगवत्स्मृतिविह्वलाः ॥
अर्थैकनिष्ठास्ते चापि मध्यमाः श्रवणोत्सुकाः ॥ २ ॥

અર્થાદ્ મધ્યમ શ્રોતાનાં ચાર વિશેષણ છે.

१ **विक्लिन्नमनसः** વિશેષે કરીને આર્દ્ર (કોમળ) જેનું મન છે તેવા,

२ **भगवत्स्मृतिविह्वलाः** જ્યારે ભગવાનની સ્મૃતિ મનમાં થાય તે વખતે મન વિકળ (ગાભરૂ) થાય તેવા.

३ **श्रवणोत्सुकाः** ભગવાનના ગુણગાનના શ્રવણમાં ઉત્સાહવાળા.

४ (**चये**) **अर्थैकनिष्ठाः** અને જે અર્થમાં મુખ્ય નિષ્ઠાવાળા છે. **અર્થ**:--(પ્રયોજન-મોક્ષનું પ્રયોજન, અથવા બીજી રીતે કૃતાર્થ થવાનું પ્રયોજન) માં જેની નિષ્ઠા છે તેવા,

ते अपि मध्यमाः તે મધ્યમ શ્રોતા છે.

મુખ્ય શ્રોતાનું મન શ્રીકૃષ્ણરસમાં ચોટી ગયું હોય છે, તે પ્રમાણે આ મધ્યમ શ્રોતાનું મન કાયમ ચોટેલું હોતું નથી, પરંતુ ભગવદ્ ગુણના શ્રવણની અસર થાય તેવું કોમળ મન હોય છે.

મુખ્ય શ્રોતા ભગવદ્રસમાં કાયમ વિહ્‌વલ હોય છે, પણ મધ્યમ શ્રોતાં તો જ્યારે અંતઃકરણમાં ભગવાનની સ્મૃતિ આવે તે વખતે વિહ્‌વલ મનવાળા હોય છે.

મુખ્ય શ્રોતા તદન નિરપેક્ષભાવથી ભગવદ ગુણગાન અને શ્રવણમાં આસક્ત હોય છે, પરંતુ આ મધ્યમ શ્રોતા તો વૈદિક અર્થ (ફળ) મોક્ષાદિમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે.

આવી રીતે બધા લક્ષણમાં મધ્યમ શ્રોતા મુખ્યથી ઉતરે છે

निःसंदिग्धं कृष्णतत्त्वं सर्वभावेन ये विदुः ॥
ते त्वावेशात्तु विकला निरोधाद्वा न चान्यथा ॥ ३ ॥
पूर्णभावेन पूर्णार्थाः कदाचिन्न तु सर्वदा ॥
अन्यासक्तास्तु ये केचिद् अधमाः परिकीर्तिताः ॥४॥

અર્થ—મર્યાદા અધમ (હીન, હલકા) શ્રોતાનાં ચાર વિશેષણ આપ્યાં છે.

(૧) **ये निःसंदिग्धं कृष्णतत्व सर्वभावेन विदुः** જેઓ સંદેહ રહિત કૃષ્ણતત્વને સર્વભાવવડે જાણે છે તેવા,

(૨ **ते अवेशात् तु विकलाः वा निरोधात् तु विकलाः च अन्यथा न**, તેઓ આવેશથી વિકળ થાય છે, અથવા નિરોધથી વિકળ થાય છે, અથવા આવેશ અને નિરોધ બંને ભાવથી વિકળ થાય છે, પરંતુ બીજે પ્રકારે એટલે સર્વદા વિકળ નથી હોતા,

(૩) **पूर्णभावेन पूर्णार्थाः कदाचित न तु सर्वदा** કદાચિત્ પૂ-

ભાવવડે પૂર્ણ અર્થવાળા (લૌકિક કામના રહિત થયેલા)
, પણ સર્વદા થતા નથી,

) केचित् ये अन्यासक्ताः કેટલાક જેઓ પ્રભુ સિવાય અન્ય (લૌકિક, વૈદિક) માં આસક્ત હોય છે તેવા, ते अधमाः परिकीर्तिताः તેઓ અધમ શ્રોતા કહેવાય છે.

૬૨ મધ્યમ શ્રોતાનું મન કાયમ માટે કોમળ હોય છે પરંતુ આ હીન શ્રોતાનું મન પ્રથમ વિશેષણમાં બતાવ્યા મુજબ જ્ઞાનમાં વિશેષ આસક્તવાળું હોવાથી જો કે શ્રીકૃષ્ણ-તત્વને સંદેહ રહિત સર્વભાવવડે જાણે છે, છતાં શ્રવણની અસર (મધ્યમ શ્રોતા જેવું કોમળ મન ન હોવાથી) મધ્યમ શ્રોતા જેવી થતી નથી.

ભક્તિની વ્યાખ્યામાંજ माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः स्नेहः सा भक्तिः ભક્તિનાં બે અંગ બતાવ્યાં પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને તે થયા પછી પ્રભુમાં સુદૃઢ સ્નેહ થાય ત્યારે ભક્તિ સિદ્ધ થઇ કહેવાય છે. ભક્તિવર્ધિ-નીમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ પ્રેમ, પછી આસકિત અને પછી વ્યસન થાય ત્યારે દૃઢ સ્નેહ થયો ગણાય, અને વ્યસન સિદ્ધ થયા પછી સુદૃઢસ્નેહ થાય છે ત્યારે પ્રભુમાં ભક્તિ સિદ્ધ થઇ ગણાય છે.

માહાત્મ્યજ્ઞાન જેને થયેલ છે, તેને પ્રભુની મોટાઈ સદા સ્મરણમાં આવ્યા કરેછે, પણ ત્યાર પછીજ્યારે દૃઢસ્નેહથાય ત્યારે

પ્રભુની મોટાઇની સ્નેહના અધિકપણાને લીધે વિહ્‌વલ દશામાં વિસ્મૃતિ થઇ જાય છે. સ્નેહનું પ્રથમરૂપ પ્રેમ છે, તે પ્રેમની શરૂઆત થયા પછી પ્રભુની મોટાઇની સ્મૃતિ ઘટતી જાય છે, અને સ્નેહનું પ્રબળપણું થતાની સાથે પ્રભુને મળવાની ઇચ્છા વધતી જાય છે.

આ હીન અધિકારીના મનમાં પ્રભુની મોટાઇનો ખ્યાલ મુખ્યપણે વાસ કરી રહેલો હોય છે, અને પ્રેમની શરૂઆત-જ થયેલી હોય છે, જેથી પ્રભુના ગુણના શ્રવણથી પ્રેમ-ભાવથી તે શ્રવણમાં મન આવેશવાળું થાય ત્યારે અથવા પ્રભુના ગુણનું મનન કરતાં તે વખતમાં મન બીજી લૌકિક વૈદિક બાબતથી નિરોધવાળું થાય તે વખતે પ્રભુ મળવામાં મન વિકળ બને છે. મધ્યમ અધિકારીની પેઠે મનમાં ભ-ગવત્ સ્મૃતિ થવાથીજ મન વિકળ બની જતું નથી, પણ ઉપર પ્રમાણે શ્રવણ થવાથી મન આવેશવાળું થાય તોજ મન વિકળ થાય છે, એ પ્રમાણે મધ્યમથી ઉતરતા લક્ષણ હોવાથી હીન શ્રોતા ગણાય છે.

કોઇ કોઇ વખત શ્રવણની અસર મન ઉપર થવાથી બને છે, પણ કાયમ તેવું મન રહેતું નથી, શ્રવણની અસર ઝાઝુ ન રહેવાથી પ્રથમના અભ્યાસને લીધે મન પ્રભુ સિવાય બીજી બાબતમાં એટલે લૌકિક વૈદિક કાર્યોમાં આસક્તિવાળું બની જાય છે, વળી ભગવદ્ગુણનું જ્યારે શ્રવણ થાય છે, ત્યારે પાછું ફરીથી થોડીવાર મન પૂર્ણ અર્થવાળું થઇ

નિરપેક્ષ બને છે, અને ફરીથી પાછું અન્યાસક્ત થાય છે, મધ્યમ અધિકારીનું તેમ નથી. તેઓ મોક્ષાદિ અર્થ નિષ્ઠાવાળા હોય છે, પણ લૌકિક વગેરે અનિત્ય અર્થ નિષ્ઠાવાળા હોતા નથી માટે આ અન્યાસક્ત થનારાની હીન અધિકારીમાં ગણના છે.

अनन्यमनसो मर्त्या उत्तमाः श्रवणादिषु ॥
देशकालद्रव्यकर्तु मंत्रकर्मप्रकारतः ॥ ५ ॥

અર્થ:—મર્યાદા ઉત્તમ શ્રોતાના ૩ વિશેષણ આપ્યાં છે.

(૧) **देशकालद्रव्यकर्तुमंत्रकर्मप्रकारतः** દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર, અને કર્મના પ્રકરથી,

(૨) **अनन्यमनसः** અનન્ય મનવાળા,

(૩) **मर्त्याः** માણસો.

श्रवणादिषु उत्तमाः શ્રવણાદિમાં ઉત્તમ છે.

मर्त्याः એ વિશેષણ મરણ ધર્મવાળા માણસના અર્થમાં વપરાય છે. મરણ કાળને આધીન છે. જો કે સત્યલોક સુધી તમામ કાળને આધાન છે, પણ ભૂલોકમાં (આલોકમાં) રહેનારને જેમ થોડી થોડી મુદતમાં જન્મ મરણ થાય છે, તેમ ઉપરના લોકનું થતું નથી, જેથી સ્વર્ગાદિકમાં રહેનાર આ લોકમાં અમર કહેવાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે સત્યલોક સુધીમાં રહેનાર પણ અમર નથી, અક્ષરપ્રાપ્તિ થવાથીજ અમર થવાય છે, માટે ચૌદ લોક કાળને આધાન છે.

અક્ષરપ્રાપ્તિ થયા બાદ કાળનું આધીનપણું મટી જાય

છે, પરંતુ અક્ષરાતિત પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિથી જે અગણિતાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવો લાભ અક્ષરપ્રાપ્તિથી મળતો નથી ગણિતાનંદનો લાભ મળે છે.

આ પાંચમા શ્લોકમાં શ્રોતાનો વર્ણવેલો અધિકાર કાળની સત્તા નીચે રહેલા માણુસોનો છે. મતલબ કે તેઓ અનન્ય ભાવવળા છતાં દેશકાલાદિ સાધનબળથી અનન્ય થવાથી મર્યાદામાં તેમની સ્થિતિ છે. પહેલા શ્લોકમાં બતાવેલ મુખ્ય શ્રોતાની સ્થિતિ આથી પણ વધારે ઉત્તમ છે, તેઓ પ્રભુ કૃપાથી અનન્ય ભાવવાળા થવાથી તમનાપર કાળની સત્તા નથી, પણ ફક્ત પુરૂષોત્તમનીજ સત્તા છે, માટે પહેલા શ્લોકમાં બતાવેલ પુષ્ટિ શ્રોતાના લક્ષણ છે.

બીજા શ્લોકમાં બતાવેલ મધ્યમ શ્રોતા અને ત્રીજા ચોથા શ્લોકમાં બતાવેલ હીન શ્રોતાઓ પણ મર્યાદામાં સ્થિતિવાળા છે,કેમકે તેઓની અર્થમાં નિષ્ઠા તથા અન્ય આસક્તિ છે.

હીન અધિકારી અન્યાસક્ત છતાં તેમને પ્રભુ સિવાય બીજા દેવદેવીનો આશ્રય હોતો નથી, અન્યાશ્રય દોષથી રહિત હોય છે.

આ ગ્રંથથી સમજવાનું છે કે શ્રોતા તરીકેની મર્યાદા હીન અધિકારીમાં ગણત્રા થવા માટે પણ અન્યાશ્રયથી રહિત તો થવુંજ જોઇએ. જ્યાં મર્યાદામાં હીન અધિકારી તરીકે પણ શ્રોતા તરીકે ગણાઈ શકાવા જેટલું અન્યાશ્રય રહિતપણું ન હોય, ત્યાં ઉત્તમોત્તમ પુષ્ટિપણું પ્રાપ્ત થવાની બાબત તો કેટલી દૂર છે, તે વાંચનારના લક્ષમાં સહજ ઉતરે તેવું છે.

समाप्तः

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

॥ सर्वत्यागोपदेशकाय श्रीवल्लभाय नमः ॥

॥ अथ श्रीसन्यासनिर्णय ग्रंथः ॥

॥ पश्चात्तापनिवृत्यर्थं परित्यागो विचार्यते ॥

અર્થ—પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગ વિચારાય છે.

આપણે પ્રભુથી વિખુટા પડયા પછી પ્રવાહી જીવોના દુઃસંગથી પ્રભુ સિવાય અન્ય વિષયમાં લુબ્ધ થઈ ગયા. સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી જવાથી દેહાધ્યાસ, ઇંદ્રિયાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ અને પ્રાણાધ્યાસને લીધે કર્તવ્યનું કશું ભાન રહ્યું નહિ. આ અવસ્થામાં શ્રી મહાપ્રભુજીએ કૃપા કરી સ્વરૂપનું ભાન કરાવ્યું, છતાં પણ ઘણા અધ્યાસને લીધે તથા દુઃસંગને લીધે અંતઃકરણ પુરેપુરૂં પ્રભુ વિષયક ન થવાથી જીંદગી એળે જવા સંબંધી પશ્ચાત્તાપ મનમાં રહ્યા કરવાથી તે પશ્ચાત્તાપની શાંતિ માટે દુઃસંગનો ત્યાગ થવા માટે પરિત્યાગનો વિચાર કરાય છે.

વિચાર કર્યા વગરનો પરિત્યાગ ફળરૂપ ન થતાં ઉલટો પાખંડરૂપ થાય છે, માટે કેવી રીતનો પરિત્યાગ દુઃસંગના

ત્યાગરૂપ થઇ અંતઃકરણ પ્રભુ વિષયક થવામાં કારણરૂપ થશે, તેને સારી રીતે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

समार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥
कर्ममार्गे न कर्त्तव्यः सुतरां कलिकालतः
अतः आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वात् विचारणा ॥ २ ॥

અર્થ—તે પરિત્યાગ ભક્તિ અને જ્ઞાન એ બે માર્ગમાં વિશેષથી કહેલ છે, કર્મ માર્ગમાં પરિત્યાગ ન કરવો, તેમાં વળી કલિકાળમાં તો તે નજ કરવો. એથી (આપણે) ભક્તિ માર્ગમાં કર્ત્તવ્યપણું હોવાથી તેનો પહેલો વિચાર થાય છે.

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ કલ્યાણકારી ત્રણ માર્ગ છે. તેમાં કર્મ માર્ગમાં ત્યાગ ન કરવો કર્મ માર્ગમાં જીવતા સુધી અગ્નહોમાદિ કરવાનો વિધિ છે, માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો સમયજ આવતો નથી, જેથી ચારે યુગમાં કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી. તેમાં આ કલિકાળમાં તો વિશેષે કરી કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ ગ્રહણની શાસ્ત્રોએજ ના પાડી છે.

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં સન્યાસ કરવા યોગ્ય છે તે સંબંધી હવેના શ્લોકોમાં વિચાર કરેલો છે. આપણે ભક્તિ-માર્ગમાં છીએ જેથી પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં કર્તવ્યપણાનો પહેલો વિચાર કરેલો છે.

श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्य श्चेत् स नेष्यते
सहायसंगसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
अभिमानान्नियोगाश्च तद्धर्मैश्च विरोधतः

(૧) **અર્થ**—જો શ્રવણાદિની પ્રવૃત્તિને અર્થે પરિત્યાગ કરવો એમ હોય તો તે પક્ષ યોગ્ય નથી. કારણ-શ્રવણાદિકની સિદ્ધિ સહાય અને સંગથી છે, અને ત્યાગમાં તો ત્યાગનાં સાધન રાખવાં જોઇએ, જેથી શ્રવણાદિના સાધન થઇ શકે નહિં. વળી સંન્યાસીને પોતે અમે ઉચ્ચાશ્રમમાં છીએ તેવા અભિમાનથી, અને નિયોગ (સંન્યાસીઓને પાળવાના નિયમ) થી, તે ધર્મોવડે શ્રવણાદિના વિરોધથી ત્યાગ યોગ્ય નથી. શ્રવણાદિમાં બીજા (વક્તા) ની જરૂર છે. પણ સંન્યાસીને તો સંગ તજવા યોગ્ય છે, માટે શ્રવણ વગેરેના ધર્મો અને સંન્યાસીના ધર્મોને વિરોધીપણું હોવાથી શ્રવણાદિ માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શકાય નહિ.

વળી સંન્યાસ આશ્રમ એ ચાર આશ્રમમાં મોટો ગણાય છે, માટે તે આશ્રમનું ચિન્હ ધારણ કરવાથી પોતે બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છીએ એમ અભિમાન રહે છે, તે અભિમાનથી પણ બીજાની પાસેથી શ્રવણ કરવામાં પોતાને શરમ લાગે છે; વળી સંન્યાસીઓનું કર્ત્તવ્ય કરવામાં પણ શ્રવણાદિને વિરોધ આવે છે, માટે કોઇ રીતે શ્રવણાદિ માટે તો સંન્યાસ થઇ શકેજ નહિ.

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
अग्रेऽपि तादृशैरेव संगो भवति नान्यथा
स्वयं च विषयाक्रान्तः पाषण्डीस्यात् तु कालतः ॥ ५ ॥
विषयाक्रांतदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः
अतोऽत्र साधने भक्तौ नैवत्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

(२) **अर्थः**—જો ઘર વગેરેના બાધકપણાવડે સાધનને અર્થે ત્યાગ કરવો, એમ હોય તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ-આગળ પણ તેવાઓનેજ સંગ થાય છે, બીજે પ્રકારે થતું નથી, જેથી કાળે કરીને પોતે વિષયાક્રાંત થઈ પાખંડી થાય છે. વિષયાક્રાંત દેહને વિષે હંમેશાં હરિનો આવેશ થતો નથી. તેથી અહીંઆં ભક્તિમાર્ગમાં સાધન માટે ત્યાગ સુખ આપનાર થતો નથી.

ભક્તિના વધારામાં ઘર વગેરે બાધ કરનાર થાય છે, માટે ઘર છોડી બીજે જઈ ભક્તિના વધારા માટે સાધન કરીશ, એવા વિચારથી પણ ત્યાગ કરવો ઘટતો નથી. કારણકે ઘરમાં આસક્તિ, અથવા બીજાનો દુઃસંગ બાધ કરનાર થવાથી શ્રવણાદિક થાય નહિ, તેમ સેવા બને નહિ, એમ ધારી બીજે સ્થળે જાય, ત્યાં પણ બીજાના સંગથી ચિત્ત વ્યગ્ર રહેજ. તે કારણથી જે પીડાથી ઘરનો ત્યાગ કર્યો તે પીડા તો સામી ખડી થાય છે. મનની સ્થિરતા ન હોવાથી

અનેક માણસોના સમાગમથી અને અનેક ચીજોના જોવાથી ચિત્ત વિષયાક્રાંત થઈ પાખંડી થાય છે. આવા વિષયવાળા દેહમાં કદી ભગવાનનો આવેશ થતો નથી.

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते
स्वीयबन्धनिवृत्यर्थं वेषः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

૩. **અર્થ**–ફક્ત વિરહના અનુભવને અર્થે ત્યાગ વખણાય છે ત્યાગમાં કાષાય વસ્ત્રાદિક વેષ છે. તે પોતાના સંબંધીની નિવૃત્તિને લીધે છે, બીજા પ્રકારે નથી.

ભક્તિવર્દ્ધિનીમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રભુમાં પ્રેમ થઈ આસક્તિ અને છેવટ વ્યસન થાય, એટલે શ્રીકૃષ્ણ વિના રહ્યું ન જાય, આવી સ્થિતિ થાય, ત્યારે વિરહદશામાં મનનું વિકળપણું થવાથી ઘરના માણસો વિક્ષેપ કરનાર થાય છે, જેથી તે વખતે ઘર છોડવાની જરૂર છે. આવી અવસ્થા થાય ત્યારેજ ઘર ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા છે.

આ સિવાય ભૂલે ચૂકે ત્યાગ થઈ ગયો હોય તો પછી શું કવવું? તે માટે ભક્તિવર્દ્ધિની ગ્રંથમાં કહેલા ઉપાયથી રહેવા આજ્ઞા છે. તે પ્રમાણે રહેવું જેથી કાળાંતરે શ્રેય થશે.

कौंडिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत्
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदीष्यते ॥ ८ ॥

અર્થ–કૌંડિન્ય ઋષિ અને ગોપીજન ત્યાગના ગુરૂ કહ્યા

છે અને સાધન પણ તેમણે કરેલું તેજ છે. જે ભાવનાવડે ભાવ સિદ્ધ થાય તેજ ભાવના સાધન છે. બીજું સાધન ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

મર્યાદા માર્ગના ત્યાગના ગુરૂ કૌડિન્ય ઋષિ છે, અને પુષ્ટિમાર્ગના ત્યાગના ગુરૂ ગોપીજનો છે.

કૌંડિન્ય ઋષિએ અનંત ભગવાનને શોધવા વિરહપૂર્ણ થઇ દેહાનુસંધાન ભૂલી જઇ વૃક્ષો વગેરેને અનંતના સમાચાર પૂછયા હતા, તેમજ ઠાકુરજીને શોધવામાં ગોપીજનોએ વિરહપૂર્ણ થઇ દેહાનુસંધાન ભૂલી જઇ વૃક્ષો વગેરેને ઠાકુરજીના સમાચાર પૂછયા હતા. તેજ દશામાં છેવટે તદન નિઃસાધન થતાં દીનતાપૂર્ણ થવાથી કૌંડિન્ય ઋષિને અનંતનાં દર્શન થયાં હતાં, તેમજ ગોપીજનોને ઠાકુરજી પ્રત્યક્ષ થયા હતા. આ બંનેની ભાવના એક હતી, પણ કૌંડિન્ય ઋષિની ભાવના અનંત (અક્ષરબ્રહ્મ) ભગવાનપ્રતિ હતી, અને ગોપીજનની ભાવના પુરૂષોત્તમ પ્રતિ હતી. પ્રભુ મળવામાં કોઇ સાધન ઉપયોગી નથી, પણ નિઃસાધન થઇ દીનતા થવી એજ સાધન છે. આ બંનેને જ્યારે નિઃસાધન થઇ શુદ્ધ દીનતા પ્રત્યક્ષ થઇ ત્યારેજ પ્રભુ પ્રગટ થયા. માટે મેં આટલું સાધન કર્યું એમ અંતઃકરણમાં આવે તો મુખ્ય ફળ મળી શકતું નથી, પણ ગમે તેટલું સાધન બનતા છતાં હું કોણ માત્ર છું. પ્રભુ દયાવડે કૃપા કરે

તોજ શ્રેય થાય તેમ છે, એમ અંતઃકરણમાં દીનતા પ્રાપ્ત થવાથીજ મુખ્ય ફળ મેળવવા લાયક બનાય છે.

विकलत्वं तथाऽस्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्त्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

અર્થ—વિકળપણું (ગાભરાપણું), અને અસ્વસ્થપણું (ચેન ન પડે તેવી રીતે રહેવાપણું) એ બે ભાવની પ્રકૃતિ (સ્વાભાવિકગુણ) છે, પ્રાકૃતપણું (હલકાપણું) નથી. વળી એવો ભાવ જેને વર્ત્તમાન છે, તેને જ્ઞાન અને ગુણો બાધક છે.

વિરહ દશામાં જ્ઞાન અને ગુણો બાધ કરનાર છે. વિરહપણું એ સ્નેહના પૂર્ણપણાથી થાય છે, અને સ્નેહપૂર્ણ દશામાં બીજી બધી બાબત તદ્દન દબાઇ જાય છે, માટે વિરહદશા થઇ હોય ત્યારે જ્ઞાન પણ દબાઈ જાય છે. વિરહદશામાં જ્ઞાનની બાબત સંભારવામાં આવે તો વિરહભાવનો નાશ થાય છે. કારણકે વિરહભાવમાં પ્રભુ કયારે મળશે એમ ભાવ સ્ફુરે છે, અને જ્ઞાનદશામાં તો પ્રભુ અંતર્યામી અને સર્વત્ર છે એમ સમજાય છે. જો પ્રભુ સર્વત્ર છે એમ અંતઃકરણમાં સ્ફૂર્તિ રહે, તો પ્રભુ કયારે મળશે એવો ભાવ અંતઃકરણમાં પ્રકટે નહિ. માટે વિરહદશામાં જ્ઞાન બાધકારક છે.

ગુણો બાધ કરનાર છે.—પ્રભુના ગુણોનું અંતઃકરણમાં સ્મરણ થાય, ત્યારે પ્રભુના અત્યંત મોટાઈ જણાય, અને

આપણા કરતાં અનંત ઘણી મોટાઇનું ભાન હોય ત્યાં સુધી તેમને મળવામાં વિરહ થાય નહિ. શ્રવણથી દાસ્ય ભક્તિ સુધીમાં પ્રભુના ગુણો ઉપયોગી થાય છે. પણ સખ્ય અને આત્મનિવેદન સિદ્ધ થવામાં તો સરખાપણા જેવો ભાવ આવે છે. ભાવ અહંપણાથી નહિ, પણ ફક્ત શુદ્ધ સ્નેહપણાથી થાય છે. તમામમાંથી સ્નેહ તદ્દન નીકળી જઇ જ્યારે તે સ્નેહ પૂર્ણપણે પ્રભુમાં જોડાય છે, ત્યાર પછી સખ્ય ગુ થાય છે. સ્નેહ પુરો ન જોડયો હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન અને ગુણો અવશ્યના હતા પણ ત્યાર પછી સખ્ય અને આત્મનિવેદન ભક્તિ સિદ્ધ થવામાં વિરહ અગત્યનો હોવાથી તેમાં આ જ્ઞાન અને ગુણ બાધક થાય છે. એટલે અંતઃકરણમાં જ્યાં સુધી તે રહે, ત્યાં સુધી અન્ય સર્વની વિસ્મૃતિ થાય તેવો વિરહ થતો નથી. જ્યારે તેવો વિરહ થાય ત્યારે જ્ઞાન અને ગુણ એ બંને અંતઃકરણમાં રહી શકતા નથી

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात्
भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

અર્થ:–સંન્યાસવડે વિશેષ થયેલા જ્ઞાનથી સત્ય લોકમાં સ્થિતિ થાય છે, અને જ્યાં ભાવના સાધન છે ત્યાં ફળ પણ તેજ પ્રમાણે થાય છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મો રૂપ સાધન બળથી વધારેમાં વધારે સત્યલોક (બ્રહ્મલોક)માં જવાય છે, તેનાથી શ્રેષ્ઠ અક્ષરબ્રહ્મમાં સ્થિતિ થવામાં સાધન બળ

બળવાન નથી, તો અક્ષરબ્રહ્મથી પર પૂર્ણ પુરૂષોત્તમથી પ્રાપ્તિ થવામાં તે સાધનનું બળ ન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે.

જ્ઞાનમાર્ગની રીતે સંન્યાસ આશ્રમથી સાધનબળનું શ્રેષ્ઠ ફળ મેળવી શકાય છે જેથી સત્યલોક સુધી સ્થિતિ થાય છે. અનંત (અક્ષરબ્રહ્મ) ને મેળવવામાં કૌંડીન્ય ઋષિને જેમ સાધન બળ ઉપયોગનું નહોતું પણ અન્ય વિસ્મારક ભાવનારૂપ વિરહદશાજ ફળરૂપ થઇ હતી તેમજ ગોપીજનોને પણ પુરૂષોત્તમને મળવામાં તેજ દશા ફળરૂપ થઇ હતી.

સાધનબળથી બધા દોષો નાશ પામતા નથી, દોષો અવશેષ રહે છે, જેથી સત્યલોક સુધી પહોંચી શકાય છે, તેથી જ્યારે કલ્પને અંતે બ્રહ્માનો લય અક્ષરમાં થાય ત્યારે તે સાથે તેને અક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યાં સુધી બ્રહ્મલોક (સત્યલોક)માં રહે છે.

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठंत्येव न संशयः।
बहिश्चेत् प्रकटः स्वा मा वह्निवत् प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥
तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा।

અર્થ– તેઓ (સંન્યાસ યુક્ત જ્ઞાનીઓ) સત્ય લોકાદિમાં રહે છે, તેમાં સંશય નથી.

ભાવનાયુક્ત ભક્તોને તો સ્વાત્મા (અંતરમાં રહેલો આત્મા (જ્યારે વહ્નિની પેઠે બહાર પ્રગટ થઇ જ્યારે અંદર

પ્રવેશ કરે છે, ત્યારેજ સકલ બન્ધ નાશ પામે છે બીજા પ્રકારે નહિ.

ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યા મુજબ જીવ પોતાના સાધનથી પૂર્ણ દોષ બાળી શકતો નથી. કાંઇક દોષ અવશેષ રહે છે, માટે સાધનબળનું છેવટ ફળ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ છે. સત્ય લોકમાં રહેલ જીવ તદ્દન નિર્ભય નથી. કારણ દોષનું અવશેષ પણું છે. જો નિષ્કામ હોય તો સત્ય લોકમાં રહે છે અને સકામ હોય તો કામના પ્રમાણે લોક મળે છે. સત્યલોકથી પર અક્ષરમાં સ્થિતિ હોય તો તે નિર્ભય છે અને તેને ગણિતાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી પર પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ નિર્ભય અને અગણિતાનંદ આપનાર છે.

લાકડામાં અગ્નિ રહેલ છે પણ તે અગ્નિ જેમ લાકડાને બાળવા શક્તિવન નથી તેમ અંતરમાં રહેલા અંતર્યામી પ્રભુ તે અંતરના દોષ બાળવા શક્તિવાન નથી પણ લાકડાનું મથન થવાથી તેમાં ગુપ્ત રહેલો અગ્નિ બહાર પ્રગટ થઇ અંતરના અગ્નિને મળી લાકડાને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમજ ગુપ્ત રહેલા અંતરાત્મા પ્રભુ પૂર્ણ વિરહવડે પ્રગટ થાય છે અને બહાર પ્રગટ થયેલા પ્રભુ પાછા અંતર્યામી સાથે મળે છે, ત્યારે અંતરના તમામ મેલોને બાળી નાખે છે. તેથી તે શુદ્ધ થયેલું (અંતઃકરણ) પ્રગટ થયેલ પ્રભુ પધારવા લાયક બને છે.

गुणास्तु संगराहित्यात् जीवनार्थं भवन्तिहि ॥ १२ ॥

અર્થઃ—(વિરહ ભાવનાવાળાને) સંગ રહિતપણું છે તેથી ગુણો તો જીવનને અર્થે થાય છે.

અતિ વિરહથી વિકલપણું અને અસ્વસ્થપણું થાય છે, તેથી દેહનું અનુસંધાન ભૂલી દેહ પડી જાય છે. લૌકિકમાં અતિ વિરહથી દેહ પડવાના દાખલા બનતા આપણે ઘણી વાર સાંભળીએ છીએ-કે ફલાણો પુરૂષ ફલાણી જગાએ ગુજરી ગયો, તેની સ્ત્રી પતિના વિરહથી તેજ વખત મરણ પામી. આવા દાખલા લૌકિક વિરહથી બને છે, તો ભગવાન પ્રત્યેના વિરહથી જીવન ન રહે તેમાં શું શંકા છે ? પરંતુ તેવી વિરહદશામાં ફક્ત ભગવાનનું ગુણગાનજ જીવન ટકવાના કારણરૂપ થાય છે. જો ગુણગાન ન હોય અને ફક્ત અતિ વિરહમાં ગરકાવ હોય તો થોડા વખતમાંજ દેહ પડી જાય છે. જેમ પૃથ્વી ઉપરથી ભગવાન પધાર્યા તે હકીકત કુંતીજીને કાને પડતાંજ અતિ વિરહને લીધે થોડાજ સેંકડમાં તેમનો દેહ પડી ગયો, પણ ભગવાન ગોકુળથી મથુરા પધાર્યા ત્યારે ગોપિકાઓ રથની ધ્વજા દેખાઈ ત્યાં સુધી ટગરટગર સામું જોઈ રહી, પરંતુ ધ્વજા દેખાતી બંધ થયા પછી મળવાની આશા ન રહેવાથી વિરહદશા થતાં છતાં તેમના ગુણગાન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત થવાથી તેમનું જીવન રહ્યું હતું.

વિરહભાવવાળાને જો અન્યનો સંગ થાય તો વિરહ-

દશાજ મટી જાય, પણ આ દશા વિકળપણું અને અસ્વાસ્થ્યપણું કરે જેથી પછી સંગ થતોજ નથી. તથી તેને કોઇ બાધ કરી શકતું નથી.

નવમા શ્લોકમાં જણાવેલ ગુણ ઐશ્વર્યાદિ સમજવા. આ શ્લોકમાં બતાવેલ ગુણો સખ્ય અને સ્વામીપણાના સમજવા. વિરહદશામાં ઐશ્વર્યાદિ ગુણોનું ગાન બાધ કરનાર થાય છે પણ સખાપણાના અને સ્વામીપણાના ગુણો બાધક થતા નથી.

भगवान् फलरूपत्वात् नात्र बाधक ईष्यते ।
स्वास्थ्यवाक्यं न कर्त्तव्यं दयालुर्न विरुद्ध्यते ॥१३॥
दूर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिद्ध्यति नान्यथा ।

અર્થ—ભગવાન ફળરૂપ છે, તથી અહીંઆં બાધક નથી, અને સ્વસ્થતાનું વચન (ભગવાનને) કર્તવ્ય નથી. કેમકે ભગવાન દયાળુ છે તથી વિરૂદ્ધ હોતા નથી. આ પરિત્યાગ દુર્લભ છે. ત પ્રેમ વડે સિદ્ધ થાય છે, બાજી રીતે થતો નથી.

ભક્તને વિરહદશામાં ભગવાન બાધ કરનાર થતા નથી. જેમકે લોહચુંબક તરફ લોઢું આકર્ષાઇ આવે છે તે લોઢું કાંઇ પોતાના બળે લોહચુંબક પાસે આવતું નથી, લોહચુંબકથી અમુક અંતરે લોઢું હોય ત્યારે લોહચુંબક પોતેજ સ્વબળથી

લોઢને પોતાની તરફ ખેંચે છે, પણ પોતાને મળવામાં બાધરૂપ થતું નથી; તેવી રીતે ભગવાન વિરહી ભક્તને બાધરૂપ થતા નથી.

વળી વિરહદશામાં સ્વાસ્થ્ય (શાંતિના, નિરૂપાધિના) વચન પ્રભુને કરવાપણું નથી. કારણ કે નારદજી વિરહપ્રબળ નહોતો જેથી સ્વાસ્થ્ય વચન કહેલ છે કે આ નિંદિત દેહ પડયા પછી તું કૃતાર્થ થઈશ, પણ જે ભક્તને અત્યંત વિરહ થાય છે, તે વિરહવડે આ દેહના તમામ દોષ બળી જઈ તે દેહમાં નિંદિતપણું રહેતું નથી પણ વિદ્યમાન દેહમાં અલૌકિકતા આવે છે. માટે પ્રભુ દયાલુ હોવાથી પોતાને મળવામાં સ્વાસ્થ્ય વચન કહી વિલંબ કરવારૂપી વિરૂદ્ધના કરતા નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજી નિબંધના ભક્તિપ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે, પ્રભુજીમાં આવો પ્રેમ થવો દુર્લભ છે, એમ જાણી શોચ કરવો નહિ. પ્રયત્નવડે અભ્યાસથી તે થાય છે. આળસનો અને બીકણપણાંનો ત્યાગ કરી સાધન ભક્તિમાં આગળ વધી સર્વાત્મભાવ થયા બાદ સ્વતંત્ર ભક્તિમાં પ્રવેશ કરવો. વિરહ અનુભવનો સ્વાદ ચાખવા પ્રયત્ન કરવામાં સ્વતંત્ર મનની પણ ખાસ જરૂર છે. સ્વતંત્ર મન ભક્તિમાં સ્વતંત્ર થતાં પ્રભુ પણ સહાયકજ થશે, એમ બોધ આપે છે.

હવે જ્ઞાન માર્ગમાં સંન્યાસ વિહિત અવિહિતનો વિચાર કરાય છે.

ज्ञानमार्गे तु सन्न्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥१४॥

જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ બે પ્રકારનો વિચારેલો છે.

(૧) વિવિદિષા સંન્યાસ–વિશેષે કરી જ્ઞાન મેળવવાની ઈચ્છાથી ઘરનો ત્યાગ કરાય તે.

(૨) વિદ્વત્ સંન્યાસ–જ્ઞાન થયા પછી ઘરનો ત્યાગ કરાય તે. આ બંને જાતના સંન્યાસ માટે આગળના શ્લોકોમાં વિચાર કરેલો છે.

ज्ञानार्थमुत्तरागं च सिद्धिर्जन्म शतैः परम् ।
ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादि श्रवणान्मतम् ॥ १९ ॥

અર્થઃ—જ્ઞાનને અર્થે (વિવિદિષા સંન્યાસ) અને ઉત્તર અંગ (વિદ્વત્ સંન્યાસ) એ સેંકડો જન્મે સિદ્ધિ આપનાર છે. યજ્ઞાદિકના શ્રવણથી જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા માનેલી છે.

૧ જ્ઞાનને અર્થે (વિવિદિષા સંન્યાસ) ત્યાગ યોગ્ય નથી. કારણકે જ્ઞાનને યજ્ઞાદિકના શ્રાવણની આપેક્ષા છે. ત્યાગ દશામાં બીજાની આપેક્ષા હોય તો ત્યાગ ત્યાગરૂપ થતો નથી, માટે વિવિદિષા સંન્યાસ વ્યાજબી નથી.

૨ જ્ઞાન થયા પછી (વિદ્વત્ સંન્યાસ) થઇ શકે છે. પણ તે સેંકડો જન્મવડે સિદ્ધિ (મોક્ષ) નો આપનાર થાય છે. તેવા લાંબા કાળ સુધી ધૈર્ય રહેતું નથી. તેવામાં કોઇ દુઃસંગ લાગવાથી અન્યથા જ્ઞાન થવાથી પાછો પડે છે. આ જ્ઞાન તે વેદ વિરૂદ્ધ કલ્પેલું મિથ્યાજ્ઞાન નહિ, પણ આ સર્વ

જગત બ્રહ્મના કાર્યરૂપ હોવાથી સત્ય છે એવા જ્ઞાનથી શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનની રીતે બ્રહ્મભાવ થાય તેનેજ જ્ઞાન કહેવું જોઇએ. તેવું જ્ઞાન થયા પછી ત્યાગ કરે છતાં કળિના પ્રબળપણાથી દુઃસંગ વગેરે પાછા પાડનારા જે જે અંતરાય આવે, તેમાંથી બચી જાય તો સેંકડો જન્મે ક્રમમુક્તિથી અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

अतः कलौ स सन्न्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।
पाषण्डित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न सन्न्यसेत् ॥१६॥
सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ।

અર્થ:—તેથી જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ કળિયુગમાં પશ્ચાત્તાપને માટેજ છે, બીજે પ્રકારે (ફળરૂપ) નથી, વળી પાખંડીપણું થાય છે, તેથી જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો નહિ.

કળિ દોષોનું અત્યંત પ્રબળપણું છે માટે ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે.

જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા બાદ લાંબાકાળ સુધી તે સંન્યાસાશ્રમમાં રહ્યા છતાં જીવમાં આનંદનો આવિર્ભાવ થાય નહિ, પરંતુ આ કળિકાળના બળવડે ઉલટો અન્નદોષથી તથા સદાકાળ બીજાના સંગથી પાખંડીપણું થઇ જવાથી ઉલટું પાછું પડવા જેવું થાય છે.

પોતાની આવી સ્થિતિ એવી બારીકીથી થાય છે કે

તેવાઓને પોતાને પડવા બાબતની શંકા પણ થતી નથી, તે ધામેધીમે પ્રવાહી સૃષ્ટિના જીવની પેઠે અહંકાર, ક્રોધ વગેરેના દબાણમાં આવી પ્રવાહી જીવોની પેઠે ઘણા દુર્ગુણયુક્ત થઇ જાય છે. આવી સ્થિતિ થતાં કવચિત્ કોઇ જિજ્ઞાસુને પોતાની આવી સ્થિતિનું મૂળ તપાસવા બેસતાં કળિયુગમા સન્યાસની શાસ્ત્રમા મના કરેલી છે, તે ઘણો વિચાર કરી કરેલી હશે પણ મેં અહંકારથી મૂઢપણાને લીધે શાસ્ત્રના વચનને ન માની સન્યાસ ગ્રહણ કર્યો, તેના પરિણામરૂપે મારી ઉલટી પ્રથમની સ્થિતિ કરતાં અધોગતિ થઇ. તે બાબત મનમાં જેમ વધારે આવતી જાય તેમ તેમ તેને પશ્ચાત્તાપ (ખેદ) થતો જાય આવો ખેદ થયા પછી લોકલાજને ન ગણતાં જો ભક્તિવર્દ્ધિનીમાં કહ્યા પ્રમાણે કોઇ ભગવતસ્થાનમાં રહી તાદૃશીના સંગ કરે તો તા કલ્યાણનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે, પણ તેમાંનાં ઘણાં તો લોકલાજમાંજ એટલા દબાઇ ગયા હોય છે કે પોતાની આખી જીંદગી એળે જવાનું દુઃખ ફક્ત લોકલાજ માટેજ સહન કરે છે, પણ પોતાની ભૂલ જાણતા છતાં ત્યાર પછીથી પણ ખરા રસ્તે ચાલી શ્રેય સાધી શકતા નથી.

भक्तिमार्गेऽपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥१७॥
अत्रारंभे न नाशः स्यात् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।
स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद् बाधः केनास्य संभवेत् ॥१८॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतो परे।
अन्यथा मातरो बालान् न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित्॥१९॥

(૧) **અર્થ**—અહીંઆ (ભક્તિમાર્ગમાં) આ ભક્તાજ નાશ ન હોય. કારણકે એવા દૃષ્ટાંત નથી મળતા. વળી સ્વસ્થતાના હેતુનો પરિત્યાગ છે તેથી તેને બાધ કોણ કરી શકે, (કોઇ કરી શકે નહિ.)

આ ભક્તિમાર્ગમાં હરિ બાધ કરવાને સમર્થ નથી તો બીજો કોણ સમર્થ હોઇ શકે, જો કદી હરિ બાધા કરે તો માતા પણ સ્તનવડે પોતાના બાળકનું પોષણ ન કરે.

ભક્તિમાર્ગમાં પણ કળિદોષ આવી જાય ત્યારે શું કરવું ત્યાં કહે છે.

સ્વસ્થતાવાળા માણસને દુઃસંગ બાધ કરે છે; પણ જેનું મન સ્વસ્થ નથી પણ વિકળ છે તે લૌકિકની તમામ વસ્તુને અનાત્મભાવથી જુએ છે અને તેમાં અરૂચીવાળો હોય છે આવી અસ્વસ્થાનામાં દુઃસંગ બાધકરનાર થતો નથી.

જે કાળને વશ છે તે ભયવડે સ્વસ્થ બની જાય છે, પણ જેનું મન ભગવાનમાંજ લગી રહેલુ છે તેનાપર કાળની સત્તા ચાલતી નથી. એવા ભક્તોને ભગવાન વિનાનો એક ક્ષણ જુગ સમાન જાય છે. તેમનું મન આ જગતમાં માયમ માટે વૈરાગ્યવાળું હોય છે. પોતે ભગવાનને અનુકૂળ માનવાળો હોવાથી દરેક સ્થિતિમાં પોતે ભગવાનની લીલા વિચારતો

આનંદજ માને છે. પ્રલ્હાદજી જેવાના દાખલા જોવાથી જ-ણાય છે કે તેઓ દરેક સ્થિતિમાં ભગવાનમાંજ મનવાળા અને આનંદમગ્ન હતા. આવી સ્થિતિ થતાં બીજો બાધા કરવા સમર્થ નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ વિરહપૂર્ણ ભક્તોને ભગવાન પણ બાધા કરવા શક્તિમાન નથી.

કારણ કે કોઈના ઉપર ક્રૂરતાવડે તેને તાડન કરાય, પણ જેનાપર તાડન થાય છે તેનાં અંતઃકરણમાં તે તાડનરૂપ ન હોતાં લાલનરૂપજ થતું હોય તો ક્રોધ કે ક્રૂરતા થવાનુંજ કારણ ક્યાં રહી શકે તેમ છે. જે પ્રભુના ખરા ભક્તો છે જેઓ દરેક સ્થિતિમાં પ્રભુનું લાલનજ પોતા પ્રત્યે વિચારે છે, તેમની અધોગતિ થઈ હોય એવો એક પણ દાખલો કોઇપણ શાસ્ત્રમાંથી મળતો નથી.

ધાવણા છોકરાને પ્રપંચનો વા વાયેલો હોતો નથી તે વખતમાં બધા ભયમાંથી બચાવનાર પોતાની માજ સર્વશ-ક્તિમાન છે, એવું તેને ભાન છે. તો પોતાની કાયાને દુબળી થવાની પરવા ન કરતાં તથા અનેક જાતના ખાનપાનનો વૈભવ પડયો મૂકીને પણ મા પોતાનાં શરણાંગત બાળકનું ખોરાકી પોષાકીથી અને અન્યના ભયથી પોતાથી બનતું પો-તાના દેહની પણ પરવા ન રાખીને રક્ષણ કરે છે, તેજ રીતે સક્તિવર્શમાન પ્રભુ પોતાના અનન્ય ભક્તનું સર્વ રીતે રક્ષ-ણજ કરે જેથી તેને બાધ કરવા કોઇ શક્તિવાન નથી એમ નિશ્ચય સમજવું.

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।
आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमु मोहयिष्यति ॥ २० ॥

અર્થ—માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનીઓના અંતઃકરણને પણ વિષ્ણુની માયા મોહ કરે છે. આ વચનવડે એમ ન સમજવું કે ભક્તને મોહ કરશે. કારણકે વિષ્ણુ પોતે ભક્તને આત્મા પણ દેવાવાળા (સ્વસ્વરૂપનું દાન કરનાર) અને પ્રિય છે તે શા માટે મોહ થવા દેશે.

સાંખ્યમતવાળા, યોગી અને જ્ઞાની એ વગેરે તો સ્વબળવડે સાધનબળથી મોક્ષ મેળવવા મથે છે, જેથી વિષ્ણુની માયા તેને મોહ કરે છે. કારણ કે સાધનબળથી અહંકારના અંકુરો તદ્દન નાશ પામતા નથી અને એ અહંકારના અંકુરોના વિદ્યમાનપણાથી માયા મોહ કરી શકે છે. પરંતુ વિષ્ણુના ભક્તોને તો સ્વબળનું અભિમાન નથી. વિષ્ણુની કૃપાપરજ પોતે રહે છે, જેથી ભક્તો વિષ્ણુને અત્યંત પ્રિય છે, જેથી ભક્તની ઇચ્છા ન છતાં બીજું આપે તેમાં તો શું કહેવું, પણ પોતાનો આત્મા પણ ભક્તને આપે છે. મતલબ કે ભક્તના પરાધિન જેવા થઇ રહે છે, તો વિષ્ણુની માયા જે વિષ્ણુની આજ્ઞામાં રહેનારી છે તે શાં રીતે મોહ કરી શકે? નજ કરી શકે.

હવે ઉપસંહાર કરે છે.

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।
अन्यथा भ्रष्यते स्वार्थात् इति मे निश्चिता मतिः ।२१।

અર્થ - તેથી કહેલા પ્રકારવડે પરિત્યાગ કરવા લાયક છે બીજી રીતે કરવાથી સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થવાય છે એ પ્રમાણે મારી (શ્રીમહાપ્રભુજીની) નિશ્ચિત મતિ છે.

કર્મમાર્ગની રીતે તો પરિત્યાગ કરવા યોગ્યજ નથી, તેમજ વિવિદિષા સંન્યાસ પણ કરવા યોગ્ય નથી. વળી સત્યયુગ જેવા અનુકૂળ કાળમાં વિદ્વત્ સંન્યાસથી કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે તે સંન્યાસ પણ આ કળિયુગમાં કરવા યોગ્ય નથી, ફક્ત સર્વ કાળમાં અબાધિત અને જ્યાં કાળની સત્તા પહોંચતી નથી તેવા ભક્તિમાર્ગની રીતેજ સન્યાસ થઇ શકે છે, અને તેના લક્ષણ પ્રથમ ગણાવ્યા તેવા એટલે વિહ્વલપણું અને અસ્વસ્થપણું છે. જ્યાં સુધી સ્વસ્થપણું છે ત્યાં સુધી દુઃસંગનો બાધ થવાપણું પણ છે. એ બાબત ભક્તિવર્દ્ધિનીમાં પણ કહી છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં કોઇ વખત અસ્વસ્થપણું કે વિહ્વલપણું થવાનો સંભવજ નથી, જેથી પરમાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપી સ્વાર્થથી તે માર્ગના સન્યાસથી ભ્રષ્ટ થવાનુંજ થાય છે એમાં સંશય નથી.

શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે એમ મારી નિશ્ચિત મતિ છે એટલે આજે કહેલું છે તે સર્વકાળમાં અબાધિત છે, સત્યયુગ

જેવામાં જ્યારે વિદ્વતસન્યાસથી કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે ત્યારે પણ પરમાનંદસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તો થતીજ નથી, તે વખતે છેવટે પ્રાપ્તિ બ્રહ્મલોક સુધીની થાય છે, અને બ્રહ્માના મોક્ષ વખતે તેમનો મોક્ષ થાય છે. જ્યારે તેવા અનુકૂળ કાળમાં પણ ન્યૂન ફળજ મળે છે, તો આ કળિકાળમાં તો ખરો સ્વાર્થ ન સરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે માટે સર્વ કાળમાં અબાધિત ભક્તિમાર્ગનુંજ અવલંબન કરી અક્ષરાનંદને મળવાની અપેક્ષાએ કૌંડીન્યઋષિની પેઠે સંન્યાસથી અને અક્ષરાતીત પૂર્ણ પુરૂષોત્તમને મળવાની અપેક્ષાએ શ્રીગોપીજનની પેઠે સંન્યાસથીજ ખરો સ્વાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति कृष्णप्रसादेन वल्लभेन विनिश्चितम् ।
सन्न्यासवरणं भक्तौ अन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રસાદથી શ્રીવલ્લભાચાર્યએ ભક્તિમાર્ગમાં સન્યાસનું વરણ નિશ્ચિત (પસંદ) કરેલું છે. આ રીતિ સિવાય બીજી રીતે સન્યાસ કરવાવાળો પતિત (ખરા માર્ગથી પડવાપણું) થાય છે.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણની કૃપા સિવાય સ્વબળથી ગોપીજન જેવી સ્થિતિ કદી થવાની નથી. અને કૃષ્ણની કૃપા સિવાય ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ પણ નથી, માટે જીવ પોતાના બળથી કાંઇ કરવા સમર્થ નથી.

ફક્ત પ્રભુકૃપા થવાનું સાધન એક દીનતા છે. પ્રભુ સિવાય મન બીજી કોઇ જગોએ જાય નહિ એવી મનની સ્થિતિ થાય તોજ દીનતા થઇ ગણાય, અને એવી દીનતાથીજ પ્રભુ કૃપા થઈ શ્રીગોપીજનના જેવી વિહ્વલ દશા થાય છે. તેજ ખરો સંન્યાસ છે. બીજી રીતે તો પતિત (ખરા માર્ગથી પડવાપણું) થવાય છે. એ પ્રમાણે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નિશ્ચયપૂર્વક આજ્ઞા કરે છે.

समाप्त.

સંન્યાસ નિર્ણયનો સારાંશ.

(૧) સંન્યાસ–પરિત્યાગનો વિચાર જીંદગી એળે જવા સંબંધી પશ્ચાત્તાપની શાન્તિ માટે દુઃસંગનો ત્યાગ થવા માટે કરાય છે.

(૨) કલ્યાણકારી ત્રણ માર્ગ છે. ૧ કર્મમાર્ગ, ૨ જ્ઞાનમાર્ગ, અને ૩ ભક્તિમાર્ગ.

(૩) કર્મમાર્ગમાં જીંદગી સુધી કર્મ કરવા આજ્ઞા છે, માટે તે માર્ગમાં સંન્યાસ કરવો સંભવતોજ નથી.

(૪) જ્ઞાનમાર્ગમાં બે રીતે સંન્યાસ થઈ શકે, ૧ વિવિદિષા સંન્યાસ અને ૨ વિદ્વત્ સંન્યાસ.

(૫) વિવિદિષા સંન્યાસ–જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી કરવાનો છે, તેમાં સંગ કરવાની આવશ્યકતા છે, અને સંન્યાસ ધર્મમાં સંગ ત્યાજ્ય છે, માટે તે રીતે ખરો સંન્યાસ થઈ શકેજ નહિ.

(૬) વિદ્વત્ સંન્યાસ થઈ શકે તેમ છે. પણ તેમાં શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત અનુસાર ખરૂં જ્ઞાન હોય, અને બધી રીતે બરાબર વર્તાય તો કેટલેક જન્મે સત્યલોક સુધી સ્થિતિ થાય છે, તેથી આગળ અક્ષરબ્રહ્મ કે પુરૂષોત્તમ પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ કળિકાળમાં તો તે સંન્યાસમાં પણ અનેક વિઘ્નો આવે છે, જેથી ચાલુ સ્થિતિ કરતાં પણ હેઠો પડે છે.

(૭) અંતરમાં રહેલ આત્મા બહાર પ્રકટ થઇ જયારે અંદર પ્રવેશ કરે છે ત્યારે સકળબંધ નાશ પામે છે. બીજે પ્રકારે બંધ નાશ પામતા નથી.

(૮) માટે ભક્તિમાર્ગની રીતે તે પ્રમાણે સંન્યાસ થઇ શકે છે. તે સંન્યાસના દ્રષ્ટાંત કૌંડિન્ય ઋષિ (મર્યાદામાર્ગીય) અને ગોપાજન (પુષ્ટિમાર્ગીય) છે.

(૯) શ્રવણાદિની પ્રવૃત્તિને માટે, અથવા ગૃહાદિના બાધકથી સાધનને માટે, આ ભક્તિમાર્ગ સંન્યાસ થઇ શકે તેમ નથી. પણ ફક્ત વિરહ અનુભવને અર્થેજ થઇ શકે છે.

(૧૦) આ સંન્યાસમાં બાહ્યચિન્હની ખાસ જરૂર નથી પણ તેના લક્ષણ અસ્વસ્થપણું અને વિકળપણું છે.

(૧૬) અક્ષરબ્રહ્મની અપેક્ષાએ કૌંડિન્ય ઋષિની પેઠે અને પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ માટે શ્રી ગોપીજનની પેઠે સંન્યાસ કર્ત્તવ્ય છે.

समाप्त.

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ अथ निरोधलक्षणग्रन्थः ॥

નિરોધ—ચિત્તવૃત્તિનો પ્રપંચમાંથી નિગ્રહ થઇને તે ચિત્તવૃત્તિ પ્રભુ તરફ લાગવી તે.

ચિત્તનો આવી રીને નિરોધ થવાના કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ લક્ષણ બતાવી પછી તે દરેકની પ્રાપ્તિના સાધન બતાવી ચિત્તવૃત્તિનો નિગ્રહ સંસારમાંથી શી રીતે થાય તેના સામાન્ય રીતે ઉપાય બતાવ્યા છે.

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।
गोपिकानां च यद्दुःखं तद्दुःखं स्यान्ममक्वचित् ॥१॥

અર્થ—ગોકુલમાં જે દુઃખ યશોદાજીને તથા નંદાદિ ગોપોને થયું, અને ગોપિકાઓને જે દુઃખ થયું, તે દુઃખ ક્યારેક મને થાઓ.

અવિદ્યારૂપ પુતનાના વધ વખતે, લૌકિક વિષયરૂપ શકટને ઉંધું નાંખ્યું તે વખતે, મોહરૂપ તૃણાવર્તનો નાશ કર્યો ત્યારે, એ વગેરે લીલા યશોદાજીનું, નંદાદિ ગોપોનું અને ગોપિકાઓનું ચિત્ત પ્રપંચમાંથી કઢી પોતામાં લગાડવા માટે ભગવાને કરેલી હતી. ભક્તનો નિરોધ ભગવાનમાં થવા માટેની

આવી લીલા વખતે જેવું દુઃખ યશોદાજી વગેરેને થયું હતું, તેવું દુઃખ મને કયારેક થાઓ. મતલબકે પ્રપંચમાં લાગેલું મન પ્રપંચમાંથી નિકળી પ્રભુમાં આસક્ત થાય તેવું થવા માટે ભગવાનથી વિખુટા પડવા સંબંધીની થયેલી સ્મૃતિ વડે, અંતઃકરણમાં થતા તાપથી જે દુઃખ થાય, તે અંતઃકરણમાંથી પ્રપંચનો નાશ થવામાં અને ભગવાનમાં નિરોધ થવામાં બહુ ઉપયોગી છે, માટે તાપ ક્લેશ થવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રભુમાં ભક્તના ચિત્તનો નિરોધ થવામાં આ પ્રથમ પગથીયું છે.

गोकुले गोपिकानांच सर्वेषां व्रजवासिनाम् ॥
यत्सुखं समभूत्तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥२॥

અર્થઃ—ગોકુલમાં ગોપિકાઓને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને ભગવાનના સહવાસથી જે સુખ થયું હતું તે સુખ ભગવાન મને કયારે આપશે ?

ભગવાન બાળલીલા (ગતિલીલા, ગતિવિલાસલીલા, ઉપવિષ્ટલીલા) થી અને કુમારલીલા (કૌતૂક ઉત્પન્ન કરે તેવી, રસ અથવા આનંદ ઉત્પન્ન કરે તેવી, એ લીલાઓ વારંવાર જોવાની ઈચ્છા થાય તેવી,) વડે ગોપીજનોને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને આનંદ ઉપજાવતા હતા. તે લીલાઓ પણ પ્રપંચ (જગત) ને ભૂલીજવા માટે અને તેમનું મન સારી રીતે પોતામાં નિરોધ પમાડવા માટે હતી.

જ્યારે પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થાય ત્યારે ભક્તને ભગ-

વાનથી વિખુટા પડવા સંબંધનું ભાન થતાં જે તાપ ક્લેશ થાય છે, તે તાપક્લેશથી અંતઃકરણમાં રહેલ દોષો નાશ પામે છે, અને પ્રપંચમાંથી આસક્તિ મટી પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે. તેવી સ્થિતિમાં પ્રભુની અનેક પ્રકારની અદ્ભુત લીલાનો અનુભવ કરતાં કરતાં મનમાં આનંદનો આવિર્ભાવ (ભગવત સાક્ષાત્કાર) થાય છે, નિરોધનું આ મધ્યમ પગથીઉં છે.

હવે નિરોધનુ ઉત્તમપણું બતાવે છે.

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान्यथा ॥
वृंदावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥३॥

અર્થ—ઉદ્ધવજીના આગમનમાં જેવો સુમહાન ઉત્સવ વૃંદાવનમાં અને ગોકુળમાં થયો હતો. તેવો મહાન ઉત્સવ મારા મનમાં ક્યારે થશે ?

ગોપિકાઓ વગેરેનો ભગવાનમાં પૂર્ણ નિરોધ થયેલો હોવાથી ભગવાન મથુરાજી પધાર્યા ત્યારે ભક્તના ભાવાત્મક પ્રભુ તો ભક્તના હૃદયમાં બીરાજયા હતા, પણ તેમનાં પ્રત્યક્ષ બહાર દર્શન ન થવાથી તન્મય દશાને પામેલાં ગોપીજનો ભગવાનના ગુણગાન અને ભગવત્ લીલાના અનુકરણ વડે નિર્વાહ કરતી. પ્રપંચનું લેશમાત્ર ભાન નહોતું, તેવા સમયમાં ભગવાને ઉદ્ધવજીને મોકલ્યા. જેથી ગોકુળમાં અને વૃંદાવનમાં ભગવાનના સખા પધારવાથી દરેક ભક્તના અંતઃકર-

ણમાં આનંદ ઉભરાઈ ગયો. તેવો આનંદ જ્યારે ભક્તનું અંતઃકરણ પ્રભુ વિષયમાં પુરેપુરૂં નિરોધ પામેલ હોય ત્યારેજ થાય છે. હૃદય તાપ કલેશથી નિર્મળ થયા બાદ પ્રભુ લીલામાં આસક્ત થતાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ તે અંતઃકરણ પ્રભુ વિષયમાં પૂર્ણ આસક્ત થતાં પ્રભુ બહાર પ્રગટ થઈ દર્શન આપે છે, અને ફરીથી હૃદયમાં બીરાજે છે, ત્યારે ભક્ત પૂર્ણ રીતે કૃતાર્થ થાય છે. પછી તેને કોઈ જગોએથી કાંઇ ભય રહેતો નથી. આવી સ્થિતિ થતાં ફળરૂપ વિરહદશા પ્રાપ્ત થાય છે. સંયોગસુખ કરતાં આ વિરહદશાનું સુખ કેઈ રીતે ન્યૂન હોતું નથી, પણ ઉલટું અધિક અધિક આનંદવાળું હોય છે.

હવે નિરોધના પ્રથમ પગથીઆની પ્રાપ્તિનું સાધન બતાવે છે.

महतां कृपया यावद् भगवान् दययिष्यति ।
तावदानंदसंदोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

અર્થઃ—મોટાઓની કૃપાવડે જ્યાં સુધી ભગવાન દયા કરે ત્યાં સુધી આનંદનિધિ પ્રભુ કીર્ત્યમાન (કીર્તન કરાતા) હોય તે સુખને માટે છે.

જીસ સુખે ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કર્યાબાદ તેનું મનન કર્યું હોય, પછી તે ગુણો અંતઃકરણમાંથી કીર્તનદ્વારા બહાર નીકળી કર્ણદ્વારા અંતઃકરણમાં ફરી પ્રવેશ કરે, ત્યારે

અંતઃકરણની ભગવાન્માં આસક્તિ વધે છે.

જેમ શ્વાસ લઇએ છીએ અને પછી ઉચ્છવાસ (શ્વાસ બહાર કાઢીએ તે ક્રિયા) દ્વાર પ્રથમ લીધેલા શ્વાસની હવા બહાર કાઢીએ છીએ, ત્યારે તે ઉચ્છવાસદ્વારા લોહીમાંનો કેટલોક ખેંચ એલો મેલ બહાર નીકળે છે; તેજ મુજબ ભગવાનના શ્રવણ કરાતા ગુણો મનન કરાયા હોય, ત મનન દ્વારા ખેંચાયલા અંતઃકરણના પ્રથમના મેલ (પ્રપંચમાંની આસક્તિ) તે ગુણોના કીર્તન વખતે બહાર નીકળે છે, તે કીર્તન કરાયેલ ગુણો ફરી કર્ણવડે શ્રવણ થતાં અવશેષ મેલ પાછો ગુણોના કીર્તનની સાથે બહાર નીકળે છે; એ પ્રમાણે કેટલેક કાળે અંતઃકરણને પ્રપચ પ્રત્યેનો તમામ આસક્તિરૂપી મેલ નીકળી જઇ અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. એ રીતે તે અંતઃકરણ પ્રભુના ગુણના અધ્યાસવાળું થતાં ભગવત્કૃપાને યોગ્ય થાય છે.

महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा ।
न तथाहि लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥८॥

અર્થઃ—મોટાઓની કૃપા વડે ભગવાનનું કીર્તન જેવું સદા સુખદાયી થાય છે તેવું લૌકિક (જનો) નું કીર્તન સુખદાઇ થતું નથી હરિનું ભજન સ્નિગ્ધ ભોજનના જેવુ છે, અને લૌકિકજનનું કીર્તન રૂક્ષ ભોજનવત્ છે.

મોટાઓની કૃપાથી ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ થયું હોય તે સંશયછેદક હોવાથી મનનદ્વારા અંતઃકરણમાં ખરી રીતે વસે છે, અને પછી કીર્તનદ્વારા અંતઃકરણના મેલ કાઢવાને તેજ શ્રવણ સમર્થ થાય છે. દોષવાળા માણસ (પ્રપંચ આસક્ત) પાસેથી કરેલ શ્રવણ સંશયછેદક નહિ હોવાથી અંતઃકરણના મેલનું શોધન કરવામાં તે સમર્થ ન હોવાથી ઉલટો તેવા મેલમાં વધારો થાય છે, માટે મોટાઓની પાસેથી શ્રવણ કરેલુંજ ઉપયોગી છે. પ્રપંચમાં અંતઃકરણની આસક્તિ સહજ છે, તેને શ્રવણદ્વારા તેવુંજ પોષણ મળે તો અંતઃકરણની આસક્તિ પ્રપંચમાં વિશેષ થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેવા શ્રવણના પ્રભાવથી કરાતું કીર્તન પણ પ્રપંચની આસક્તિયુક્ત હોવાથી પ્રપંચ આસક્ત મનુષ્યો (રાજા વગેરે) ના ગુણો ગાવામાં આસક્તિવાળું થાય છે, અને તેવા પ્રપંચ આસક્તિવાળાનું ગુણગાન કરવાથી તેદ્વારા પાછું શ્રવણ પણ તેવુંજ મલીન હોવાથી અંતઃકરણમાં પ્રપંચ આસક્તિ વધતી જાય છે.

પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થયા વગર પ્રભુની સ્મૃતિ થતી નથી. તેમજ તે વગર પ્રભુમાં સ્નેહ પણ થતો નથી.

પ્રભુમાં સ્નેહ એજ ખરો સ્નેહ છે. પ્રપંચમાં સ્નેહ એ ખરો સ્નેહ નથી, પરંતુ સ્નેહનો ખોટો ભાસ છે. માટેજ પ્રભુ આસક્તિથી થતા કીર્તનને સ્નિગ્ધ એટલે ઘીવાળા લો-

જન જેવું અને પ્રપંચ આસક્તિથી થતા લૌકિક કીર્તનને લુખા ભોજન જેવું ગણ્યું છે.

આ પ્રમાણે મોટાઓની (પ્રપંચ આસક્તિ રહિત પ્રભુમાંજ આસક્તિવાળા ભગવદીયોની) કૃપાથી નિઃસંશય શ્રવણનું પાન થવાથી અંતઃકરણ ભગવદ આસક્તિવાળું થઇ પ્રભુમાં સ્નેહની વૃદ્ધિ કરે છે. જેથી ૧ લા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણેનું પ્રભુના દર્શન વગર તાપ કલેશરૂપ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પ્રથમ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. હવે નિરોધનું મધ્યમ પગથીઉં પ્રાપ્ત થવાનો ઉપાય બતાવે છે.

गुणगाने सुखावाप्ति गोविंदस्य प्रजायते ।
यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोन्यतः ॥६ ॥

અર્થ:–ગોવિંદના ગુણગાનમાં જેવી રીતે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેવી રીતની સુખની પ્રાપ્તિ શુકદેવજી વગેરેને આત્મામાં નથી થતી. તો પછી બીજા સાધનથી તો કયાંથી-જ થાય.

કીર્તનની મોટાઇ--૪ થા અને ૫ મા શ્લોકમાં કહેલ રીતે મોટાઓની કૃપાથી થયેલ શ્રવણના બળથી કીર્તનદ્વારા અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં અને પ્રભુમાં આસક્તિ વધતાં વધતાં એવું વ્યસનવાળું થાય છે કે પ્રભુના ગુણગાન વગર શાંત રહી શકતું નથી. એવા વારંવારના ભગવત ગુણગાનના અ-ભ્યાસવાળું અંતઃકરણ થતાં નવીન નવીન સુખ (આનંદ)ની

પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવી આનંદની પ્રાપ્તિ શાંત ચિત્તવાળા આત્મનિષ્ઠ શુકદેવજી વગેરેને પણ થતી નથી તો બીજા સાધારણ સાંખ્ય યોગ વગેરેમાં પ્રવૃત્ત જીવોને તો ક્યાંથીજ પ્રાપ્ત થાય. એટલાજ કારણથી ગુણગાન થી થતો અધિક અધિક આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે શુકદેવજી આત્મનિષ્ઠ છતાં પણ ગંગાજીના તટ ઉપર ભગવાનના ગુણગાન (પરીક્ષિત પ્રત્યે ભાગવતની કથા) માટે પ્રવૃત્ત થયા હતા.

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।
तदा सर्वं सदानंदं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥७॥

અર્થ:—પોતાની પ્રાપ્તિને સારૂ ક્લેશને પામતા એવા ભક્તજનોને જોઇને જ્યારે ભગવાન કૃપાયુક્ત થાય, ત્યારે હૃદયમાં રહેલા અખિલ સદાનંદ (શ્રીકૃષ્ણરૂપે) બહાર પ્રગટ થાય છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે અંતઃકરણ પ્રભુનાજ ગુણગાનના અભ્યાસવાળું થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રભુ મળવામાં વધતા જતા તાપ ક્લેશને લીધે પ્રભુકૃપાવાળા થાય છે. જ્યારે પ્રભુ ભક્તપર કૃપા કરે છે ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સદાનંદપ્રભુ બહાર પ્રગટ થાય છે. તે વખતે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ભક્તનો તાપ ક્લેશ દૂર થાય છે. ત્યારે પૂર્ણ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવી સ્થિતિ થતાં ભક્તોને મધ્યમ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. હવે પ્રભુની કૃપાવડે ઉત્તમ નિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવે છે.

सर्वानंदमयस्यापि कृपानंदः सुदुर्लभः ।
हृद्गताः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः प्लावयते जनान् ॥८॥

અર્થ:—ભગવાન સર્વાનંદમય છતાં પણ તેમનો કૃપારૂપી આનંદ અત્યંત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પૂર્ણ-પુરૂષોત્તમ (ભગવાન) પોતાના ગુણોને સાંભળીને ભક્તોને આનંદ સમુદ્રમાં ભીંજવી દે છે.

પાછલા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુ સાક્ષાત્કાર થઇ પાછા હૃદયમાં પધારે છે; ત્યારપછીનું ગુણગાન પૂર્ણ અનુભવ-વાળું હોવાથી તે ગુણગાન પ્રભુની કૃપા થવાના કારણરૂપ થાય છે.

પ્રથમ મોટાઓની કૃપાવડે થયેલું પ્રભુગુણગાનનું શ્રવણ અંતઃકરણના મેલ તોડવામાં સમર્થ બની છેવટ પ્રભુનો સા-ક્ષાત્કાર થવારૂપી પ્રભુની દયાના કારણરૂપ બને છે.

ભગવત સાક્ષાત્કાર થયા પછીનું સ્વતંત્ર ગુણગાન સા-ક્ષાત મહા અનુભવવાળું હોવાથી પ્રભુની કૃપાના કારણવાળું થાય છે. જો પ્રભુ સર્વને આનંદ આપનાર છે, અને તે રીતે સર્વના પર સરખી કૃપાવાળા છે, પરંતુ સાક્ષાત્કાર જેને

થયેલો છે તેવા ભક્તોના ગુણગાનથી પ્રભુની કૃપા તેનાપર વરસે છે. તેવી કૃપા ઘણી દુર્લભ છે. તે કૃપા ભક્તને આનંદ સમુદ્રમાં ગરકાવ કરી દે છે, આજ નિરોધની ઉત્તમ અવસ્થા છે.

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।
निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १ ॥

અર્થઃ—હું રોધવડે નિરૂદ્ધછું અને નિરોધ પદવીને પામેલ છું, જે નિરોધના અધિકારી છે તેના રોધને માટે આ નિરોધ તને (તારી સન્મુખ) વર્ણન કરૂંછું.

શ્રીઆચાર્યજી પોતાના અનન્ય ભક્તને આજ્ઞા કરે છે કે–એવો પૂર્વોક્ત ઉત્તમ નિરોધ મને પ્રાપ્ત થયો છે, જેથી તારી આગળ આ નિરોધનું વર્ણન કરૂં છું. તે એટલા માટે કે આવા નિરોધના જે અધિકારી જીવો છે, તેને તારાદ્વારા નિરોધ પ્રાપ્ત થાય.

આમ કહી એમ સૂચવ્યું છે કે આ પ્રભુ કૃપામય પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ પ્રભુમાં અંતઃકરણનો નિરોધ થવો એ જીવ પોતાના પ્રયાસથી કરી શકતો નથી, મોટાઓ (પ્રપંચની વિસ્મૃતિ જેને પૂર્ણ થઈ નિરોધ પ્રાપ્ત થયેલ છે તે) દ્વારા નિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલાજ માટે ઉદ્ધવજીને નિરોધનું દાન પ્રભુએ પોતે ન કર્યું, પણ શ્રીગોપીજન પાસે તેમને મોકલ્યા. એ ગોપીજનોજ ઉત્તમોત્તમ

નિરોધ પામેલા હોવાથી તેઓ ભક્તિમાર્ગના પરમ ગુરૂ છે, અને તેમની કૃપાથી નિરોધ સિદ્ધ થાય છે.

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।
सदानन्दपरैः गेयाः सच्चिदानंदता ततः ॥ १० ॥

અર્થ—તેથી (પ્રપંચમાં મમતાબુદ્ધિ) સર્વ છોડી દઇને સદાનંદપર એવા નિરોધના અધિકારી ભક્તોએ હમેશાં ભગવત ગુણો ગાવા તેથી સત્, ચિત્, અને આનંદપણું (પ્રગટ) થાય છે.

૧ થી ૯ શ્લોક સુધી નિરોધનું વર્ણન કરી તે નિરોધથી આનંદમાં ગરકાવ થાય છે તે હકીકત કહી તેવો નિરોધ જેને મળી શકે તેવા (જેનું અંતઃકરણ પ્રભુમાંજ ચોંટેલ છે તેવા) અધિકારી જીવોને આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે સર્વદા ભગવદ ગુણો ગાવા. તે ભગવદ ગુણો મોટાઓની સહાયતા વિનાના પોતાથી મનકલ્પિત ન હ, પરંતુ અંતઃકરણને નિ-સંશય બનાવે તેવી રીતે મોટાઓના સંગવડે શ્રવણ કરાયેલા ભગવદ ગુણો ગાવા જેથી પ્રપંચમાં રહેલી અવશેષ સ્મૃતિ મટી જઇ પૂર્વોક્ત નિરોધની પ્રાપ્તિ થશે.

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।
ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

અર્થ—જે જીવોને હરિએ છોડી દીધા છે તેઓ નિ-

રંતર ભવસાગરમાં મગ્ન (આસક્ત) છે. અને જે નિરોધ પામેલ જીવો છે તે નિરંતર ભગવત વિષયમાં મગ્ન રહેલા છે.

જે જીવો આ સંસારમાં એટલે અહંતામમતાવાળા આ સંસારમાંજ ગુંથાઇ રહેવામાં મગ્ન માને છે તેઓને પ્રભુએ છોડી દીધેલા છે એમ જાણવું, અને પ્રભુએ જેના અંતઃકરણ પોતામાં રોકી રાખેલા છે, એવા નિરોધ પામેલા જીવો સંસારની બાબતમાં વિસ્મૃતિ થયેલા અને ભગવત વિષયમાં મગ્ન રહેલા હોય છે. જે જીવોનો નિરોધ ભવિષ્યમાં થવાનો સંભવ હોય છે. તેઓ જો કે ભગવત વિષયમાં હાલ મગ્ન ન છતાં અને સંસારમાં ગુંથાયેલાં છતાં તેમનું મન સંસારમાં રહેલું હોતું નથી. પણ પોતાની સ્થિતિ અધૈર્યને લીધે દૃઢતાની ખામીને લીધે તેવી હોય છે. તેઓ સત્સંગ મળતાં નિરોધના રસ્તે ચડી શકે છે, પરંતુ જે સંસારમાંજ પુરેપુરા મગ્ન છે અને ભગવત ગુણગાન તરફ કશું વળણ નથી તેઓને ભવિષ્યમાં પણ નિરોધની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. કારણકે તેઓ ભગવાનથી છોડાએલા છે, જેથી સંસાર પ્રવાહમાં કલ્પ પર્યંત અથડાયા કરે છે.

संसारावेशदुष्टानाम् इंद्रियाणां हिताय वै ।
कृष्णस्य सर्ववस्तुनि भूम्नईशस्य योजयेत्॥ १२ ॥

અર્થ—સંસારાવેશ દુષ્ટ ઇંદ્રિયોના હિતને માટે ભૂમ્ન ઇશ (વિરાટ પુરૂષના ઇશ) શ્રી કૃષ્ણને વિષે સર્વ વસ્તુ યોજવી

જેઓનો નિરોધ થયો નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં નિરોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા અધિકારવાળા જે મિશ્રપુષ્ટ જીવો છે તેઓને નિરોધની પ્રાપ્તિ થવા માટે ઉપાય બતાવે છે કે–

સંસારમાં ગુંથાએલ દોષ પામેલી ઇંદ્રિયોને બળાત્કારથી સંસારમાંથી ખેંચી પ્રભુમાં જોડવાથી ઘણી મુદતના અધ્યાસને લીધે તે ઇંદ્રિયો પુરી રીતે સંસાર છોડતી નથી, માટે તેમના ખરા હીતના ઉપાય તરીકે તેનાપર બળાત્કાર કરવો નહિ. પણ જેજે વસ્તુમાં ઇંદ્રિયોની આસક્તિ લાગેલી હોય, તે તે વસ્તુ સહિત ઇંદ્રિયોને પ્રભુમાં જોડવી. જેથી ઇંદ્રિયોને વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં બળાત્કાર ન થવાથી પોતાની રાજીખુશીથી તે ઇંદ્રિયો હાલ તરત મમતાવાળી વસ્તુ સહિત પ્રભુમાં લાગે છે. પછી જેમ જેમ પ્રભુમાં પ્રેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તે વસ્તુમાંથી પ્રેમ ઘટતો જઈ છેવટે પ્રભુમાં પૂર્ણ પ્રેમ અને તે વસ્તુની પૂર્ણ વિસ્મૃતિ થઈ જઈ નિરોધ દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।
संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरेर्तत् सुखम् ॥१ ॥
तदा भवेद् दयालुत्वम् अन्यथा क्रूरता मता ।

અર્થઃ—સર્વદા મુરવૈરી એવા શ્રીકૃષ્ણના ગુણમાં આવેશ ચિત્તવાળાને સંસાર ત્યાગમાં ક્લેશ થતા નથી, તેમજ

સંસારના વિરહને લીધે ક્લેશ થતો નથી, પણ હરિવત્સુખ થાય છે. જ્યારે આમ થાય છે ત્યારે દયાળુપણું થાય છે.– બીજી રીતે તો ક્રૂરતા મનાય છે.

બધી ઇંદ્રિયો અંતઃકરણને આધીન છે, માટે અંતઃકરણની મમતા સંસારમાંથી છુટી પ્રભુમાં લાગે એ ઉપાય કરવાની જરૂર છે. ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણની મમતાવાળા પદાર્થો પ્રભુસેવામાં જોડવામાં આવે તો પ્રભુની મોટાઇનું ભાન થતાં અંતઃકરણ પ્રભુમાં વધારે વધારે જોડવાથી તેટલી તેટલી તે તે પદાર્થમાંથી મમતા મટતી જાય છે આવી રીતે મમતા મટવામાં અંતઃકરણને કાંઈ દુઃખ થતું નથી. તેમજ પોતાને જગતના પદાર્થમાંથી મમતા મટી જવાથી તે વિના વિરહ અને ક્લેશ પણ થતો નથી.

દાખલા તરીકે આપણે બાળપણમાં જે જે રમતો રમતા તે રમતો પડી મુકવાનો આપણે કદી સંકલ્પ કર્યો નથી, પણ જેમ જેમ આપણું મન અન્ય વિષયમાં લાગતું ગયું, તેમ તેમ રહેતે રહેતે એક પછી એક તેવી બાળચેષ્ટાઓ આપોઆપ તજાતી ગઇ. તે બાબત આપણને કદિ ક્લેશ થયો નથી. તેવીજ રીતે જો ચિત્ત પ્રથમ તે તે પદાર્થ સહિત પ્રભુ તરફ જોડવામાં આવે, તો પછી રહેતે રહેતે તે ચિત્ત પ્રભુમાં લાગી પદાર્થોમાંથી નીકળી જશે. પ્રભુમાં લાગેલું ચિત્ત પછી જગતના પદાર્થની ઇચ્છા કરશે નહિ.

જ્યારે ચિત્ત પ્રભુમાં લાગી પ્રભુના ગુણગાનમાં આવેશવાળું થાય છે, ત્યારે જગતના પદર્થોનો ચિત્તથી આપોઆપ ત્યાગ થયો હોય, અગર પ્રભુ ઇચ્છાથી તે પદાર્થનો (ધન ઘટી જવાથી, કુટુંબના માણસોના મોત વગેરેથી,) ત્યાગ થયો હોય તો તેને કશો કલેશ થતો નથી પણ જે જે કાળે જે જે બને તેમાં પ્રભુનું દયાળુપણુંજ જણાય છે.

અહીં મુર વૈરી શબ્દ છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે ભક્તને પ્રભુ મળવામાં જે અંતરાયરૂપ છે તે અંતરાયરૂપજ મુર દૈત્યનું સ્વરૂપ છે. તે અંતરાયનો પ્રભુ પોતેજ કૃપા કરી નાશ કરે છે એમ અભિપ્રાય છે.

જ્યારે સંસારમાં આવેશવાળું મન હોય ત્યારે આસક્તિવાળા પદાર્થના ત્યાગથી તથા તેના વિયોગથી ઘણો કલેશ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રભુએ આ ઠીક ન કર્યું, મારૂં બગાડી નાંખ્યું, એવા પ્રભુ ઉપર ક્રૂરતાપણાના આક્ષેપોવાળાં વાકયો ઉચ્ચારાય છે.

बाधशंकापि नास्ति अत्र तदध्यासोपि सिद्ध्यति ॥१४॥
भगवद्धर्मसामर्थ्याद् विरागो विषये स्थिरः ।
गुणैर्हरेः सुखस्पर्शान् न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥१५॥

અર્થઃ—અહીંઆં બાધની શંકા પણ નથી. તે ઇંદ્રિયોનો પ્રભુમાં અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. ભગવદ ધર્મના સામ-

ર્યથી વિષયમાં સ્થિર વિરાગ રહે છે, હરિના ગુણોવડે સુખના સ્પર્શથી ક્યારે પણ દુઃખ નથી ભાસતું.

જ્ઞાનાદિ માર્ગમાં ચિત્તનો નિરોધ થવામાં સંસારના કષ્ટોનો અનુભવ થાય છે, પણ જ્ઞાનના પરિપક્વપણાથી તે કષ્ટો સહન કરવા જેટલું ધૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી તે ક્લેશોથી કંટાળી જતો નથી, પરંતુ આ ભક્તિમાર્ગમાં તો તેવી કોઈ જાતના બાધની પણ શંકા નથી. સંસારના કષ્ટોનો અનુભવ થયા વગરજ ચિત્તનો ભગવાનમાં અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે.

વિષયમાં વૈરાગ્ય સ્થિર થવા માટે કોઈ સાધનની જરૂર પડતી નથી, કે તે તે વિષયોને બળાત્કારે છોડવા પડતા પણ નથી. પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનમાંજ તે તે વિષયો સહિત ચિત્ત જોડવાથી ભગવદ્ધર્મના સામર્થ્યથીજ તે તે વિષયો ચિત્તમાંથી દૂર ખસી જાય છે.

હરિના ગુણોનું એટલું સામર્થ્ય છે કે ચિત્તમાં આનંદ (સુખ)નો આવિર્ભાવ થતાં તેને ક્યારે પણ સંસારી દુઃખનો ભાસ પણ થતો નથી.

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गा त्कर्षो दुगुणवर्णने ।
अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदागुणाः॥ १६ ॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભગવદ્ગુણના વર્ણનમાં ઉત્કર્ષ (અધિકપણું) જાણીને અમત્સરત્વડે અને

અલુબ્ધ (સંતોષ) વડે હમેશાં ભગવદ્ગુણો વર્ણન કરવા યોગ્ય છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગથી ભગવદ્-ગુણગાનનું અધિકપણું છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનસિદ્ધ થતાં પણ અંતઃકરણને સંસાર કલેશ સહન કરવા પડે છે, **ભક્તિ માર્ગમાંતો** અંતઃકરણમાં તેવા કલેશનો ભાસ પણ થતો નથી, માટે ભક્તિમાર્ગમાં રહેલા જીવોએ મત્સર વગરના થઇને તથા કોઇ પણ જાતના લૌકિક લોભ વગરના થઇને ભગવાનના ગુણોનું સદા વર્ણન કરવું જોઇએ. મત્સર=બીજાના શુભનો દ્વેષ કરવો તે, પારકી સંપત્તિ જોઇ તેના અદેખા થવું તે, પોતા વિષે ધિક્કાર લોભ=આકાંક્ષા, અપ્રાપ્તવસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઘણીજ ઇચ્છા. તૃષ્ણા=પારકી વસ્તુમાં અત્યંત આસક્તિ.

ભગવદ્ગુણનું વર્ણન સુસ્વરથી (પદ્યમાં) ગુણગાન, અથવા ભાષા (ગદ્ય)માં ગુણનું વર્ણન કરવું. સૌ સૌને પ્રિય હોય તે પ્રમાણે પદ્ય કે ગદ્યમાં વર્ણન કરવું એમ આજ્ઞા કરેલ છે.

हरिर्मुर्ति सदाध्येया संकल्पादपि तत्रहि ।
दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिर्गतिसदा ॥ १७ ॥
श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रियेरतिः ।
पायोर्मलांशत्यागेन शेषभागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

અર્થઃ-સંકલ્પથી પણ હરિમૂર્તિ સદા ધ્યાન કરવા યોગ્ય

છે, તેમજ તે (હરિમૂર્તિ)માં સ્પષ્ટ (સાક્ષાત્ પુરૂષોત્તમ બીરાજે છે એમ ભાવના રાખીને) દર્શન અને સ્પર્શ કરવાં અને તેજ મુજબ (ભાવના રાખી) કૃતિ અને ગતિ સદા કરવી. વળી શ્રવણ અને કીર્તન પણ સ્પષ્ટ (મનમાં આ બાબત સાક્ષાત થાય તેમ) કરવું. કૃષ્ણ–પ્રિય પુત્રની પ્રાપ્તિ માટેજ રતિ કરવી.

પાયુ-ઇંદ્રિયમળ અંશના ત્યાગ વડે પરોક્ષ સેવા બજાવે છે એમ ભાવના રાખવી. આ ઇંદ્રિય સિવાય શરીરનો શેષ ભાગ પણ પ્રભુ સેવામાં જોડવો.

આ શ્લોકમાં મન અને તેના આધીનની દશ ઇંદ્રિયો પ્રભુમાં શી રીતે લાગે તે ઉપાય બતાવ્યો છે.

ધ્યાનથી મન, દર્શનથી આંખ, સ્પર્શથી ત્વચા, અને ગંધના સ્પર્શથી નાક, કૃતિથી હાથ, ગતિથી પગ, શ્રવણથી કાન. અને કીર્તનથી મુખ તથા જીભ એ ૯ ઇંદ્રિયોનો સ્પષ્ટ સેવામાં વિનિયોગ બતાવ્યો. સાક્ષાત સ્વરૂપના સાથે એ ઇંદ્રિયોનો વિનિયોગ થાય છે, એવી ભાવના રાખવી.

હવે બે ઇંદ્રિયો બાબત કહે છે–તેમા ગુહ્યેંદ્રિ માટે આજ્ઞા કરે છે કે,–કૃષ્ણને પ્રિય એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ માટેજ સ્વધર્મથી સ્વકીયા સ્ત્રી સાથે રતિ કરવી, વિષય ભોગ માટે નહિ. સંન્યાસ નિર્ણયમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે કે વિષયાવેશવાળા દેહમાં હરિનો આવેશ સર્વથા થતો નથી.

પાયુ એટલે ગુદા ઇંદ્રિયમળ અંશનો ત્યાગ કરી તે સિવાયનો શરીરનો બાકી ભાગ પ્રભુ સેવામાં ઉપયોગી થવાનું કાર્ય કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે ઇંદ્રિયો સિવાય પેટ, મસ્તક, છાતી, વગેરે શરીરના બીજા અવયવો પણ પ્રભુપરાયણ ઇંદ્રિયોનો મદદ કર્ત્તા થાય છે, તથા દંડવતાદિ દ્વારા પ્રભુ સેવામાં ઉપયોગી થાય છે, એવી ભાવના કરવી.

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १०॥

અર્થઃ–જે ઇંદ્રિયોનું જ્યારે ભગવત્‌કાર્યને વિષે સ્પષ્ટપણું ન દેખાય ત્યારે તે ઇંદ્રિયોનો વિશેષે કરીને નિગ્રહ કર્તવ્ય છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચય છે.

જ્યારે ઇંદ્રિયો સ્પષ્ટ રીતે પ્રભુમાં જોડાએલી રહે ત્યારેજ પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થાય છે. દાખલા તરીકે દર્શન કરતી વખતે આંખ ઠાકોરજી સામી હોય પણ મન બીજે રખડતું હોય, તેમજ આંખો પણ પ્રભુ સન્મુખ હોવા છતાં વાંકું ચુકું જોતી હોય તો દર્શનનો લાભ મળતો નથી. તેજ મુજબ શ્રવણ કરતી વખતે મન તેમાં બરાબર ન હોય, તેમજ કાન બીજામાં હોય એ વગેરે કારણોથી શ્રવણ સિદ્ધ થતું નથી, માટે દરેક ઇંદ્રિય ભગવતકાર્યમાંજ લાગે તે માટે જ્યારે જ્યારે ઇંદ્રિયો લૌકિકપણામાં લાગવા જેવું જણાય

કે તરત બુદ્ધિવડે તે તે ઇંદ્રિયોનો વિશેષ કરીને નિગ્રહ (બીજે ન જવા દેવી તે) કરવો. જેને આપણે મન મારવું કહીએ છીએ. જ્યારે જ્યારે કોઇ ઇંદ્રિય ભગવદ્ વિષયને બદલે લૌકિક વિષયમાં જતી જણાય, ત્યારે ત્યારે મન મારીને (મનઃસંયમ કરીને) બળાત્કારથી તે ઇંદ્રિયોને તેમાંથી પાછી વાળવી જોઇએ. એમ સતત્ (વારંવાર) પ્રયત્ન કરવાથી ઇંદ્રિયોનો ભગવાનમાં અધ્યાસ થઇ જશે, પછી ભગવત્કાર્ય છોડી લૌકિકકાર્યમાં જવાને ઇંદ્રિયો પોતેજ લલચાશે નહિ.

नातः परतरो मंत्रो नातः परतरस्तवः ।
नातः परतरा विद्या तीर्थंनातःपरात्परम् ॥ २० ॥

અર્થ:-આ (નિરોધ)થી બીજો મંત્ર નથી, આથી મોટું બીજું સ્તોત્ર નથી, આથી બીજી વિદ્યા નથી, અને આથી બીજું મોટું તીર્થ નથી.

નિરોધની બરોબરી કોઇ મંત્રથી, સ્તુતિથી, કોઇ વિદ્યાથી, કે કોઇ તીર્થથી થઇ શકતી નથી, નિરોધજ સર્વોત્તમ છે.

નિરોધલક્ષણનો સારાંશ.

(૧) નિરોધની વ્યાખ્યા–પ્રપંચમાંથી ચિત્ત નિકળી પ્રભુમાં લાગે તે.

(૨) નિરોધની પ્રથમ દશા–અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઈ સ્વરૂપજ્ઞાન થવાથી હું પ્રભુનો દાસ છું છતાં મને પ્રભુથી વિયોગ થયો છે એમ સમજવામાં આવે છે, જેથી અંતઃકરણમાં દુઃખ (તાપ ક્લેશ) થાય છે. (શ્લો. ૧). **સાધન** મોટાઓની કૃપાવડે ભગવાન દયા કરે ત્યાં સુધી ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ અને કીર્તન કરવું (શ્લો. ૪–૫).

(૩) નિરોધની મધ્યમદશા–નિરોધની પ્રથમ દશામાં અંતઃકરણમાં વિયોગના થયેલા તાપ ક્લેશથી અંતઃકરણના તમામદોષ (સંસારની આસક્તિ) નાશ પામે છે, અને પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે, જેથી પ્રભુની લીલાનો અનુભવ કરતાં કરતાં ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય છે. (શ્લો. ૨) **સાધન** પ્રભુના ગુણગાનમાંજ આસક્તિવાળું મન પ્રભુની પ્રાપ્તિ સારૂ મહા કલેશ પામે છે, ત્યારે હૃદયમાં બિરાજતા પ્રભુ બહાર પ્રગટ થઇ દર્શન આપે છે. (શ્લો. ૬–૭),

(૪) નિરોધની ઉત્તમ દશા–પ્રભુ સાક્ષાત્કાર થયા પછી પાછા હૃદયમાં બિરાજે છે ત્યારે ફળરૂપ વિરહદશા પ્રાપ્ત થાય છે (શ્લો.૩) આવી દશા પ્રભુની અત્યંત કૃપા ભક્તપર વરસે તોજ થાય છે, કોઇ સાધનથી પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. (શ્લો. ૮).

(૫) નિરોધદશા સ્વબળથી પ્રાપ્ત થતી નથી. મહાન ભગવદીઓની

કૃપાથીજ થાય છે, માટે નિરોધ દશાની પ્રાપ્તિ માટેના અધિકારીઓએ ભગવદીઓનો સંગ કરી તેમની પાસેથી ભગવદ્ગુણનું શ્રવણ કરી ગુણગાન કરવું (શ્લો. ૫-૯-૧૦).

(૬) જેને ભગવાને છોડી દીધેલા છે તેઓ (પ્રવાહી જીવો) આ ભવસાગરમાં મગ્ન છે, અને જે નિરોધ પામેલ જીવો છે તે નિરંતર ભગવદ્વિષયમાં મગ્ન રહેલા હોય છે. (શ્લો. ૧૧).

(૭) સંસારાવેશવાળી ઇંદ્રિયો સંસારમાંથી છૂટી પ્રભુમાં લીન થાય તે માટે તે ઇંદ્રિયો જે જે વસ્તુમાં લાગેલી હોય, તે વસ્તુ સહિત તે ઇંદ્રિયો ભગવાનમાં જોડવી. આથી તે ઇંદ્રિયો ઉપર બળાત્કાર ન થવાથી સંસારના વિરહથી (વસ્તુનો અભાવ થવાથી) કલેશ થતો નથી. જો કે જ્ઞાનમાર્ગમાં વસ્તુના અભાવથી થતો કલેશ ધૈર્યવડે દાબી દેવાય છે, પણ ભક્તિમાર્ગમાં તો કલેશજ થતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ વસ્તુના તેવા અભાવમાં પ્રભુનું દયાળુપણું મનાય છે, એ રીતે ભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટપણું છે (શ્લોક ૧૨ થી ૧૬).

(૮) મન સહિત સર્વ ઇંદ્રિયો પ્રભુમાં લાગે તોજ નિરોધની પ્રાપ્તિ થાય, માટે તે દરેકને પ્રભુ કાર્યમાં નીચે પ્રમાણે જોડવાં. (૧) ધ્યાનથી મન, (૨) દર્શનવડે આંખ, (૩) સ્પર્શવડે ત્વચા,(૪) પ્રસાદી વસ્તુના ગંધના સ્પર્શથી નાક, (૫) કૃતિથી હાથ (૬) ગતિથી પગ, (૭ શ્રવણથી કાન, (૮-૯) કીર્તનથી મુખ અને જીભ, એ રીતે નવ ઇંદ્રિયોનો સેવામાં પ્રત્યક્ષ સંબંધ થાય તેમ છે; અને (૧૦) ગુહ્યેંદ્રિ માટે આજ્ઞા કરેલી છે કે કૃષ્ણને પ્રિય એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ માટેજ સ્વધર્મથી સ્વકીયા સ્ત્રી સાથે

રતિ કરવી, વિષયભોગ માટે નહિ. તેમજ (૧૧) પાયુ એટલે ગુદા ઇંદ્રિય મળ અંશનો ત્યાગ કરી શરીરનો બાકીનો ભાગ ભગવતસેવામાં ઉપયોગી થવાનું કાર્ય કરે છે, એ રીતે બે ઈંદ્રિયો પરોક્ષ રીતે સેવા બજાવે છે, એમ અગીઆરે ઇંદ્રિયો પોતાનું કાર્ય સ્પષ્ટ રીતે ન કરે, તેનો બળાત્કારે નિગ્રહ કરવો (શ્લો. ૧૭ થી ૧૯).

(૯) નિરોધથી બીજો મોટો મંત્ર નથી, આથી કોઇ સ્તોત્ર મોટું નથી, આથી બીજી મોટી વિદ્યા નથી, કે કોઇ મોટું તીર્થ નથી. નિરોધજ સર્વોપર છે. (શ્લો. ૨૦).

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ अथ सेवाफलम् ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
फलं वा अधिकारो वा न कालोऽत्रनियामकः ।

અર્થ:—જેવી સેવા કહેલી છે તેની સિદ્ધિમાં ફળ કહેવાય છે.

અલૌકિકના દાનમાં પ્રથમ (૧) શ્રેષ્ઠ મનોરથ સિદ્ધ થાય; (૨) ફળ સિદ્ધ થાય, કે (૩) અધિકાર સિદ્ધ થાય, તેમાં કાળ નિયામક નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ સેવાફળનું વિવરણ કરેલ છે, તેમાં સેવાના ઉપર કહેલાં ત્રણ ફળ સ્પષ્ટતાથી ગણાવ્યાં છે. (૧) અલૌકિક સામર્થ્ય, (૨) સાયુજ્ય, અને (૩) વૈકુંઠાદિકમાં સેવોપયોગી દેહ.

આ ત્રણે ફળ પ્રભુ અલૌકિક રીતે દાન કરે તોજ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપરનું ફળ પ્રાપ્ત થવામાં અથવા તેવા ફળનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવામાં કાલનું નિયામકપણું નથી; ફક્ત પ્રભુજ નિયામક

છે. કાળના પણ પ્રભુ નિયામક છે. પ્રભુ પોતાના ભક્તને ફળ આપવામાં બીજાને નિયામક ઠરાવતા નથી.

उद्वेगः प्रतिबंधो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

અર્થઃ—ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ, અથવા ભોગ એ ત્રણ (સેવા-ફળમાં) બાધક છે. માનસી સેવા સિદ્ધ થવામાં ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ, અને ભોગ એ ત્રણે બાધ કરનાર છે.

ઉદ્વેગ એટલે મનમાં ચિંતા રહ્યા કરતી હોય તે.

પ્રતિબંધ એટલે મનપૂર્વક સેવા થવામાં લૌકિક અને ભગવતકૃત અંતરાય નડતા હોય તે.

ભોગ એટલે લૌકિક ભોગ.

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्नहि ॥
यथा वा तत्वनिर्द्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

અર્થ—ભગવાનને સર્વથા કર્તવ્ય ન હોય તો તો ગતિ નથી. ત્યારે તો જે પ્રમાણે તત્વનો નિર્ધાર (નિશ્ચય) થાય, તે રીતથી વિવેક રાખવો એજ સાધન માનેલું છે.

ભગવદ્ ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ બને છે, જેથી જો પ્રભુ-નીજ ઈચ્છા માનસીસેવા સિદ્ધ થવાના વિરૂદ્ધ હોય તો તો કોઈ જાતનો ઉપાય નથી.

જ્યારે અંતઃકરણમાં તેવી ખાત્રી થાય, તો શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનરૂપી તત્વનો નિશ્ચય કરવો, અને તેવા નિશ્ચયથી ઉત્પન્ન

થતો વિવેક (વિવેક ધૈર્યાશ્રયમાં કહેલ) જ સાધન માનેલું છે. એટલે સંસાર સાગરમાંથી તરવાનો એજ ઉપાય માનેલો છે. જો કે આ ઉપાય (સાધન) સેવા ફળ આગળ તો કાંઇક હિસાબમાં નથી, પણ તેમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થવાનોજ સંભવ ન લાગતો હોય તો સંસાર સાગરમાંથી નીકળવા માટે બાકીના સાધનોમાં આ સાધન ઉત્તમ છે, માટે તે કરવું જોઇએ.

बाधकानां परित्यागो भोगोप्येकं तथा परम् ॥
निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

અર્થઃ–ત્રણે બાધકનો પરિત્યાગ કરવો.

ભોગમાં એકનો પરિત્યાગ કરવો અને અપર જે બીજો (પ્રતિબંધ નામે) બાધક છે તેમાં પણ એકનો પરિત્યાગ કરવો, પરંતુ નિર્વિઘ્ન મહાન ભોગ છે, તેનો સદા પ્રથમ ફળમા (શ્રેષ્ઠ મનોરથની સિદ્ધિમાં) સમાવેશ થાય છે.

સેવાફળ દેવામાં પ્રભુની વિરૂદ્ધ ઇચ્છા ન હોય પણ પ્રમાદથી ફળ મળવામાં વિલંબ થતો હોય તો ત્રણે બાધકનો આ પ્રમાણે પરિત્યાગ કરવો.

ત્રીજો બાધક જે ભોગ કહેલ છે તે લૌકિક ભોગ બાધક છે, તે ત્યાગ કરવા લાયક છે, એમ સમજવું. કારણ કે અલૌકિક ભોગ તો સેવાના પ્રથમ ફળ (શ્રેષ્ઠ મનોરથ સિદ્ધિ) રૂપ માનેલો છે.

બીજો બાધક જે પ્રતિબંધ છે તે પણ બે પ્રકારનો છે. તેમાં પણ લૌકિક પ્રતિબંધ બુદ્ધિવડે ત્યાગ થઇ શકે છે, પણ બીજો ભગવતકૃત પ્રતિબંધ છે તે જોકે સેવામાં બાધક છે, છતાં જીવથી તે ત્યાગ થઇ શકતો નથી.તે બાબત પાછળના શ્લોકમાં કહેલી છે.

सविघ्नोऽल्पो घातकः स्याद् वलादेतौ सदामतौ ॥
द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसार निश्च॰ात् ॥६॥

અર્થઃ-(લૌકિક ભોગ) સવિઘ્ન, અલ્પ અને ઘાતક છે, અને સાધારણ પ્રતિબંધ બળાત્કારથી ઘાતક છે, માટે એ બંને હમેશાં પ્રતિબંધ માનેલા છે. (તે બંને ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

બીજી જાતનો જે ભગવતકૃત પ્રતિબંધ છે, તેમાં સર્વથા સંસારના નિશ્ચયથી ચિંતા છોડવી

(૧) લૌકિક ભોગ ત્યાગ કરવાનું કારણ કે તે વિઘ્નકર્તા છે, તેમજ અલ્પ છે, એટલે તે ભોગથી ક્ષણીક આનંદ થાય છે. આ આનંદ પણ દુઃખ ઉત્પન્ન કર્તા છે માટે લૌકિક ભોગનું ફળ સંસારમાં ખુંચવારૂપ અને દુઃખનો અનુભવ કરવારૂપ દુઃખજ છે. તેમજ તે ઘાતક એટલે અધોગતિ કરનાર છે, માટે તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

(૨) લૌકિક પ્રતિબંધ એટલે લોકમાં ગણાતા સમા-

વહાલાં, દેહનું આલસ્ય, લોકમાં વ્યગ્ર મન વગેરે પ્રતિબંધ સેવામાં બાધકરૂપ હોય તે અધોગતિ કરનાર છે માટે તેનો સમજી સમજીને ત્યાગ કરવો. પણ ભગવતકૃતજ પ્રતિબંધ હોય એટલે શરીરમાં કાયમના રોગાદિક આવે, અથવા મનની વૃત્તિજ પ્રભુ સેવામાં ચોંટે નહિ, પણ બીજા વિષયોમાંજ મનની વૃત્તિ ચોંટતી હોય, મનને વારંવાર પાછું વાળી સેવામાં લગાડતાં છતાં વારંવાર મન સેવા સિવાયની અન્ય બાબતોમાં લાગતું હોય, તો આવા પ્રતિબંધને ભગવતકૃત પ્રતિબંધ માનવો.

ભગવતકૃત પ્રતિબંધમાં આગલ્યા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ દ્વૈત જ્ઞાનમાં મન ખુચાવવું. અને વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં બતાવેલ વિવેક રાખવો. જેથી પ્રભુસેવારૂપી ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત તો ન થાય, પરંતુ અક્ષરની પ્રાપ્તિનો સંભવ રહેશે, (મળી શકશે) પરંતુ તેમાં પણ ચિત્ત ન રહેતું હોય તો પછી સંસારમાંજ ઉચ્ચ નીચ દશા પ્રાપ્ત થવાની છે, તેમ નિશ્ચય કરી પોતાની શી ગતિ થશે તે બાબતની ચિંતા છોડી દેવી.

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ॥
अवश्येयं सदा भाव्या सर्वं मन्यन् मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

અર્થ:—પ્રથમ (ઉદ્વેગ નામે) પ્રતિબંધમાં ભગવાનને ફળ દેવાની ઇચ્છા નથી એમ જાણવું.

ત્રીજા બાધક લૌકિક ભોગના પરિત્યાગમાં બાધકરૂપ ગૃહનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ.

આ સર્વ (સેવા ફળમાં આવતા પ્રતિબંધ) હમેશાં અવશ્ય વિચારવા જોઇએ, આ સિવાય બીજું મનનો ભ્રમ છે.

નવરત્નમાં અને અંતઃકરણ પ્રબોધ ગ્રંથમાં કહેલા વિચારો વડે ચિંતાને છોડવી પણ, મનમાંથી કોઇ રીતે પણ ચિંતા (ઉદ્વેગ) ખસતી નજ હોય તો એમ સમજવું કે ભગવાનને સેવાનું ફળ દેવાની ઇચ્છા નથી. પરંતુ ચિંતા રહ્યા કરતી હોય તો પણ ભગવત સેવા છોડે નહિ તો રહેતે રહેતે પ્રભુ કૃપા કરશે અને ચિંતાનો નાશ થશે જેથી સેવાફળના અધિકારી થઇ શકાશે.

લૌકિક ભોગનો પુરેપુરો ત્યાગ કરવામાં વ્યસનદશા થયા બાદ ઘરનો ત્યાગ થવાની જરૂર છે, કારણ કે ઘરજ લૌકિક ભોગનો ત્યાગ થવામાં બાધ કરનાર છે. ભક્તિવર્દ્ધિની ગ્રંથમાં પણ કહેલ છે કે ભગવાનમાં વ્યસન થયા પછી ઘરનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઇએ. જો ઘરનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો દૃઢ થયેલી ભક્તિ સુદૃઢ થવામાં અંતરાય નડે, માટે એ અંતરાય રૂપ ઘરનો ત્યાગ થવાથીજ સુદૃઢ ભક્તિ થાય ત્યારેજ લૌકિક ભોગનો પુરેપુરો ત્યાગ થઇ શકે.

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलंबयेत्।
गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यम् एतदेवेति मे मति : ॥ ७ ॥

અર્થ:-તદીયોએ તે પ્રમાણે કરવું. પણ પુષ્ટિમાં તો નજ વિલંબ થાય.

ગુણને લીધે ક્ષોભ થતાં પણ એજ દ્રષ્ટવ્ય (વિચારવા યોગ્ય) છે એ પ્રમાણે મારી મતિ છે.

પુષ્ટીપ્રવાહ મર્યાદા ભેદમાં કહેલ છે કે પુષ્ટિજીવોના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) શુદ્ધ પુષ્ટી જીવો, (૨) મિશ્રપુષ્ટિ જીવો-આ મિશ્ર પુષ્ટિ જીવોના ભેદ બતાવેલા છે.

આ મિશ્ર પુષ્ટી જીવો ભગવાનનો અનુગ્રહ જેમ જેમ વધતો જાય, તેમ તેમ વધતા વધતા છેવટ શુદ્ધિ પુષ્ટિમાં આવી શકે છે.

આ ગ્રંથમાં બતાવેલ સેવાફળના ત્રણ પ્રતિબંધનો વિચાર કરવાની બાબત તદીયો (પ્રભુની કૃપાનું બળ જેણે વિચારેલું છે તેવા નિઃસાધન મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો) એ વિચારવાની છે, પણ શુદ્ધ પુષ્ટિમાં જેની અંગીકૃતિ થઇ ગઇ છે તેમને માટે નથી. કારણ કે તેમને સેવાનું ફળ આપવામાં પ્રભુ વિલંબ કરતા નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજીના તથા શ્રીગુસાંઇજીના અનન્ય ભક્તો મધ્યેના કેટલાક ઘરમાં રહ્યા છતાં તેમને ભગવત્ સાક્ષાત્કાર

થયો હતો, એમ વાર્તા ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. શુદ્ધ પુષ્ટિમાં તેમની અંગીકૃતિ થયાથી તેમને કશું બાધકરૂપ નહોતું.

વળી તેમાંના ઘણા ખરાના કુટુંબના તમામ જણ ઉપર તેવી કૃપા થઇ હતી, જેથી તેઓ બધાજ ભગવદી હોવાથી બાધ કેનાથી થાય? માટે તેવાના દાખલા જોઇ આપણે આવા બાધકનો વિચાર ન કરીએ, તો આ બાધકવડે આપણો નાશજ થાય તેમાં શક નથી કારણ કે આપણી અંગીકૃતિ શુદ્ધ પુષ્ટિમાં થઇ નથી. ફક્ત પ્રભુની કૃપા એજ અમારે બળ છે એમ મોઢેથી કહીએ છીએ, પણ મન હજુ તેટલું અનન્ય થયું નથી, એટલે મન તદીય થવામાં પણ હજુ અન્યાશ્રય આડો આવે છે, તો શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તોનું બાહ્ય અનુકરણ કરવું તે કેટલું હાસ્યજનક છે, એનો દરેક જિજ્ઞાસુએ વિચાર કરવો જોઇએ.

(સત્વ, રજ, અને તમ) ત્રણે ગુણોથી ખરડાયેલું આપણું મન છે, તે ગુણોવડે મન હમેશાં ક્ષોભવાળું રહે એટલે પોતાની ગતિ બાબત મનમાં દિલગીરી રહ્યા કરતી હોય તો પણ સેવામાં ઉપરના ત્રણે બાધકનો વિચાર હમેશાં કરી ત્યાગ કરવામાં ઉદ્વેગ અને સાધારણ પ્રતિબંધ અને લૌકિક ભોગનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવા પ્રયાસ કરવો, જેથી ધીમે ધીમે પ્રભુ કૃપા વધતાં બાળકોનો નાશ થશે. ભક્તિ

માર્ગીયોએ આ બાધકોનો ઉપરની રીતે વિચાર ન કરતાં બીજી રીતના સાધનો (જ્ઞાન, યોગ, સાંખ્ય વગેરે) કરવાનો સંકલ્પ પણ ન કરવો જોઇએ, કેમકે તેથી મનમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે.

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

અર્થ:—અહીંઆં કોઈ જાતની કુસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય તે ભ્રમ રૂપ છે.

મિશ્રપુષ્ટિ જીવોને આ ગ્રંથમાં બતાવેલ રીતે સેવાના ફળ અને બાધકનું મનન ન થતાં કુસંગને લીધે મનમાં અવિશ્વાસરૂપ વિચારો આવે, અથવા બીજાં સાધનોમાં મન પ્રવૃત્ત થાય તો સુબુદ્ધિવડે વિચારવું કે તે વિચારો ખોટાજ છે. ભ્રમથી તેમ થાય છે, મન ઉંધે રસ્તે ચડી જવાથી તેવા તરંગો આવે છે, એમ મનનું સમાધાન કરી પાછું ભક્તિ-માર્ગના રસ્તે દોરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

સેવાફળનો સારાંશ.

૧ સિદ્ધાંત મુક્તાવળીમાં માનસી સેવાની વ્યાખ્યા આપી છે કે-ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાઇ જાય તેનું નામ માનસી સેવા.

૨ માનસી સેવા સિદ્ધ થાય ત્યારે ૧ અલૌકિક સામર્થ્ય, ૨ સાયુજ્ય, ૩ વૈકુંઠાદિમાં સેવોપયોગી દેહ, એ ત્રણ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. પુષ્ટપુષ્ટિ, પુષ્ટિમર્યાદા અને પુષ્ટિપ્રવાહી એ ત્રણ ભેદવડે અનુક્રમે માનસી સેવાનાં ત્રણ ફળ બતાવ્યા છે. પુષ્ટપુષ્ટિઆકિકલૈ [illegible] સામર્થ્ય, આ સામર્થ્ય તે ભજનાનંદનો અનુભવ અથવા વિપ્રયોગ સહન કરવાની શક્તિ એ ગોપીજનને પ્રાપ્ત થઇ છે તે સમજવી. પુષ્ટિમર્યાદાને માનસી સેવા સિદ્ધ થતા શ્રીપુરૂષોત્તમમાં સાયુજ્ય, અને પુષ્ટિપ્રવાહીને માનસી સેવામાં વૈકુંઠાદિ સેવોપયોગી દેહ એ પ્રમાણે ફળ મળે છે.

૩ આ ફળ મળવામાં ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ (જીવકૃત અને પ્રભુકૃત) બે જાતના, અને લૌકિક ભોગ, એ ત્રણ વાનાં બાધક છે.

ઉદ્વેગ—નવરત્ન અને અંતઃકરણ પ્રબોધમાં આજ્ઞા કર્યા મુજબ ત્યાગ કરવો.

જીવકૃતપ્રતિબંધ—યુક્તિથી ત્યાગ કરવો.

લૌકિક ભોગ—લૌકિકમાં વૈરાગ્યવડે ત્યાગ કરવો, તેવો વૈરાગ પ્રભુ સેવામાં મન વધારે વધારે લગાડવાથી અને ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ રાખવાથી થાય છે.

ભગવતકૃત પ્રતિબંધમાં કશો ઉપાય નથી, પણ બને તો શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત અનુસાર તત્વજ્ઞાન મેળવવાથી છેવટ અક્ષર પ્રાપ્તિ સુધી પહોંચાય છે.

અલૌકિક ભોગ-એતો સેવાના મુખ્ય ફળરૂપ છે પ્રતિબંધરૂપ નથી.

૪ સેવાના ઉપર બતાવેલ ફળ મળવામાં સાધનનું કે કાળનું નિયામકપણું નથી, પ્રભુ દયા કરીનેજ ફળ આપે છે.

૫ સેવાફળ ગ્રંથ તદીયો એટલે જેના અંતઃકરણમાં સાધનનું બળ નથી પણ પ્રભુકૃપાનુંજ બળ છે, તેવા અંતઃકરણવાળા મિશ્ર પુષ્ટિજીવો માટે છે, શુદ્ધ પુષ્ટિમાં પ્રવેશ થએલ ભક્તોને કશું બાધક થતું નથી.

